

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI I UMJETNIČKI RAD U ĐAKOVU

Kamo ide istočna Hrvatska?

**Demografsko stanje, prognoze i
traženje izlaska iz krize Slavonije,
Baranje i zapadnog Srijema**

KAMO IDE ISTOČNA HRVATSKA?

Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize
Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema

UREDNICI

Akademik Franjo Šanjek
Prof. dr. sc. Pero Aračić (glavni urednik)
Mirko Ćurić

RECENZENTI:

Akademik Franjo Šanjek
Prof. dr. sc. Dražen Živić

NASLOVNICA:

Mihaela Pecnik-Avdagić

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001013395.

ISBN 978-953-347-241-6

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI I UMJETNIČKI RAD U ĐAKOVU

KAMO IDE ISTOČNA HRVATSKA?

Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize
Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema

Zbornik radova sa znanstvenog skupa
održanog 1. prosinca 2017. u Đakovu

Zagreb – Đakovo, 2018.

SADRŽAJ

Predgovor | 7

Alica Wertheimer – Baletić

Demografski procesi u Hrvatskoj i u zapadnoeuropskim zemljama
– razlike, sličnosti i specifičnosti | 11

Andelko Akrap

Depopulacijske tendencije u Slavoniji | 39

Krešimir Ivanda

Demografski trendovi u gradovima Slavonije | 75

Nenad Pokos – Roko Mišetić

Prirodno kretanje stanovništva istočne Hrvatske 1967. – 2016. | 93

Josip Jurčević

Povijesni čimbenici depopulacije (istočne) Hrvatske | 121

Gordan Črpić

Kakvi su procesi s obzirom na vrednote o braku,
obitelji i željenoj djeci u Hrvata? | 137

Pero Aračić

Što čini Crkva za brak i obitelj i što bi se moglo i trebalo mijenjati? | 153

Vladimir Dugalić

Obitelj i tržište rada u svjetlu načela socijalnoga nauka Crkve | 167

Branko Barbić

Hrvatske useljeničke politike, zakoni i institucije od 1990. do 2017. | 221

Ivica Šola

Hrvatski mediji i bračno-obiteljska problematika – kakav ugođaj
i vrijednosna stajališta promiču i stvaraju? | 247

Stjepan Šterc

Programski i operativni raskorak u provođenju demografske revitalizacije | 261

Dodatak: Znanstveni skup »Kamo ide istočna Hrvatska?« | 281

Adrese autora | 286

PREDGOVOR

Kamo ide istočna Hrvatska, bilo je pitanje koje je lebdjelo u obzorima našega duha tjednima i mjesecima slušajući i gledajući kako nas jednostavno nestaje, i odlazenjem i razlikom između umrlih i rođenih. I netko se morao odvažiti postaviti to pitanje i pozvati stručnjake i osobe koje su, kako na položajima, tako u bilo kojoj društvenoj ili religioznoj službi, da se skupe i zajednički razmišljaju i traže odgovor.

Tako smo pridobili svih pet županija istočne Hrvatske da sudjeluju u tom promišljanju, pozvali smo i 22 grada iz tih pet županija, podržale su nas dvije biskupije: Đakovačko-osječka nadbiskupija i Požeška biskupija, uključili su se i svi zavodi HAZU-a na tom dijelu Lijepe Naše te Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Svi su oni rekli da si žele postaviti javno i glasno pitanje kamo ide istočna Hrvatska i tražiti odgovore.

Podržala nas je i predsjednica Republike Kolinda Grabar-Kitarović i bila pokroviteljica ovoga znanstvenog skupa. Nažalost, potvrdilo se da je zaista posrijedi izvanredno demografsko stanje, kako u Hrvatskoj, tako posebice u Slavoniji, Baranji i Srijemu. Poduprla nas je i ministrica za demografiju, obitelj i mlade te socijalni rad gospođa Nada Murganić pokroviteljstvom Ministarstva zajedno s državnim tajnikom za demografiju u tom Ministarstvu dr. sc. Marinom Strmotom.

Nastojali smo za izlagače naći maksimalno kompetentne stručne osobe, što se može vidjeti iz priložena popisa.

Naše je zadovoljstvo što smo uspjeli prikupiti sve radove toga znanstvenoga skupa i da ih možemo i u tiskanom obliku ponuditi javnosti na studij. Ujedno nam je želja da si svaki stanovnik i cijele Hrvatske, a napose njezina istočnog dijela postavi pitanje: Kamo ide Hrvatska? I upravo ovdje nitko ne bi smio pilatovski prati ruke. Svaki pojedinac s vlastitim imenom i prezimenom odgovoran je za ovaj trenutak vlastita naroda i države i za njezinu budućnost. Osuđivati prošlost i njom se previše baviti, ne donosi mnogo. Svima nam je jasno da su demografski procesi nešto što traje desetljećima i ima mnoge uzroke, kao što su u nas posebno naglaš-

ni ekonomski i politički uzroci. Istjerivanje i istrebljivanje hrvatskoga naroda bio je program i cilj. Sada imamo priliku odgovoriti na te činjenice i 'pothvate' nekih. A kako odgovaramo?

Stoga, sada kad imamo vlastitu državu i slobodu, valja nam urediti društvo ugodno i prosperitetno za življenje. U tom, hrvatskom društvu treba postići da se radujemo budućnosti, da podupiremo mlade, da im pružamo solidarnost, da se osjećaju sigurnima i da se žene i udaju i da daruju cijelom narodu budućnost rađanjem novih članova hrvatskoga naroda. Ovo nam se čini kairos hrvatske povijesti, njene sadašnjosti i budućnosti.

U tom kontekstu čini nam se da nema demografske obnove hrvatskoga naroda bez te svijesti i preuzimanja odgovornosti od svakog državnog dužnosnika, od svakog župana i gradonačelnika, od svakog načelnika općine, od svakog poduzetnika bilo koje vrste, od svake škole, fakulteta, sustava socijale, zdravstva i posebno svake zajednice vjernika, koja se naziva župom. Svi bi oni i svaki posebno trebali, ispunjeni spomenutim duhom, zaslužiti naslov 'prijatelj obitelji', i to tijekom barem sljedećih 50 godina! Jer se demografska obnova ne događa od danas do sutra, nikakvim vatrogasnim mjerama, već je ona dugotrajan i ponajviše vrijednosni proces.

Htjeli bismo da se nastavi konkretna i konstruktivna rasprava o temi i traženje najboljeg puta te njegovo zajedničko prihvaćanje i ostvarivanje na dužu stazu.

Program znanstvenoga skupa 1. prosinca 2017.

Kamo ide istočna Hrvatska?

**Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize
Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema**

1. Akademkinja Alica Wertheimer-Baletić: Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj.
2. Prof. dr. sc. Anđelko Akrap: Depopulacijski procesi u istočnoj Hrvatskoj.
3. Izv. prof. dr. sc. Nenad Pokos / izv. prof. dr. sc. Roko Mišetić: Prirodno kretanje u istočnoj Hrvatskoj 1971. – 2016.
4. Izv. prof. dr. sc. Dražen Živić: Ljudski i demografski gubici te materijalne ratne štete u istočnoj Hrvatskoj u Domovinskom ratu kao odrednice depopulacije i demografskog izumiranja.
5. Mr. sc. Krešimir Ivanda: Demografski trendovi u gradovima istočne Hrvatske.
6. Prof. dr. sc. Josip Jurčević: Povijesni čimbenici depopulacije istočne Hrvatske.
7. Izv. prof. dr. sc. Gordan Črpić: Kakvi su procesi s obzirom na vrednote o braku, obitelji i željenoj djeci u Hrvata?
8. Prof. dr. sc. Pero Aračić: Što čini Crkva za brak i obitelj i što bi se moglo i trebalo mijenjati?
9. Izv. prof. dr. sc. Vladimir Dugalić: Obitelj i tržište rada u svjetlu načela socijalnoga nauka Crkve.
10. Mr. sc. Branko Barbić: Hrvatske useljeničke politike u zakonima i institucijama 1991. do 2017.
11. Izv. prof. dr. sc. Ivica Šola: Hrvatski mediji i bračno-obiteljska problematika: kakav ugođaj i vrijednosna stajališta promiču i stvaraju?
12. Doc. dr. sc. Stjepan Šterc: Programski i operativni raskorak u provođenju demografske revitalizacije.

POČASNA I ODGOVORNA TIJELA

Na znanstvenom skupu sudjelovali su mnogi, svatko na svoj način.

- 1) **Pod visokim pokroviteljstvom** predsjednice Republike Hrvatske gospođe Kolinde Grabar-Kitarović
- 2) **Uz pokroviteljstvo** Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku ministrice gospođe Nade Murganić
- 3) **Biskupije pokrovitelji**
Đakovačko-osječka nadbiskupija
Požeška biskupija
- 4) **Županije supokrovitelji**
Osječko-baranjska
Vukovarsko-srijemska
Brodsko-posavska
Požeško-slavonska
Virovitičko-podravska
- 5) **Medijski pokrovitelj**
Glas Slavonije, Osijek
- 6) **Organizatori**
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: zavodi u Đakovu, Osijeku, Požegi i
Centar HAZU-a u Vinkovcima
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Institut Ivo Pilar: Područni centar Vukovar
- 7) **Programsko-organizacijski odbor**
Akademik Franjo Šanjek, voditelj Zavoda u Đakovu
i tajnik Razreda HAZU-a za društvene znanosti
Akademkinja Alica Werheimer-Baletić
Prof. dr. sc. Pero Aračić, upravitelj Zavoda HAZU-a u Đakovu
Prof. em. dr. sc. Antun Tucak, upravitelj Zavoda HAZU-a u Osijeku
Dr. sc. Anica Bilić, upraviteljica Zavoda HAZU-a u Vinkovcima
Dr. sc. Snježana Jakobović, upraviteljica Zavoda HAZU-a u Požegi
Prof. dr. Vlado Guberac, rektor Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Prof. dr. sc. Anđelko Akrap
Izv. prof. dr. sc. Dražen Živić
Prof. dr. sc. Josip Jurčević
Doc. dr. sc. Stjepan Šterc

DEMOGRAFSKI PROCESI U HRVATSKOJ I U ZAPADNOEUROPSKIM ZEMLJAMA – RAZLIKE, SLIČNOSTI I SPECIFIČNOSTI¹

Uvod

Pri izricanju općih konstatacija o demografskim tendencijama, procesima i promjenama u Hrvatskoj tijekom posljednjih pedeset godina, često se površno i netočno tvrdi da se u nas odigravaju istovjetni demografski procesi i promjene kao i u razvijenim europskim zemljama. Razmatrat ćemo primarno zemlje zapadne i sjeverne Europe te neke mediteranske zemlje (dalje u tekstu: zapadnoeuropske zemlje), koje su pretežno članice Unije-28. Tu ubrajamo 18 zemalja. I pri tome valja imati na umu da je u navedenim zemljama završio proces demografske tranzicije i da se one, kao i Hrvatska, nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva. Spomenute opće konstatacije o demografskim tendencijama, procesima i promjenama u zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj odnose se prije svega na one demografske tendencije, procese i promjene koji su u tim zemljama zabilježeni u ranijem razdoblju (prije 1965. godine) i koji se odnose na etapu demografske tranzicije i njezine podetape, napose na kasnu tranzicijsku podetapu koja je neposredno prethodila etapi demografske posttranzicije.

U razmatranju postojećih razlika i sličnosti u demografskim procesima i promjenama u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, s jedne, i u Hrvatskoj, s druge strane, poći ćemo od razmatranja koja se temelje na *kriteriju* razine ekonomskog razvoja. Tako članice Europske unije (dalje: članice EU-a) obuhvaćaju, *grosso modo*, dvije grupe zemalja. *Prvu* grupu čine u bilješci br. 1 navedene zapadnoeuropske zemlje, a *drugu* slabije razvijene europske zemlje, tzv. zemlje s gospo-

¹ Rad je objavljen u: Alica Wertheimer Baletić, *Demografska teorija, razvoj stanovništva hrvatske i populacijska politika* (izbor radova), Meridijani, Zagreb, 2017., 540-564. rad se preuzima dopuštenjem izdavača. Radi ujednačavanja učinjena je dodatna lektura.

darstvom u tranziciji (uglavnom istočnoeuropske, bivše socijalističke zemlje), o kojima će biti govora drugom prigodom.²

U ovom ćemo se radu zadržati na utvrđivanju obilježja koja proizlaze iz usporedbe demografskih tendencija, procesa i promjena u navedenim zapadnoeuropskim zemljama s demografskim tendencijama, procesima i promjenama u Hrvatskoj, s obzirom na činjenicu da se često ističe, kako smo već napomenuli, da su ti procesi u navedenim zemljama i u Hrvatskoj istovjetni. Pri tome imamo u vidu najnovije podatke i pokazatelje Eurostata o promjenama koje su u demografskim podacima i pokazateljima zbilježene u jednogodišnjem razdoblju između 1. siječnja 2012. i 1. siječnja 2013., odnosno u 2012. godini, a obuhvaćaju većinom zemlje članice EU-28.³ Usporedba relevantnih demografsko-statističkih podataka i reprezentativnih demografskih pokazatelja indicira da ti procesi i promjene u navedenim zemljama i u Hrvatskoj nisu identični, odnosno da se ne podudaraju ni vremenski ni prema obilježjima ukupne strukture i promjena u strukturi tzv. demografske bilance (»balance demografskog knjigovodstva«).

Tendencije i obilježja demografskih promjena u Hrvatskoj i u zapadnoeuropskim zemljama

Činjenica je da se glavni demografski procesi, a to su procesi depopulacije i procesi starenja stanovništva, i to u dugoročnom razdoblju i u svojoj prosječnoj tendenciji, podudaraju u navedenim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj u smislu *promjene njihova smjera*. To se dakle prije svega odnosi na smjer ili, preciznije rečeno, na *predznak* tih promjena. Naime, ti se procesi i promjene u zapadnoeuropskim zemljama već gotovo šest desetljeća (1955. –2015.), gledani u svojoj ukupnosti, kvantitativno očituju *usporivanjem*, znači postupnim *smanjivanjem* stope porasta *ukupnoga* broja stanovnika, koja se polagano kreće prema nultoj ili negativnoj razini stope promjene ukupnoga broja stanovnika.

U Hrvatskoj proces promjene, odnosno smanjivanje stope porasta ukupnoga stanovništva u navedenom polustoljetnom razdoblju, nije ravnomjeran i u velikoj se mjeri podudara s dinamikom opadanja stope nataliteta/fertiliteta kao bitne dinamičke komponente prirodne promjene stanovništva (prirodnog prirasta ili

² U tu grupu zemalja ulazi sljedećih 12 zemalja članica EU-28: Bugarska, Cipar, Češka, Estonija, Grčka, Letonija, Litva, Mađarska, Malta, Poljska, Rumunjska, Slovačka.

³ Usp. Eurostat newsrelease, 173/2013 – 20 November 2013, European demography, EU-28 population 505.7 milion at 1 January 2013; zatim, EU Employment and Social Situation, Quarterly Review, March 2013, Special Supplement on Demographic Trends

smnjenja). Stoga zbog analitičkih razloga taj proces u Hrvatskoj valja raščlaniti u dva podrazdoblja: prvo podrazdoblje, 1955. – 1990. godine, te u drugo podrazdoblje, 1990. – 2015. godine. U prvom podrazdoblju u Hrvatskoj do izražaja, slično kao i u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, dolazi do izražaja usporivanje, odnosno smanjivanje stope porasta ukupnoga broja stanovnika. Tako je npr. prosječna godišnja stopa porasta ukupnoga stanovništva u Hrvatskoj, koja je u međupopisnom razdoblju 1948. – 1953. godine iznosila 0,82 %, u razdoblju 1981. – 1991. godine prepolovljena, dakle smanjena na 0,43 %. U drugom podrazdoblju (1990. – 2015.) situacija se znatno mijenja i u Hrvatskoj se više ni približno ne podudara s tendencijom istodobno izraženom u navedenim zapadnoeuropskim zemljama. Naime, u Hrvatskoj u podrazdoblju nakon 1990. godine stopa promjene ukupnoga broja stanovnika ne samo da pokazuje »tendenciju prema« daljnjem usporivanju svojeg porasta prema nultoj ili negativnoj stopi nego dolazi do izražaja činjenica da se u tom podrazdoblju u Hrvatskoj doista dogodilo, odnosno da je uistinu je evidentirano smanjivanje ukupnoga broja stanovnika i stopa promjene ukupnoga broja stanovnika dobila je negativan predznak. Nastupio je proces koji nazivamo ukupnom depopulacijom. Popisni podatci⁴ pokazuju da se u obama posljednjim međupopisnim razdobljima nakon 1990. godine, u razdoblju 1991. – 2001. i u razdoblju 2001. – 2011., ukupni broj stanovnika Hrvatske brojčano smanjio (s 4784 tisuće u 1991. godini na 4437 tisuća u 2001. i dalje na 4285 tisuća u 2011. godini). Prema tome, podatci jasno pokazuju da je riječ o procesu ukupne depopulacije koji označuje smanjivanje ukupnoga broja stanovnika i koji je nakon 2011. godine u Hrvatskoj i dalje u tijeku. Sukladno tomu, stopa promjene ukupnoga broja stanovnika u obama navedenim međupopisnim razdobljima ima, kako pokazuju podatci, negativan predznak, a postojeće projekcije izračunane za Hrvatsku, uz pretpostavku ostalih nepromijenjenih čimbenika, predviđaju nastavak toga procesa do 2060. godine. Ako se u međuvremenu ne poduzmu sustavne mjere adekvatne prije svega eksplicitne pronatalitetne populacijske politike, ne zanemarujući pri tome odgovarajuću migracijsku politiku kao sastavnicu ukupne populacijske i razvojne politike, taj će se proces u Hrvatskoj, zasigurno, nastaviti do kraja stoljeća. To pokazuju i najnovije dugoročne projekcije Populacijskog odjela UN-a koje predviđaju (u srednjoj varijanti) da će se ukupni broj stanovnika u Hrvatskoj u 2100. godini smanjiti na razinu od 2.600.000.⁵

⁴ Izvor podataka Statistički ljetopis Hrvatske 2005. i Izvješće o popisu stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske

⁵ Usp. UN, Department of Economic and Social Affairs, World Population Prospects, The 2015 Revision, Vol. I, New York, 2014.

Vrijedno je, dalje, naglasiti da se podudaranje tendencije određenih demografskih procesa i promjena u navedenim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj, u smislu *identičnog smjera* tih promjena, sukladno postojećim demografskim zakonitostima inercije u promjeni dobne strukture stanovništva, izražavaju i kroz promjene sastavnica demografske bilance (natalitet, mortalitet, imigracija, emigracija), koje su istodobno bitni čimbenici i odrednice promjene ukupnoga broja stanovnika. U tom je kontekstu izražena prije svega tendencija smanjivanja nataliteta/fertiliteta, odnosno smanjivanja ukupnoga broja živorođene djece, što onda logično rezultira smanjivanjem adekvatnih stopa: opća stopa nataliteta, stopa ukupnog (općeg) fertiliteta, totalna (reprodukcijaska) stopa fertiliteta, specifične stope fertiliteta prema dobi, spolu, bračnom stanju i drugim obilježjima, standardizirane stope, brutostope i netostope reprodukcije itd. Takav proces prirodne promjene, odnosno prirodnoga kretanja stanovništva, imanentan je zemljama koje se nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, među kojima se, kako vidimo, nalazi i Hrvatska.

Treba naglasiti da je u Hrvatskoj, za razliku od navedenih zapadnoeuropskih zemalja, proces smanjivanja nataliteta/fertiliteta u drugom spomenutom podrazdoblju, tj. nakon 1990. godine, izrazito ubrzan. U ukupnom 25-godišnjem razdoblju nakon 1990. godine sve do danas (2015. godine), smanjivanje nataliteta/fertiliteta u Hrvatskoj uvjetuje demografsku promjenu kojoj temeljni sadržaj čini *prirodno smanjenje stanovništva, prirodna depopulacija*, koju u području analitičkih demografskih pokazatelja reprezentira primarno negativna stopa prirodnog »prirasta« stanovništva. Konstatiramo pri tome da – za razliku od Hrvatske, u kojoj u navedenom razdoblju proces razvoja ukupnoga stanovništva bitno obilježava proces prirodne depopulacije – u većini zapadnoeuropskih zemalja proces prirodne depopulacije nije zabilježen. Prirodno kretanje njihova stanovništva obilježava upravo suprotno – prirodni prirast.

Prirodna depopulacija u određenoj zemlji označuje prirodno izumiranje, prirodno nestajanje stanovništva, koje se u tzv. zatvorenom tipu populacije⁶ događa u uvjetima kada broj umrlih osoba kontinuirano i dugoročno nadvisuje broj živorođene djece. Pri tome treba imati na umu demografsku zakonitost da se prirodna depopulacija snagom demografskog momentuma, demografske inercije, u području promjena u dobnoj strukturi stanovništva, intenzivira osobito u demografskim uvjetima regresivnog tipa dobne strukture. Taj je tip već nekoliko

⁶ Prema postojećoj demografskoj tipologiji, zatvoreni tip populacije označuje razvoj stanovništva određene zemlje u uvjetima kada se apstrahira od utjecaja migracije (uz pretpostavku da nema migracije).

desetljeća bitno obilježje dobne strukture stanovništva Hrvatske, ali i svih onih zemalja koje se nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva i u kojima traje proces prirodne depopulacije.⁷ Tako se pokazuje da u Hrvatskoj stopa nataliteta/fertiliteta stalno opada (nakon 2010. godine smanjena je na manje od 10 promila s tendencijom daljnjeg pada), dok druga sastavnica prirodne promjene, stopa mortaliteta, prosječno uzevši, stabilno stagnira na relativno niskoj razini (oko 9 – 10 promila) s tendencijom blagog porasta, što je uvjetovano intenzivnim starenjem populacije koje uvjetuje stalno smanjivanje mladoga stanovništva (0 – 15 godina) i produženje očekivanog trajanja života. Takva dinamika sastavnica prirodnoga kretanja stanovništva dovela je do stope prirodnog smanjenja (negativna stopa prirodnog »prirasta«), koja je postala karakteristična za Hrvatsku. – Valja naglasiti da, nasuprot tomu, u velikoj većini navedenih zapadnoeuropskih zemalja, stopa prirodne promjene stanovništva ima pozitivan predznak, što znači da razvoj njihova stanovništva obilježava stopa prirodnoga prirasta,⁸ čemu je, uz ostale čimbenike ukupnog razvoja, znatno pridonio otprije postojeći pozitivan migracijski saldo.

U kontekstu navedene usporedbe osobito je instruktivno i zanimljivo razmatranje koje se odnosi na promjenu strukture sastavnica koje određuju konačan rezultat demografskih promjena u pojedinim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj. A činjenica je da su strukturne demografske promjene, kao i čimbenici koji determiniraju konačan rezultat demografskih promjena u određenoj zemlji i u određenom razdoblju, konkretno, između navedenih zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske, signifikantno različiti. To se izražava kako kvantitativno – u konačnome brojčanom rezultatu promjene ukupnoga broja stanovnika (porast, stagnacija, smanjenje), tako i kvalitativno – u promjeni strukture i strukturnog sadržaja nastale promjene. U pitanju je kvantitativna promjena, tj. promjena u ukupnome broju stanovnika, koja je određena sastavnicama demografske bilance, koje su međusobno u stalnoj interakciji. To zorno prezentira analitička razrada demografske bilance u navedenim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj.

⁷ Depopulacijske demografske promjene, osobito pad nataliteta i negativan prirodni »prirast«, ali i smanjivanje ukupnoga broja stanovništva, događaju se nakon sloma komunizma i u drugoj grupi europskih zemalja članica EU-28, a to su uglavnom istočnoeuropske, bivše socijalističke zemlje.

⁸ U 2012. godini (između 1. 1. 2012. i 2013.) ta je stopa u okviru razmatranih zapadnoeuropskih zemalja bila negativna samo u Njemačkoj i Italiji te u najnovije doba i u Austriji (Eurostat, Demography report 2013).

Bitno obilježje navedenih zapadnoeuropskih zemalja jest da su to zemlje imigracije, da imaju demografski značajan pozitivan saldo migracije, da imigracija brojčano nadvisuje emigraciju, dok je Hrvatska dugotrajno, već od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, emigracijska zemlja – emigracija nadvisuje imigraciju, a migracijski je saldo negativan. Činjenica je da se u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata u razvoju hrvatskoga stanovništva gotovo trajno održalo, uz povremene oscilacije, emigracijsko obilježje i obilježja demografske bilance.

U 60-im i 70-im godinama prošloga stoljeća migraciju u Hrvatskoj bitno obilježava tip tzv. privremene ekonomske emigracije, u 80-tim godinama karakteristična je emigracija koju obilježava reunifikacija (sjedinjavanje) obitelji naših »privremenih« emigranata, u 90-im godinama emigracija je pretežno pod utjecajem eksternih čimbenika povezanih prije svega uz Domovinski rat, a početkom 21. stoljeća, između 2008. i 2015. godine, emigracija je pojačana napose pod utjecajem ekonomske krize i s tim u vezi pod utjecajem porasta ukupne nezaposlenosti, osobito nezaposlenosti mladih. Tada emigracijsko obilježje demografske bilance Hrvatske postaje još izraženije. Tako je u tijeku prvog i drugog desetljeća 21. stoljeća signifikantno povećana razlika između strukture demografske bilance Hrvatske (u kojoj je bitno značenje imala emigracija) i strukture te bilance u zapadnoeuropskim zemljama u kojima je njezina temeljna dinamička sastavnica i dalje ostala imigracija, a pozitivan migracijski saldo (uz prirodni prirast) sve više postaje temeljna odrednica njihove demografske bilance, odnosno sve većim brojem i udjelom pridonosi porastu ukupnoga broja stanovnika tih zemalja.

U Hrvatskoj je stanje u tom pogledu obratno jer negativni migracijski saldo i, uz dugotrajno postojeći negativni prirodni »prirast«, sve više postaje bitna odrednica smanjivanja ukupnoga broja stanovnika. Takva diferencijalna obilježja udjela migracijskog salda u formiranju konačnog rezultata demografske bilance u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, s jedne, i u Hrvatskoj, s druge strane, postaju sve važnije za *diferencijalni* ukupni i strukturni razvoj stanovništva tih zemalja u 21. stoljeću.

Demografska bilanca i njezine sastavnice u Hrvatskoj i u zapadnoeuropskim zemljama

Diferencijalna struktura demografske bilance zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske odraz je bitnih diferencijalnih čimbenika demografskog i društveno-ekonomskog razvoja tih zemalja koji su oblikovali njihove temeljne demografske promjene. Pri analizi demografske bilance na prvome je mjestu potrebno provesti

raščlambu bilance na njezine temeljne demografske sastavnice. Važno je pri tome naglasiti da su te sastavnice u danim razvojnim uvjetima u određenoj zemlji i u određenom razdoblju pod utjecajem vrlo različitih, i općih i specifičnih, prije svega razvojnih, ali i drugih, često i tzv. eksternih čimbenika. Riječ je o ekonomskim, socijalnim, zdravstvenim, obrazovnim, prostornim, povijesno-političkim, socio-psihološkim i drugim čimbenicima koji u određenom razdoblju djeluju na razvoj stanovništva određene zemlje. Analizirat ćemo sastavnice demografske bilance u izabranim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj, a u tom kontekstu i demografske promjene koje su se dogodile u 2012. godini (između 1. siječnja 2012. i 1. siječnja 2013.). Valja naglasiti da strukturne promjene zabilježene u toj godini korrespondiraju s prije evidentiranim strukturnim promjenama, napose onima koje su se dogodile u prvom desetljeću 21. stoljeća, i da su dobar demografsko-statistički reprezentant ukupnoga brojčanog rezultata tih promjena.

Demografska bilanca, kao i svaka druga bilanca, ima svoju stranu *aktive* i *pasive* koje obuhvaćaju one sastavnice ukupnoga kretanja stanovništva koje, uz ostale čimbenike i uvjete, zajednički djeluju na konačni rezultat bilance, tj. na porast, stagnaciju ili smanjenje ukupnoga broja stanovnika određene zemlje. Čine ih dvije grupe sastavnica: sastavnice *prirodne promjene*, natalitet/fertilitet i mortalitet te sastavnice *migracijske promjene*, imigracija i emigracija. Zbog analitičkih, ali i zbog sadržajnih razloga te sastavnice dijelimo na pozitivne i negativne sastavnice/odrednice promjene demografske bilance. Pozitivne sastavnice na strani demografske bilance čine natalitet/fertilitet i imigracija kao pozitivne komponente moguće promjene ukupnoga broja stanovnika, čiji porast, uz ostale nepromijenjene čimbenike, djeluje na porast ukupnoga broja stanovnika i *vice versa*. Negativne sastavnice na strani pasive demografske bilance čine mortalitet i emigracija, one dakle komponente promjene ukupnoga broja stanovnika koje, uz ostale nepromijenjene uvjete, djeluju na smanjenje ukupnoga broja stanovnika i *vice versa*.⁹ Uz navedene četiri bitne pojedinačne sastavnice demografske bilance analitički su značajne dvije agregatne (sumarne, izvedene) sastavnice, a to su prirodna promjena (prirodni prirast ili prirodno smanjenje) i migracijska promjena (migracijski saldo, pozitivan ili negativan).

Pri tome su za konačni rezultat promjene demografske bilance u danoj zemlji i u danom razdoblju, koji se izražava nastalom promjenom ukupnoga broja

⁹ U detaljnijoj analizi demografske bilance često se rabe pojmovi »horizontalne« i »vertikalne« sastavnice, a u određenim istraživanjima i pojmovi »dijagonalne« sastavnice demografske bilance, »agregatne« i »sumarne« sastavnice i sl.

stanovnika u toj zemlji i u tom razdoblju, bitni kvantitativni odnosi između svih četiriju temeljnih sastavnica demografske bilance ili, drugim riječima, kvantitativni odnosi između pozitivnih i negativnih sastavnica demografske bilance. Porast ili smanjenje ukupnoga broja stanovnika bitno i izravno ovisi o kvantitativnom *međudodnosu* pozitivnih i negativnih sastavnica bilance, koje čine četiri navedene *pojedinačne* sastavnice demografske bilance. Taj, kvantitativni međudodnos pojedinih sastavnica demografske bilance, pozitivnih i negativnih, nije, međutim, konstantan, on se stalno mijenja. Taj je međudodnos stoga kompleksan i promjenjiv u vremenu i prostoru, ovisno o promjeni čimbenika koji ih u danim uvjetima određuju, a time i o jačini utjecaja pojedine sastavnice/sastavnica demografske bilance te istodobno i o stalnoj interakciji između tih sastavnica, kako onih na strani aktive, tako i onih na strani pasive bilance. Konačni *kvantitativni* rezultat njihova međudodnosa koji se izražava u promjeni ukupnoga broja stanovnika (njegovim porastom, stagnacijom ili smanjenjem) u određenom vremenu i prostoru ovisi o promjeni demografskih, društveno-ekonomskih, zdravstvenih, prostornih, povijesno-političkih i drugih razvojnih uvjeta i čimbenika.

Načinimo li detaljniju raščlambu demografske bilance na njezine sastavnice, pokazuje se da između razmatranih zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske postoje u tom pogledu bitne razlike. Usporedimo li demografske bilance pojedinih zapadnoeuropskih zemalja s demografskom bilancom Hrvatske u 2012. godini, prije svega njihovu strukturu prema navedenim sastavnicama, pokazuje se znatna razlika između spomenutih zemalja i Hrvatske, koja se iskazuje agregatno i strukturno. Prvo, Hrvatska nakon 1990. godine pokazuje sljedeća obilježja: negativnu ukupnu demografsku bilancu, jer ima ukupnu depopulaciju, odnosno njezin se agregatni kvantitativni rezultat iskazuje u smanjivanju ukupnoga broja stanovnika. Drugo, Hrvatska istodobno bilježi i prirodnu depopulaciju uvjetovanu većim brojem umrlih osoba s obzirom na broj živorođene djece (negativnu prirodnu promjenu, prirodno smanjenje stanovništva), koja, uz ostale nepromijenjene uvjete i uz uvjet da traje dovoljno dugo (a u Hrvatskoj traje već dva i pol desetljeća), označuje izumiranje, nestajanje stanovništva. Treće, Hrvatska istodobno bilježi i negativan migracijski saldo, koji je uvjetovan većim brojem iseljenih osoba u usporedbi s brojem doseljenih i indikator je niske razine ekonomskog razvoja u odnosu prema razmatranim zapadnoeuropskim zemljama. Činjenica je pri tome da se negativni migracijski saldo Hrvatske, napose zbog gospodarske recesije nakon 2008. godine, izrazito povećao. Determinira ga sve veći broj iseljenih osoba ne samo u zapadnoeuropske zemlje nego i u prekomorske zemlje, a emigracija uvjetuje pogoršanje demografskih i ekonomsko-socijalnih obilježja i struktura autohtonoga

stanovništva naše zemlje. Odlaze pretežno mladi, visokoobrazovani ljudi, konjunkturalnih suvremenih zanimanja za kakvima postoji visoka potražnja u visokorazvijenim zemljama koje su zemlje odredišta za ekonomske emigrante.

Treba naglasiti da u Hrvatskoj obje strane demografske bilance, strana aktive i strana pasive, sadržavaju sastavnice koje svojim promjenama u određenom razdoblju, a pod utjecajem prije svega brojnih društveno-ekonomskih, ali i mnogih drugih često specifičnih čimbenika, uvjetuju demografske promjene čiji je rezultat proces ukupne depopulacije koji u nas traje četvrt stoljeća, između 1990. i 2015. godine. Drugim riječima, u Hrvatskoj sve četiri pojedinačne sastavnice demografske bilance u svojem kvantitativnom međuodnosu dinamičkih promjena u određenom vremenu izravno uvjetuju proces ukupne depopulacije. Te sastavnice u svojoj stalnoj interakciji i specifičnoj dinamici djelovanja u određenom razdoblju također izravno uvjetuju i prirodno smanjenje stanovništva i negativan migracijski saldo. Prirodno smanjenje stanovništva kao endogeni demografski proces karakterističan za posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva,¹⁰ odnosno za njezine pojedine podetape, znatno je pod utjecajem socio-bioloških, a u suvremenome svijetu sve je više pod utjecajem, uz otprije djelujuće ekonomsko-socijalne uvjete i čimbenike, napose socio-psihološke, novih svjetonazorskih čimbenika (tzv. proces »druge demografske tranzicije«). Za razliku od prirodnog smanjenja stanovništva, negativan migracijski saldo pretežno je pod utjecajem druge vrste čimbenika, ponajprije pod utjecajem čimbenika društveno-ekonomskog razvoja u najširem značenju toga pojma. To je temeljna *differentia specifica* između čimbenika koji uvjetuju prirodno kretanje stanovništva i migracijsko (mehaničko) kretanje stanovništva.

Proces ukupne depopulacije u demografskim uvjetima ubrzanog starenja dobne strukture stanovništva, procesa koji u Hrvatskoj traje već od početka 70-ih godina 20. stoljeća,¹¹ znači izumiranje, nestajanje stanovništva. Taj je demografski proces temeljno obilježje sadašnje demografske situacije u Hrvatskoj koja, *ceteris paribus*, dugoročno determinira buduća demografska kretanja, i agregatna struktura.

¹⁰ Usp. Van de Kaa D., Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin* Vol 42, No 1, 1987, Washington D. C.

¹¹ Usp. Alica Wertheimer-Baletić, Demografski okviri ponude radne snage u Jugoslaviji, *Ekonomist*, br. 1-2/1974.; također, Ekonomski aktivno stanovništvo SR Hrvatske – stanje i tendencije, *Ekonomski pregled*, br. 11-12/1983, Zagreb

Usporedba sastavnica demografske bilance zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske pokazuje (kako smo već naglasili) podudarnost smjera promjene, ali samo kod prirodne dinamike stanovništva, preciznije rečeno, samo kod sastavnica prirodne promjene stanovništva, napose u području smanjivanja nataliteta/fertiliteta i mortaliteta. Ta podudarnost smjera promjene ne postoji, međutim, kod sastavnica migracijske promjene, odnosno kod »migracijske depopulacije«. Pokazuje se, naime, da nakon 1965. godine natalitet/fertilitet u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, isto kao i u Hrvatskoj, ima, prosječno uzevši, isti smjer promjene koja se izražava u tendenciji njegova smanjivanja. Istodobno mortalitet (opći i specifični prema dobi) pokazuje tendenciju stabilizacije ili čak blagog porasta, što je primarno uvjetovano starenjem stanovništva i produljenjem očekivanoga trajanja života, dakle procesima koji dolaze do izražaja i u navedenim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj. No, kada je u pitanju usporedba ukupne migracijske promjene (migracijskog salda) uvjetovane međuodnosom sastavnica ukupne migracije (imigracije i emigracije), pokazuje se da između navedenih zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske postoji izrazita razlika. U Hrvatskoj opći trend pokazuje da je imigracija kvantitativno niska ili se tek privremeno evidentira njezin porast, ali u dugoročnom razdoblju, tijekom cijeloga 20. i početkom 21. stoljeća, napose između 2008. i 2015. godine, migracijski saldo bilježi negativan predznak. To se događa pod utjecajem znatne suvremene emigracije iz Hrvatske kao tradicionalno poznate zemlje emigracije, koja ima dugoročni, stoljetni trend porasta još od 80-ih godina 19. stoljeća. U 21. stoljeću do sada je osobito izražena u najnovijemu kriznom razdoblju (nakon 2008. godine).¹² Povezano uz permanentno visoku nezaposlenost i pad zaposlenosti tijekom posljednje dvije godine (2014. i 2015.), iz Hrvatske masovno odlaze mladi visokokvalificirani ljudi traženih konjunkturnih zanimanja, i to sve više s djecom, odnosno s članovima obitelji. Stoga je ukupni migracijski saldo u Hrvatskoj negativan pod jakim utjecajem emigracije, koja ima tendenciju povećavanja. Nasuprot tomu, u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama migracijski je saldo pozitivan, a imigracija znatno nadvisuje emigraciju,

¹² Prema podacima Državnog zavoda za statistiku RH za godinu 2014., iz Hrvatske se u inozemstvo iselilo 20 858 osoba, od kojih su 94 % hrvatski državljani. Međutim, poznato je da su naši podatci u statistici migracija, a napose o emigraciji, vrlo nepouzdana, primarno zbog toga što se ne temelje na podacima o odjavi prebivališta. Osim toga, valja imati na umu da odjava prebivališta pri odlasku u inozemstvo službeno nije uvjet za odlazak (iseljenje) u inozemstvo. Može se, prema tome, s visokim stupnjem pouzdanosti pretpostaviti da se iz Hrvatske u 2014. i 2015. godini iselilo dva do tri puta više ljudi nego što bilježi službena statistika migracije (tzv. »ilegalno« iseljeni).

što je osobito naglašeno tijekom prvog i do polovice drugog desetljeća 21. stoljeća (između 2000. i 2015. godine).

Svjedoci smo velike »seobe naroda«, uglavnom iz zemalja Bliskog istoka i sjeverne Afrike, koja je usmjerena ponajprije na Njemačku, zatim u Švedsku, Veliku Britaniju i Francusku, a uvjetovana je ratovima i željom za »boljim životom«. S time u vezi možemo s visokim stupnjem pouzdanosti predvidjeti daljnje jačanje imigracijske sastavnice kao determinante porasta ukupnoga broja stanovnika u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, za razliku od Hrvatske, koja sve više postaje zemlja u kojoj usporedo s prirodnim smanjenjem stanovništva jača emigracijska sastavnica demografske bilance kao determinanta daljnjega smanjivanja ukupnoga broja stanovnika.

Tipologija strukture demografske bilance u Hrvatskoj i u zapadnoeuropskim zemljama

Instruktivno je, nadalje, analizirati strukturu demografske bilance zapadnoeuropskih zemalja na primjerima navedenih, odnosno izabranih zemalja te prezentirati obilježja strukture demografske bilance u tim zemljama u usporedbi s demografskom bilancom u Hrvatskoj. Podatci se odnose na 2012. godinu (razdoblje 1. siječnja 2012. – 1. siječnja 2013.), koja se u većini zapadnoeuropskih zemalja pokazala statistički reprezentativnom za dugoročne demografske promjene, osobito za one koje su se u navedenim zemljama dogodile tijekom posljednjeg desetljeća 20. stoljeća i prvog desetljeća 21. stoljeća.

Ako 18 navedenih (razmatranih) zapadnoeuropskih zemalja¹³ razvrstamo prema predznaku promjene ukupnoga broja stanovnika (porast, smanjenje), koja se dogodila u tom razdoblju, razlikujemo dvije grupe zemalja. Prvu grupu čini 15 zemalja koje su u 2012. godini zabilježile porast ukupnoga broja stanovnika (Belgija, Danska, Njemačka, Irska, Francuska, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Austrija, Finska, Švedska, Velika Britanija, Slovenija, Norveška i Švicarska). Drugu grupu čine tri zemlje (Portugal, Španjolska i Hrvatska) u kojima je te godine zabilježen negativan predznak promjene ukupnoga broja stanovnika, odnosno smanjenje ukupnog broja stanovnika (vidjeti tablicu 1. u prilogu).

¹³ Da ponovimo, to su slijedeće zemlje: Belgija, Danska, Njemačka, Irska, Francuska, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Austrija, Finska, Švedska, Velika Britanija, Slovenija, Norveška i Švicarska, Španjolska, Portugal i Hrvatska

U prvoj grupi zemalja, odnosno onih koje su zabilježile porast stanovništva, razlikujemo *dvije podgrupe*. U *prvoj podgrupi* na porast ukupnoga broja stanovnika djelovale su obje sastavnice¹⁴ demografske bilance, prirodna i imigracijska, uz napomenu da su obje *sastavnice* imale *isti (pozitivan)* predznak. Prirodnu promjenu koju obilježava pozitivan predznak označuje prirodni prirast, a drugu, migracijsku promjenu, koja također ima pozitivan predznak, označuje pozitivan migracijski saldo. Pri tome je ona sastavnica koja je u određenoj zemlji imala brojčano veći ponder imala razumljivo dominantnu ulogu, odnosno bitno je utjecala na veličinu porasta ukupnoga broja stanovnika. U *drugoj podgrupi* u sklopu prve grupe zemalja nalaze se zemlje u kojima je ukupni broj stanovnika također zabilježio porast i u kojima je kvantitativni međudodnos sastavnica demografske bilance također doveo do porasta ukupnoga broja stanovnika, ali je pri tome bitno naglasiti da su navedene sastavnice demografske bilance imale *različit* predznak (npr. prirodni prirast i negativni migracijski saldo, ili pak prirodno smanjenje stanovništva i pozitivan migracijski saldo). U pojedinim zemljama u drugoj podgrupi porast stanovništva bio je stoga rezultat međudjelovanja obje sastavnice demografske bilance, ali je jedna od njih djelovala na porast, a druga istodobno na smanjenje ukupnoga broja stanovnika. To znači da su obje sastavnice bilance istodobno djelovale na veličinu porasta ukupnoga broja stanovnika, ali je njihovo djelovanje bilo u međusobno suprotnom smjeru. Važno je, međutim, da je jedna od sastavnica, bilo prirodna bilo migracijska, i to ona koja je imala pozitivan predznak, imala brojčano veći ponder i stoga je u konačnici, odnosno u konačnom rezultatu, uvjetovala u određenoj zemlji i u određenom razdoblju porast ukupnoga broja stanovnika.

U *prvoj podgrupi* u sklopu prve grupe zapadnoeuropskih zemalja nalaze se, kako smo već naveli, zemlje koje su u 2012. godini zabilježile *porast* ukupnoga broja stanovnika, a uvjetovala su ga *obje sastavnice* demografske bilance jer su obje imale *pozitivan predznak*. Riječ je o sljedećih 10 zemalja: Belgiji, Danskoj, Francuskoj, Luksemburgu, Nizozemskoj, Finskoj, Švedskoj, Norveškoj, Velikoj Britaniji i Švicarskoj.

U *drugoj podgrupi* u okviru prve grupe zapadnoeuropskih zemalja, u kojoj je također zabilježen porast ukupnoga broja stanovnika, a u kojoj su sastavnice demografske bilance imale međusobno *različit predznak*, valja razlikovati dvije karakteristične skupine zemalja: /a/ zemlje u kojima je na porast ukupnoga bro-

¹⁴ Prirodna sastavnica podrazumijeva rezultat kvantitativnog odnosa između nataliteta i mortaliteta, a odnosi se u konkretnom slučaju na prirodni prirast, prirodnu stagnaciju ili prirodno smanjenje stanovništva određene zemlje.

ja stanovnika dominantan utjecaj imao pozitivni migracijski saldo i /b/ zemlje u kojima je dominantan utjecaj na porast ukupnoga broja stanovnika imao prirodni prirast stanovništva. Činjenica je da je u većini tih zemalja pozitivni migracijski saldo imao relativno veći ponder od prirodnoga prirasta i svojim brojčanim udjelom nadvisio je udjel prirodnog prirasta u ukupnom porastu stanovništva. U visokorazvijenim europskim zemljama koje u suvremenom razdoblju razvoja stanovništva obilježava posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva to je opće obilježje promjene ne samo strukture već i dinamike obiju navedenih sastavnica demografske bilance. Pri tome je visok pozitivan migracijski saldo u demografskoj bilanci određene zemlje redovito važan pokazatelj visoke razine dostignutoga ekonomskog razvoja i *vice versa*.

Tablica 1. Demografska bilanca Hrvatske i odabranih zapadnoeuropskih zemalja (1. 1. 2012. – 1. 1. 2013.)

Zemlja	Ukupan broj stanovnika (u 000) (1. 1. 2012.)	Broj živorođenih (ŽR)	Broj umrlih (M)	Prirodni prirast/pad	Neto migracija	Ukupna promjena (1. 1. 2012. – 1. 1. 2013.)	Ukupan broj stanovnika (u 000) (1. 1. 2013.)
Austrija	8.408,1	79,0	79,4	-0,5	+44,2	+43,7	8.451,9
Belgija	11.094,9	128,1	109,1	+19,0	+47,8	+66,8	11.161,6
Danska	5.850,5	57,9	52,3	+5,6	+16,5	+22,1	5.602,6
Finska	5.401,3	59,5	51,7	+7,8	+17,6	+25,4	5.406,7
Francuska	65.327,7	822,9	571,2	+251,7	+53,8	+305,5	65.633,2
Irska	4.582,7	72,2	28,8	+43,4	-35,0	+8,4	4.591,1
Italija	59.394,2	534,2	612,9	-78,7	+369,7	+291,0	59.685,2
Luksemburg	524,3	6,0	3,9	+2,2	+10,0	+12,2	537,0
Nizozemska	16.730,3	176,0	140,8	+35,1	+14,1	+49,2	16.779,6
Norveška	4.985,9	60,3	42,0	+18,3	+47,1	+65,4	5.051,3
Njemačka	80.327,9	673,2	869,6	-196,0	+391,9	+195,8	80.323,7
Portugal	10.542,4	89,8	107,6	-17,8	-37,3	-55,1	10.487,3
Slovenija	2.055,5	21,9	19,3	+2,7	+0,6	+3,3	2.055,8
Švedska	9.482,9	113,2	91,9	+21,2	+51,8	+73,0	9.555,9

Zemlja	Ukupan broj stanovnika (u 000) (1. 1. 2012.)	Broj živorođenih (ŽR)	Broj umrlih (M)	Prirodni prirast/pad	Neto migracija	Ukupna promjena (1. 1. 2012. – 1. 1. 2013.)	Ukupan broj stanovnika (u 000) (1. 1. 2013.)
Švicarska	7.954,7	82,2	64,2	+18,0	+66,4	+84,4	8.039,1
Španjolska	46.818,8	452,3	403,8	+48,5	-162,4	-113,9	46.704,3
Velika Britanija	63.495,4	813,0	569,0	+243,9	+148,7	+392,6	63.888,0
Hrvatska	4.276,0	41,8	51,7	-9,9	-3,9	-13,8	4.262,1

Izvor: Eurostatnewsrelease, 20. studenoga 2013.

U pravilu je određeni kvantitativni odnos prirodnih i migracijskih sastavnica demografske bilance uvjetovao da su zemlje u kojima obje sastavnice obilježava pozitivan predznak imale izrazito imigracijsko obilježje i one su bile zemlje imigracije. Takva obilježja pretežnog utjecaja pozitivnog migracijskog salda na porast ukupnoga broja stanovnika u navedenom je razdoblju pokazalo sedam zemalja.¹⁵ To su: *Belgija, Danska, Luksemburg, Finska, Švedska, Norveška i Švicarska*. Za tu je podgrupu zapadnoeuropskih zemalja karakteristično da su istodobno s pozitivnim migracijskim saldom zabilježile i pozitivnu prirodnu promjenu, odnosno prirodni prirast stanovništva, koji je, međutim, bio brojčano manji od pozitivnoga migracijskog salda i slabijim je intenzitetom djelovao na iskazani porast ukupnoga broja stanovnika u 2012. godini, odnosno pridonio mu je. To su zemlje s visokim stopama ekonomskog rasta i razvoja, s visokom razinom životnog standarda, visokom stopom zaposlenosti, niskom stopom nezaposlenosti itd. i one su postale privlačno odredište za stranu radnu snagu. Glavni cilj selektivne migracijske politike navedenih zapadnoeuropskih zemalja bio je »uvoz« radne snage koja, prema broju i strukturi, napose strukturi prema djelatnosti, zanimanju i obrazovanju, odgovara njihovoj potražnji za radnom snagom.

Nadalje ćemo u navedenim podgrupama zemalja, koje pripadaju prvoj grupi država koje su u navedenom razdoblju zabilježile porast broja stanovnika, anali-

¹⁵ Pozitivan migracijski saldo uvjetovao je porast ukupnoga broja stanovnika i u nekim zemljama koje su u 2012. godini imale negativnu prirodnu promjenu stanovništva (negativnu stopu prirodnog »prirasta«), kao što su Njemačka i Italija, ali one su u ovom radu u okviru prve grupe zemalja svrstane u drugu podgrupu zemalja (u kojima su sastavnice demografske bilance imale različit predznak).

tički razmotriti, i to u pojedinim izabranim reprezentativnim zemljama, strukturu demografske bilance s gledišta veličine udjela, a time i važnosti udjela prirodnoga prirasta i pozitivnoga migracijskog salda u zabilježenom ukupnom porastu njihova stanovništva u navedenoj godini.

Za prvu podgrupu zemalja koje se nalaze u okviru prve grupe analiza pokazuje da je u 2012. godini pozitivni migracijski saldo sudjelovao u ukupnom porastu stanovništva visokim udjelom koji se kretao u rasponu od 70 do 90 % (70,9 % Švedska i 89,9 % Luksemburg). Uzmimo primjer *Švedske*, koja ima dugotrajan i stabilan priljev strane radne snage i koja dugoročno (već od 30-ih godina 20. st.) uspješno provodi tzv. implicitnu populacijsku i obiteljsku politiku.¹⁶ U Švedskoj je u 2012. godini migracijski saldo bio glavna odrednica porasta ukupnoga broja stanovnika, koji je tada iznosio 73 000. U njemu je migracijski saldo sudjelovao s 51 800 ili 70,9 %, a prirodni prirast s 21 200 ili 29,1 %. Proizlazi da je pozitivan migracijski saldo tada bio oko 2,5 puta veći od prirodnoga prirasta stanovništva i bio je izrazito dominantna odrednica porasta ukupnoga broja stanovnika te zemlje. U tom je kontekstu zanimljiv i primjer Luksemburga, koji je te godine imao relativno najveći raspon varijacije između veličine udjela pozitivnoga migracijskog salda i prirodnoga prirasta u ukupnom porastu stanovništva. Pozitivni migracijski saldo bio je čak oko 4,5 puta veći od prirodnoga prirasta stanovništva, a u porastu ukupnoga broja stanovnika Luksemburga te je godine imao vrlo visok udjel; sudjelovao je gotovo s 90 % (89,9 %) u porastu ukupnoga broja stanovnika. Također je i kod drugih navedenih zapadnoeuropskih zemalja iz te podgrupe jasno vidljiva visoka pozitivna korelacija između stope porasta ukupnoga broja stanovnika i veličine udjela pozitivnoga migracijskog salda.

U prvu podgrupu u okviru navedene prve grupe zemalja, mnogo manju s obrazovanih s obzirom na broj obuhvaćenih zemalja koje su 2012. godine zabilježile porast ukupnoga broja stanovnika, ulaze još četiri zemlje: *Francuska*, *Nizozemska*, *Velika Britanija* i *Slovenija*. Specifičnost je primarno prvih triju zemalja da je porast ukupnog broja stanovnika također bio pod utjecajem obiju pozitivnih sastavnica demografske bilance, s tom razlikom što je pretežan utjecaj na porast ukupnoga broja stanovnika u tim zemljama imao *prirodni prirast stanovništva*,

¹⁶ Usp. B. Höem, (2000), Entry into motherhood in Sweden: the influence of economic factors on the rise and fall in fertility, 1986-1997, *Demographic Research* 2(4); također, J.M. Höem, (1986), The impact of education on modern fertility, *European Journal of Population*, no. 2; zatim, J. M. Höem, (1993), Public Policy as the fact in fertility: Effects of the Policy Reform on the Pace of Childbearing in Sweden In 1980's, *Acta sociologica*, 3(6)

koji je svojim udjelom u porastu njihova ukupnog stanovništva nadvisio pozitivni migracijski saldo. U tom relativno višem prirodnom prirastu navedenih zemalja sadržan je utjecaj relativno višega nataliteta i prirasta kao posljedica prijašnje imigracije stanovništva iz slabije razvijenih zemalja, s bivših kolonija. Prirodni prirast stanovništva kod prve tri zemlje, osobito kod *Francuske*, u velikoj je mjeri i odraz dugotrajno postojeće pronatalitetne populacijske politike, uvjetovane već otprije (od kraja 18. stoljeća) u odnosu prema drugim zapadnoeuropske ze niskim prirodnim prirastom pod utjecajem izrazito niskog nataliteta, koji je uz relativno stabilan, srednje visok mortalitet, rezultirao određenim vremenskim pomakom, u promjenama dobne strukture stanovništva s niskim prirastom radnog kontingenta stanovništva. Stoga je bio u raskoraku sa zahtjevima i veličinom, a osobito sa strukturom potražnje za radnom snagom u tim zemljama. S tim u vezi djelovao je kao poticajni, privlačni čimbenik (*pull faktor*) za priljev radon sposobnoga stanovništva iz inozemstva (uglavnom iz bivših francuskih kolonija). Inače, kako je poznato, u navedenim je zemljama, tj. u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Nizozemskoj, kao zemljama metropolama bivših kolonija, proces demografske tranzicije u području nataliteta nastupio mnogo prije, što je bio odraz njihove relativno više razine ekonomskog razvoja i pratećih društvenih promjena, napose procesa modernizacije društva.

Relativno visok pozitivan migracijski saldo, uz ostale nepromijenjene čimbenike, djelovao je tijekom godina i na sadašnju relativno višu razinu nataliteta/fertiliteta u Francuskoj, u kojoj je npr. u 2014. godini totalna stopa fertiliteta bila gotovo na razini reprodukcijski »zamjenske« stope (iznosila je 2,01) s tendencijom daljnjega blagog povećanja. Ta je stopa tada u Švedskoj iznosila 1,91, u Velikoj Britaniji 1,92, a u Nizozemskoj 1,72, što je iznad prosječne totalne stope fertiliteta u ostalim navedenim

zapadnoeuropskim zemljama, koja je tada bila 1,6. Stopa nataliteta u trima navedenim zemljama između 2005. i 2014. kretala se u rasponu varijacije 12 – 13 promila i bila je iznad prosječne stope nataliteta za razmatrane zapadnoeuropske zemlje (koja je iznosila do 10 promila). Osim toga, te su zemlje, povezano upravo s niskim natalitetom i prirodnim prirastom te dinamičnim ekonomskim razvojem, relativno ranije iskazale povećanu potražnju za radom i postale uvoznice radne snage (osobito iz zemalja bivših kolonija). U Francuskoj je dugoročna, kontinuirana i stabilna pronatalitetna populacijska politika, uz relativno dugotrajan priljev, odnosno uvoz strane radne snage, djelovala na recentnu restriktivnu politiku uvoza strane radne snage (smanjivanje tzv. kvote uvoza). Stabilna i uspješna pronata-

litetna populacijska politika dala je u takvim okolnostima relativno veću važnost povećanoj razini nataliteta i prirodnoga prirasta autohtonoga stanovništva u formiranju porasta ukupnog broja stanovnika u Francuskoj.

Relevantni podatci o strukturi demografske bilance u zemljama ove podgrupe pokazuju sljedeće. Udjel prirodnoga prirasta u porastu ukupnoga broja stanovnika tih zemalja kretao se 2012. u rasponu između 62,0 % (Velika Britanija) i 82,4 % (Francuska). Uzmimo ponovo primjer Francuske kao zemlje s najduljom tradicijom stimulativne populacijske politike.¹⁷ Povećanje ukupnoga broja stanovnika te godine iznosio je 305 500, uz napomenu da je prirodni prirast iznosio 251 700, a pozitivan migracijski saldo 53 000. Prirodni prirast stanovništva bio je, prema tome, brojčano gotovo pet puta veći od pozitivnoga migracijskog salda, a njegov udjel u porastu ukupnoga broja stanovnika u Francuskoj bio je također relativno visok i iznosio je 82,4 %.¹⁸

Drugu podgrupu u okviru prve grupe zemalja čine sljedeće četiri zemlje: *Irska, Njemačka, Italija i Austrija*. U njima je također zabilježen porast ukupnoga broja stanovnika, ali su sastavnice toga porasta imale *različit* predznak. Porast ukupnoga broja stanovnika u Njemačkoj i u Italiji bio je rezultat isključivo pozitivnoga migracijskog salda jer je prirodna promjena pokazala prirodno smanjenje, odnosno negativnu stopu prirodnoga »prirasta«.

Instruktivan je primjer *Irske*, koja je jedina zemlja u sklopu druge podgrupe zemalja u kojoj je porast ukupnoga broja stanovnika u 2012. godini u cijelosti bio uvjetovan prirodnim prirastom stanovništva. Naime, migracijski je saldo pod utjecajem porasle emigracije koja je premašila imigraciju u toj godini bio negativan. Tako je porast ukupnoga broja stanovnika u Irskoj, koji je tada iznosio 8400 stanovnika, bio uvjetovan isključivo prirodnim prirastom, koji je iznosio 43 400. Istodobno je negativan migracijski saldo iznosio -35 000, pa je djelovao na smanjenje hipotetičkog porasta ukupnoga broja stanovnika koji bi (uz ostale jednake uvjete) bio ostvaren da je na njega djelovao samo prirodni prirast. Međutim, valja imati na umu činjenicu da je Irska među navedenim zapadnoeuropskim zemljama

¹⁷ Usp. B. Berelson, *Population Policies in Developed Countries*, McGraw Hill, New York, 1974; zatim – D. V. Glass, *Population Policies and Movement in Europe*, Chapter III, France and Belgium, Augustus McKelly, London, 1967. Također, J.C. Chesnais, *Les Crépuscule de l'Occident, Démographie et Politique*, Edition Robert Lafont, S. A. Paris, 1995.

¹⁸ Slovenija je također 2012. imala relativno visok udjel prirodnoga prirasta u ukupnom porastu stanovništva, koji je iznosio 3300, a prirodni prirast 2700, tako da je njegov udjel u porastu ukupnoga broja stanovnika u Sloveniji iznosio 81,2 %.

bila dugotrajno, još od 19. stoljeća, zemlja emigracije, i to prije svega prema prekomorskim zemljama (SAD, Kanada, Australija) i da je među zapadnoeuropskim zemljama imala izrazitu diskrepanciju između razine demografskog i ekonomskog razvoja. Konkretno, Irska je imala relativno najveći prirodni prirast stanovništva uz istodobno relativno nisku razinu ekonomskog razvoja, što je i bio glavni čimbenik njezine visoke emigracije, tj. visokoga negativnoga migracijskog salda. Totalna stopa fertiliteta u Irskoj još je 1985. godine bila najveća među zapadnoeuropskim zemljama i bila je 3,27 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi i dugotrajno je determinirala njezin – u usporedbi s ostalim navedenim zapadnoeuropskim zemljama – najveći reproduksijski potencijal.¹⁹ Totalna stopa fertiliteta u Irskoj bila je, unatoč iskazanom smanjenju, i u 2012. godini još uvijek među najvišima u zapadnoeuropskim zemljama (iznosila je 2,01). Valja napomenuti da je nakon 2005. godine ta stopa pokazala porast (u 2005. je iznosila 1,86, a u 2012. godini 2,01). U 2013. godini ona je smanjena na 1,96 i bila je druga po veličini među navedenim zemljama (iza Francuske, u kojoj je iznosila 1,99 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi).²⁰

U drugu podgrupu u sklopu prve grupe navedenih zemalja ulaze, kako smo vidjeli, uz Irsku, još i Njemačka i Italija, koje također bilježe porast ukupnoga broja stanovnika i već dulje vrijeme pokazuju zanimljivu strukturnu kompoziciju demografske bilance. Napominjemo da im se između 1. siječnja 2012. i 1. siječnja 2013. godine pridružila i Austrija, koja je dotada pripadala prvoj podgrupi zemalja, jer je, za razliku od Njemačke i Italije, u prijašnjim godinama zabilježila samo povremeno prirodno smanjenje stanovništva.²¹ U Njemačkoj i Italiji ukupan je broj stanovnika u 2012. godini porastao isključivo pod utjecajem pozitivnoga migracijskog salda zbog visoke imigracije jer su obje zemlje već otprije imale prirodno smanjenje stanovništva (prirodnu depopulaciju). To se ponajprije odnosi na

¹⁹ U 1960. godini Irska je među navedenim zemljama imala najveću totalnu stopu fertiliteta (koja je iznosila 3,85 djece). Ta je stopa još u 1970. godini bila 4,04, a u 1990. godini pala je gotovo na razinu zamjenske reproduksijske stope, na kojoj se održala i u 2012. godini (kada je iznosila 2,01), i još je uvijek među navedenim zemljama bila jedna od najvećih. Prema, Council of Europe, 2004, *Recent demographic developments in Europe*, Strasbourg, 2004.

²⁰ Za razdoblje nakon 2005., Eurostat, Izvorni naziv serije Total fertility rate

²¹ Austrija je prirodno smanjenje zabilježila relativno kasno, u 2005. godini i zatim ponovno tek u 2012. i u 2013., a u 2014. opet je zabilježila prirodni prirast. Stoga nije moguće meritorno zaključiti je li tu riječ o početku dugoročnog trenda negativnoga prirodnog »prirasta« ili samo o privremenoj pojavi. Prirodni je prirast još 2011. godine u Austriji iznosio 1630, pozitivni migracijski saldo bio je mnogo veći i bio je 37 100, a porast ukupnoga broja stanovnika iznosio je 38 800. Tek u 2012. godini Austrija bilježi negativan prirodni »prirast« u iznosu od -500,0, uz visok pozitivan migracijski saldo od 44 200. Tako je ukupan porast stanovništva u Austriji u 2012. pod utjecajem pozitivnoga migracijskog salda bio 43 700. (Izvor, Eurostat, newsrelease, op. cit.).

Njemačku, koja je u europskim razmjerima već vrlo rano, i to od 1972. godine, kontinuirano bilježila prirodno smanjenje stanovništva.²² Stoga se ukupan broj stanovnika u Njemačkoj povećavao već od početka 70-ih godina prošloga stoljeća isključivo pod utjecajem relativno visokoga pozitivnoga migracijskog salda koji je prema kraju 20. stoljeća, a napose u prvom desetljeću 21. stoljeća, pokazao daljnju tendenciju povećanja. Ističe pri tome da su u 2011. godini u okviru EU-27 evidentirana 32,4 milijuna imigranata, što čini 6,5 % njihova ukupnoga stanovništva. Oko 80 % bilo ih je locirano u sljedećih pet zemalja: Njemačka 7,1 milijuna, Španjolska 5,7, Velika Britanija 4,4, Italija 4,2, Francuska 3,8 milijuna. Njemačka je, prema tome, kao zemlja s relativno najvećim ekonomskim razvojem, imala najveću potražnju za radnom snagom i u skladu s tim i najveći broj doseljenika (21,9 % njihova ukupnog broja u EU-27 u 2011. godini), a prvo je mjesto zadržala sve do danas.²³

Pogledajmo još neke podatke za Njemačku za godinu 2012. Između 1. siječnja 2012. i 1. siječnja 2013. ukupan broj stanovnika u Njemačkoj porastao je za 195 800, pri čemu je pozitivan migracijski saldo iznosio 391 900, dok je prirodno smanjenje stanovništva iznosilo -196 100 stanovnika. Proizlazi da je migracijski saldo te godine kao i prijašnjih godina bio bitna i jedina determinanta porasta ukupnoga broja stanovnika te zemlje. U godini 2012. migracijski je saldo svojim brojem dvaput nadvisio zabilježeni porast ukupnoga broja stanovnika Njemačke (koji je u toj godini iznosio 195 800). Sličan je primjer Italije, koja je također u 2012. zabilježila porast ukupnoga broja stanovnika unatoč negativnom prirodnom »prirastu«. No, za razliku od Njemačke, počevši tek od 1995. godine.²⁴

²² Podatci Council of Europe, op. cit. (1992) i Eurostat pokazuju da je stopa prirodnoga smanjenja stanovništva u Njemačkoj (Istočnoj i Zapadnoj) zabilježena već od 1972. godine i sve je do danas (2015. godine) zadržala negativan predznak. Napominjemo da je do 1990. (do pada Berlinskog zida) statistika prirodnog kretanja za Njemačku dana odvojeno za Istočnu i Zapadnu Njemačku, pri čemu je prva imala višu brojčanu razinu nataliteta i drugih pokazatelja reprodukcije stanovništva. Tako je u 1970. godini opća stopa nataliteta u Istočnoj Njemačkoj iznosila 13,9 promila, a u Zapadnoj Njemačkoj 13,4; stopa totalnog fertiliteta u prvoj je iznosila 2,19, a u drugoj 2,02 (prema: Council of Europe, op. cit., 1992. i 2004.).

²³ U Njemačkoj, kako smo već naveli, prirodno smanjenje stanovništva datira od 1972. godine, a u Italiji je ono zabilježeno 23 godine poslije (od 1995.). (Prema: Eurostat – newsrelease, Demography Report, Latest figures on the demographic challenges in the EU, 2010, 2011, 2012.).

²⁴ U Italiji je 1995. godine prvi put zabilježena stopa prirodnoga smanjenja stanovništva (od -0,5 promila), pa je zatim stalno rasla tako da je 2014. godine iznosila -1,6 promila. Totalna stopa fertiliteta još je 1970. iznosila 2,43, a u 1980. godini pala je na 1,64, a najnižu brojčanu vrijednost zabilježila je 1995. godine, kada je iznosila samo 1,21. Nakon toga je polagano rasla i u 2013. godini iznosila je 1,39. (Ibidem, prethodna bilješka; također, Lanzieri, G., Towards a »baby recession« in Europe? Differential fertility trends during the economic crisis, Eurostat, Statistics in focus 13/2013.

Ukupan porast stanovništva u Italiji u 2012. godini bio je, kao i kod Njemačke, uvjetovan isključivo pozitivnim migracijskim saldom. Relevantni podatci demografske bilance Italije za tu godinu pokazuju da je ukupan broj stanovnika porastao za 291 000, uz napomenu da je negativan prirodni »prirast« iznosio -78 700, a pozitivan migracijski saldo čak 369 700 te je bio gotovo 1,3 puta veći od porasta ukupnoga broja stanovnika te zemlje.

U današnjoj velikoj seobi naroda, najvećoj nakon Drugoga svjetskog rata, stotine tisuća imigranata iz zemalja Bliskog istoka i sjeverne Afrike svakodnevno stižu u Europu, a većina imigranata ističe da im je krajnje odredište Njemačka, uz koju se najčešće spominju još Velika Britanija i Švedska, u kojima visok životni standard obećava »bolji život«.

Drugu grupu zapadnoeuropskih zemalja, prema službenome demografsko-statističkom kriteriju *predznaka* promjene ukupnoga broja stanovnika, čine u 2012. godini iz razmatrane grupe one zemlje u kojima je zabilježeno *smanjenje* ukupnoga broja stanovnika. To su *Portugal* i *Španjolska* (iz grupe navedenih zapadnoeuropskih zemalja) i *Hrvatska* (čiju demografsku bilancu *uspoređujemo* s demografskom bilancom zapadnoeuropskih zemalja).

Valja napomenuti da se Portugalu i Hrvatskoj u smanjenju ukupnoga broja stanovnika od 1. siječnja. 2012. do 1. siječnja 2013., odnosno u 2012. godini, pridružila i Španjolska, koja – iako je te godine zabilježila smanjenje ukupnoga broja stanovnika nije reprezentativan primjer ni za zemlje sa smanjenjem ukupnoga broja stanovnika ni za promjenu strukture demografske bilance zemalja u kojima je tada zabilježena ukupna depopulacija. Naime, dok je za Portugal i Hrvatsku u 2012. godini zabilježeno smanjenje ukupnoga broja stanovnika uvjetovale obje agregatne (sumarne) sastavnice demografske bilance (i negativan prirodni »prirast« i negativan migracijski saldo), u Španjolskoj je smanjenje ukupnoga broja stanovnika te godine uvjetovao samo negativni migracijski saldo, što prijašnjih godina nije bio slučaj. Španjolska je, naime, dugo bila zemlja imigracije (primarno za latinskoameričke zemlje), a, osim toga, u razdoblju između 1960. i 2012. u većini godina bilježila je prirodni prirast stanovništva.²⁵

²⁵ Španjolska je u 1960. godini imala prirodni prirast, a bila je istodobno i zemlja imigracije. Još u 1985. godini totalna stopa fertiliteta bila je na razini zamjenske stope (2,1), a stopa prirodnoga prirasta stanovništva iznosila je 3,7 promila i ostala je pozitivna sve do 2012. godine. U smanjenju ukupnoga broja stanovnika Španjolske u iznosu od -162 400 nastalom u 2012. godini, prirodni je prirast stanovništva sudjelovao s 48 500, a negativni saldo migracije iznosio je -162 400. (Ibidem, prethodna bilješka).

U tom kontekstu važna je činjenica da je nastalo smanjenje ukupnog broja stanovnika u 2012. godini u trima navedenim zemljama bilo je izraz *različitog* smjera prirodne i migracijske promjene, preciznije rečeno, *različitog* predznaka i udjela prirodne i migracijske promjene u smanjenju ukupnoga broja stanovnika. Kod Portugala i Hrvatske tada je zabilježeno smanjenje ukupnoga broja stanovnika bilo izraz, kako smo već naglasili, smanjenja obiju agregatnih sastavnica demografske bilance, tj. i negativnoga prirodnoga »prirasta« i negativnoga migracijskog salda, a kod Španjolske samo negativnoga migracijskoga salda (jer je Španjolska imala pozitivnu stopu prirodne promjene).

Prema tome, u navedenoj grupi zemalja koje su zabilježile smanjenje ukupnoga broja stanovnika demografski je reprezentativan, uz Hrvatsku, i primjer Portugala. Za prirodno kretanje stanovništva u Portugalu karakteristično je da je između 1960. i 2004. godine obilježeno prirodnim prirastom stanovništva. Zatim se između 2004. i 2009. godine prirodni prirast postupno smanjivao, a u svim godinama između 2007. i 2014. Došlo je do prirodnoga smanjenja stanovništva. U skladu s tim, totalna je stopa fertiliteta, počevši od 1985. godine nadalje, u Portugalu pala ispod brojčane razine zamjenske stope, tako da je npr. u 2008. bila izrazito niska i iznosila je samo 1,37 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi.²⁶ Dakle, ukupan rezultat demografske bilance Portugala u 2012. godini pokazao je smanjenje ukupnoga broja stanovnika koji su determinirale obje agregatne sastavnice demografske bilance, i prirodna i migracijska sastavnica, koje su imale negativan predznak.²⁷ Tako je te godine ukupan broj portugalskih stanovnika smanjen za -55 100, pri čemu je prirodno smanjenje stanovništva iznosilo -17 800, a negativni migracijski saldo -37 600. Prema tome, dominantna odrednica smanjenja ukupnoga broja stanovnika Portugala bio je negativni migracijski saldo, koji je pridonio ukupnome smanjenju njegova stanovništva s udjelom od 67,7 %.

Primjer Hrvatske kao zemlje koja je u 2012. godini zabilježila smanjenje ukupnoga broja stanovnika umnogome je sadržajno specifičan i statistički repre-

²⁶ U Portugalu je ukupan broj stanovnika do godine 2009. rastao, a između 2010. i 2015. smanjen je na 10 573 tisuće. Stopa prirodnog prirasta još je 2006. iznosila 0,3 promila, 2007. je pala na -0,1 promila, uz napomenu da je do 2014. godine stalno bila negativna. Između 2001. i 2014. smanjena je s -0,5 promila na -2,2 promila. (Povećala se za oko četiri i pol puta.) Totalna stopa fertiliteta u Portugalu tek je u 1990. godini smanjena ispod razine zamjene od 2,1 i iznosila je 1,56, u 2011. godini dalje je smanjena na 1,35, a u 2013. godini na 1,21 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi (Eurostat, serija Total fertility rates).

²⁷ Prema: EU Employment and Social Situation, Quarterly Review, March 2013; te Eurostat newsletter, November 2013., op. cit.

zentativan primjer zemlje koja dugoročno, kontinuirano i stabilno, već četvrt stoljeća, između 1990. i 2015. godine, bilježi smanjivanje ukupnoga broja stanovnika, dakle proživljava proces ukupne depopulacije. Osim toga, primjer Hrvatske među navedenim zapadnoeuropskim zemljama, a napose u drugoj navedenoj podgrupi tih zemalja, analitički je relevantan i sadržajno specifičan s obzirom na četiri bitna specifična obilježja prirodne i migracijske dinamike sastavnica demografske bilance. Prvo specifično demografsko i dinamičko obilježje Hrvatske odnosi se na duljinu razdoblja u kojemu je zabilježeno smanjenje ukupnoga broja stanovnika i prirodno smanjenje stanovništva. Drugo se odnosi na signifikantno nižu brojčanu razinu nataliteta/fertiliteta Hrvatske u odnosu prema većini ostalih zemalja iz podgrupe razmatranih zemalja. Treće specifično demografsko obilježje odnosi se na intenzitet povećavanja, preciznije rečeno, na akceleraciju povećavanja negativnoga prirodnog »prirasta« kao negativne prirodne sastavnice demografske bilance, koja se događa istodobno s povećava njem negativne migracijske sastavnice (emigracije) u njezinoj demografskoj bilanci. Četvrto specifično obilježje odnosi se na mnogo nižu (u usporedbi s drugim razmatranim zapadnoeuropskim zemljama) razinu ekonomskog razvoja Hrvatske.

U području ukupnog i prirodnog kretanja stanovništva za Hrvatsku je karakteristično da je u prvom podrazdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (1955. – 1990.) ukupno stanovništvo pokazalo porast, koji je postojao sve sporiji, odnosno Hrvatska je tada imala pozitivnu ukupnu i prirodnu promjenu (prirodni prirast), ali uz naglašeno smanjivanje stope ukupnog porasta i stope prirodnoga prirasta stanovništva nakon 1955. godine s tendencijom prema nultome prirodnom prirastu.²⁸ Valja naglasiti da je totalna stopa fertiliteta u Hrvatskoj već u 1970. godini bila vrlo niska, najniža među razmatranim zapadnoeuropskim zemljama (iznosila je 1,83).²⁹ Zatim se iz godine u godinu permanentno smanjivala, tako da je u 1990. iznosila 1,67, a u 2015. godini (procjena) 1,41 dijete na jednu ženu u fertilnoj dobi. Hrvatska je dakle tijekom navedenoga razdoblja zabilježila ubrzano smanjivanje već i tako niske razine nataliteta/fertiliteta i ostalih pokazatelja reprodukcije stanovništva, kojem je nedvojbeno znatno pridonio rastući negativni migracijski saldo.

²⁸ Prema: Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije*, Školska knjiga, 1971, Zagreb

²⁹ Istu brojčanu vrijednost totalne stope fertiliteta (1,83) zabilježila je u 1970. godini i Finska. Za njom slijedi Švicarska sa stopom od 1,92, Danska sa stopom od 1,95 te Luksemburg (1,97). Usp. Council of Europe, *Recent demographic developments in Europe 2004*, Strasbourg

U drugom podrazdoblju, između 1990. i 2015., taj se negativan trend u Hrvatskoj intenzivirao, što je povezano, među ostalim, i s ratnim gubitcima stanovništva u Domovinskom ratu kao razdoblju koje redovito ima posljedicu tzv. depresirani natalitet. Bitno je istaknuti i specifičnost Hrvatske da su u tom, drugom podrazdoblju negativni prirodni »prirast« i negativni migracijski saldo *zajednički* pridonijeli smanjivanju ukupnoga broja stanovnika u Hrvatskoj. Tada je Hrvatska među razmatranim zapadnoeuropskim zemljama (uz Portugal) bila jedina zemlja koja je imala ukupnu depopulaciju, odnosno smanjivanje ukupnoga broja stanovnika, koju su uvjetovale obje agregatne sastavnice demografske bilance, kako prirodna depopulacija, tako i migracijska depopulacija.

Ilustracije radi, navodimo da je između 1. siječnja 2012. i 1. siječnja 2013. ukupan broj stanovnika u Hrvatskoj smanjen s 4276 tisuća na 4262 tisuće ili za ukupno 13 800 stanovnika. Smanjenju ukupnoga broja stanovnika te je godine jače pridonio negativni prirodni »prirast«, koji je iznosio -9 900 ili 71,7 % od smanjenja ukupnoga broja stanovnika, dok je negativni migracijski saldo bio mnogo manji, iznosio je -3 900 i činio je 26,3 % od smanjenja ukupnoga broja stanovnika.³⁰

Evidentno je prema tome da su obje navedene sastavnice demografske bilance Hrvatske imale u drugom podrazdoblju (1990. – 2015.) negativan predznak, što objektivno, uz iste ostale čimbenike, ističe sadašnje krajnje nepovoljne demografske prilike s brojnim negativnim implikacijama u svim područjima društveno-ekonomskog života i ukupnog razvoja.

Zaključak

Budući da se često ističe da su demografski procesi i promjene u Hrvatskoj tijekom posljednjih pedeset godina (1955. – 2015.) identični s procesima koji se odigravaju u zapadnoeuropskim zemljama, iz prezentiranog razmatranja može se zaključiti o kojim je demografskim procesima riječ (agregatnim ili parcijalnim) i u kojem razdoblju, zatim koji je u navedenom polustoljetnom razdoblju ili u pojedinim njegovim podrazdobljima (srednjoročnim ili kratkoročnim) bio *smjer* promjene tih procesa (porast, smanjenje), koje su karakteristične *promjene* prema smjeru dinamike tih procesa nastale u demografskoj bilanci i u njezinim sastavnicama (prirodnim i migracijskim), kakav je bio intenzitet promjene tih procesa

³⁰ Izvor podataka, Eurostat, november 2013, vidjeti bilješku br. 3 (u ovom tekstu)

i pod utjecajem kojih sastavnica demografske bilance u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama u usporedbi s odgovarajućim promjenama u Hrvatskoj.

Ta usporedba pokazuje u navedenom razdoblju znatne razlike između demografskih procesa i promjena u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, s jedne, i u Hrvatskoj, s druge strane. Usporedba se odnosi na jednogodišnje razdoblje (1. siječnja 2012.-1. siječnja 2013.). To se razdoblje, prema promjenama demografske bilance i njezinih sastavnica, može na temelju uvida u relevantne dugoročne vremenske serije adekvatnih demografsko-statističkih podataka i na temelju izraženih demografskih tendencija, procesa i promjena smatrati *reprezentativnim* za dulje razdoblje, konkretno za razdoblje 1990. – 2015. godine.

U ovom smo radu nastojali odgovoriti na navedena pitanja i upozoriti na razlike koje se pojavljuju između razmatranih zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske u temeljnim agregatnim demografskim procesima i promjenama sastavnica demografske bilance. Naglasak je na smjeru i intenzitetu promjene pojedinih determinanti procesa ukupne depopulacije, prirodne depopulacije i strukture demografske bilance s obzirom na različite odnose i pondere pojedinih njezinih prirodnih i migracijskih sastavnica. Pri tome je u zapadnoeuropskim zemljama s obzirom na Hrvatsku izrazito dominantan utjecaj migracijskih sastavnica, napose utjecaj imigracije, na ukupan porast njihova stanovništva tijekom posljednjih dvaju i pol desetljeća.

Analitička obrada raspoloživih podataka koji pokazuju usporednu tendenciju dinamike i smjera agregatnih i parcijalnih demografskih procesa u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj pokazala je sljedeća obilježja.

Prvo se obilježje odnosi na temeljni agregatni demografski proces koji u sebi integrira promjene sastavnica demografske bilance (prirodnih i migracijskih). To je *proces promjene ukupnoga broja stanovnika* u navedenom razdoblju. Pokazuje se da 16 od 18 razmatranih zapadnoeuropskih zemalja bilježi prosječnu godišnju stopu porasta ukupnoga broja stanovnika te da ona u ukupnom razdoblju od 1955. do 2015. ima prosječnu godišnju tendenciju smanjenja. To je smanjivanje u pojedinim godinama variralo od zemlje do zemlje, u jednoj je bilo jače, u drugoj slabije, ovisno o specifičnim demografskim, društveno-ekonomskim, političkim i drugim uvjetima i čimbenicima. Takva tendencija koja pokazuje prosječno godišnje smanjivanje stope porasta ukupnoga stanovništva izražena je i u Hrvatskoj, ali samo u prvom navedenom podrazdoblju, 1955. – 1990. godine. U tom se dakle podrazdoblju smjer promjene prosječne godišnje stope porasta ukupnoga stanov-

ništva u Hrvatskoj podudara sa smjerom promjene te stope u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama. Dakle, u podrazdoblju 1955. – 1990. godine dinamiku stanovništva u Hrvatskoj, kao i u navedenim zapadnoeuropskim zemljama, obilježuje prosječna godišnja stopa porasta ukupnoga broja stanovnika. Prema tome, u tom podrazdoblju u Hrvatskoj, kao i u ostalim navedenim zapadnoeuropskim zemljama, još uvijek postoji proširena reprodukcija stanovništva s padajućom tendencijom.

Međutim, u drugom podrazdoblju, 1990. – 2015., za razliku od razmatranih zapadnoeuropskih zemalja, koje još uvijek bilježe *stopu porasta* ukupnoga broja stanovnika, u Hrvatskoj nastupa radikalna promjena. Za razliku od navedenih zapadnoeuropskih zemalja, u Hrvatskoj već 25 godina traje proces smanjivanja ukupnoga broja stanovnika, pa stopa promjene toga broja ima *negativan predznak*. Hrvatska je, prema tome, među razmatranim zapadnoeuropskim zemljama jedina zemlja u kojoj se ukupan broj stanovnika između 1990. i 2015. godine kontinuirano smanjivao. Slijedi da je u Hrvatskoj u navedenom razdoblju u tijeku proces ukupne depopulacije, dok je u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama (kojih su većina članice EU-28) i dalje u tijeku proces porasta ukupnoga broja stanovnika. Vidjeli smo da većina tih zemalja kontinuirano, u obama navedenim podrazdobljima, ima godišnji porast ukupnoga broja stanovnika. To je prva i temeljna *razlika* između Hrvatske i navedenih zapadnoeuropskih zemalja koju u podrazdoblju 1990. – 2015. godine sadržava iskazani diferencijalni agregatni demografski proces promjene ukupnoga broja stanovnika.

Drugo obilježje, odnosno razlika između demografskih procesa u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj, obuhvaća razliku sadržanu u *strukturi* demografske bilance i njezinim sastavnicama na strani aktive i pasive. Iz prethodnih razmatranja proizlazi da strukturu demografske bilance u zapadnoeuropskim zemljama obilježava pozitivna prirodna promjena, tj. prirodni prirast stanovništva i pozitivni migracijski saldo, a istodobno strukturu demografske bilance u Hrvatskoj (napose u podrazdoblju 1990. – 2015. godine) obilježavaju prirodno smanjenje stanovništva, prirodna depopulacija i negativni migracijski saldo (migracijska depopulacija). Rezultantu takve diferencijalne strukture demografske bilance i njezinih sastavnica za navedene zapadnoeuropske zemlje obilježava porast ukupnoga broja stanovnika, dok rezultantu demografske bilance i njezinih sastavnica u Hrvatskoj obilježuje smanjenje ukupnoga broja stanovnika.

Treće se obilježje odnosi se na demografske tendencije nastale u strukturnim promjenama između procesa starenja stanovništva u zapadnoeuropskim zemljama

i u Hrvatskoj. Činjenica je da je proces starenja univerzalni proces koji se odigrava i u zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj. Taj se proces izražava promjenama u dobnoj strukturi stanovništva koje rezultiraju procesom starenja i u zapadnoeuropskim zemljama i u Hrvatskoj, koje pokazuju povećanje broja i udjela starog stanovništva (65 i više godina) u ukupnome broju stanovnika. Smjer tih promjena u objema je uspoređivanim grupama zemalja istovjetan, s tom razlikom što je u navedenim zapadnoeuropskim zemljama dobna struktura povoljnija nego u Hrvatskoj. Razlog tomu jest primarno činjenica da je struktura demografske bilance prema njezinim sastavnicama povoljnija u prvim u usporedbi s Hrvatskom. Naime, većina navedenih zapadnoeuropskih zemalja ima, kako smo prije pokazali, pozitivnu prirodnu promjenu (prirodni prirast) uz istodobni pozitivni saldo migracije, što, uz ostale iste uvjete, pogoduje pomlađivanju dobne strukture ne samo ukupnog već i radnog sposobnog stanovništva, odnosno radnog kontingenta, koji je demografski okvir za formiranje radne snage. Naime, prirodni prirast stanovništva i pozitivni migracijski saldo koji obilježavaju demografsku bilancu razmatranih zapadnoeuropskih zemalja ublažuju demografske posljedice ne samo starenja ukupnoga stanovništva nego i starenja radnog kontingenta. Time se u navedenim zapadnoeuropskim zemljama smanjuje intergeneracijski demografski disbalans, dok se istodobno u Hrvatskoj taj disbalans povećava jer negativan prirodni »prirast«, uz ostale iste čimbenike, djeluje na daljnje smanjivanje broja i udjela mladih u ukupnom stanovništvu te broja i udjela mlađeg dijela radnog kontingenta u ukupnome radnom kontingentu. Povećanje demografskoga intergeneracijskog disbalansa u Hrvatskoj ubrzavaju promjene u dobnoj strukturi stanovništva koje, kako smo napomenuli, uz ostalo, obilježava ne samo smanjenje broja i udjela mladog stanovništva (0 – 14 godina) već i broja i udjela mlađeg dijela radnog kontingenta (15 – 34 godine).

Četvrto obilježje, odnosno razlika koja obilježava razlike u demografskim procesima između zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske relevantne za sadašnji i budući razvoj njihova stanovništva odnosi se na populacijsku politiku, odnosno na obiteljsku politiku. Činjenica je da većina navedenih zapadnoeuropskih zemalja članica EU-28 nije samo ekonomski mnogo razvijenija već i dulje vrijeme provodi određenu širu ili užu, eksplicitnu ili implicitnu obiteljsku, odnosno populacijsku politiku. Skup mjera i akcija te politike nedvojbeno je u navedenim zemljama djelovao na sadašnju relativno višu razinu komponenti prirodnoga kretanja stanovništva, napose na višu razinu nataliteta u odnosu prema Hrvatskoj. Valja, naime, naglasiti da Hrvatska u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, dakle do 1990. godine, nije imala – kao ni ostale republike u okviru bivše socijalističke Jugoslavije

– nikakvu populacijsku politiku. Istodobno su susjedne bivše socijalističke zemlje, kako je poznato, provodile eksplicitnu pronatalitetnu populacijsku politiku i, sukladno tomu, imale su, s obzirom na Hrvatsku, signifikantno višu razinu nataliteta/fertiliteta i pokazatelja reprodukcije stanovništva.

Konačno možemo zaključiti da je sadašnja demografska slika Hrvatske ukupno i strukturno, za sadašnjost i budućnost, izrazito nepovoljna i u uvjetima ekonomske krize koja traje nema ni izgleda da bi se uskoro mogla radikalno popraviti. Pogoršava je nova znatna emigracija mladih obrazovanih ljudi u inozemstvo, napose u zemlje EU-a. Analitička struktura demografske bilance Hrvatske u usporedbi s demografskom bilancom u razmatranim zapadnoeuropskim zemljama članicama EU-28 pokazala je da se demografski procesi i demografska bilanca Hrvatske u usporedbi s navedenim visokorazvijenim europskim zemljama razlikuje ne samo prema smjeru promjene agregatnih demografskih procesa nego napose u području strukture demografske bilance prema njezinim strukturnim sastavnicama, prema iskazanom smjeru promjene sastavnica te bilance, njihova kvantitativnog međudnosa i, konačno, razlikuju se u krajnjem rezultatu demografskih promjena u tim zemljama i u Hrvatskoj napose u razdoblju posljednjih dvadeset pet godina. Sumarno obilježje koja određuje razliku demografske perspektive između većine navedenih zapadnoeuropskih zemalja i Hrvatske sastoji se u činjenici da prve imaju u uvjetima visoke razine ekonomskog razvoja prirodni prirast stanovništva i usto visok pozitivan migracijski saldo, a Hrvatska, u uvjetima mnogo niže razine ekonomske razvijenosti, ima u sadašnjim ekonomskim prilikama upravo suprotna bitna demografska obilježja – prirodno smanjenje stanovništva s tendencijom pogoršanja i negativni migracijski saldo s tendencijom povećanja.

Literatura

- Berelson, B., *Population policies in developed countries*, McGraw Hill, New York, 1974
- Chesnais, J. C., *Les Crepuscle de l'Occident, Démographie et Politique*, Edition Robert Lafont, S.A. Paris 1995
- Council of Europe, *Recent demographic developments in Europe*, 1992 i 2004, Strasbourg
- Eurostat news release, *Demographic Report, Latest figures on the demographic challenges in the EU*, 2010, 2011, 2012
- Eurostat *Demography* Report 2013
- Eurostat news release, 173/2013 – November 2013. European demography, EU-28 population 505,7 milion at 1 January 2013

- *EU Employment and Social Situation*, Quarterly Review, Special Supplement on Demographic Trends, March 2013
- Glass, D. V., *Population Policies and Movement in Europe*, Chapter II, France and Belgium, Augustus McKelly, London 1967.
- Höem, J. M. (2000), Entry into Matherhood in Sweden: influence of economic factors on the rise and fall in fertility, 1986-1997, *Demographic Research* 2(4)
- Höem, J. M. (1986), The impact of education on modern fertility, *European Journal of Population*, no. 2
- Höem, J. M. (1993), Public policy as the fact in fertility. Effect on the Pace of Childbearing in Sweden in 1980's, *Acta Sociologica*, 3,4
- Lanzieri, G., Towards a »baby recession« in Europe? Differential fertility trends during the economic crises, *Eurostat, Statistics in Focus* 13/2013
- UN, Department of Economic and Social Affairs, *World Population Prospects*, 2015 Revision, Vol. I, New York
- Van de Kaa, D. (1987) Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1, Washington D.C.
- Wertheimer-Baletić, A. (1971), *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije*, Školska knjiga, Zagreb
- Wertheimer-Baletić, A., Demografski okviri ponude radne snage u Jugoslaviji, *Ekonomist* br. 1-2/1974
- Wertheimer-Baletić, A., Ekonomski aktivno stanovništvo SR Hrvatske – stanje i tendencije, *Ekonomski pregled* br. 11-12/1983.

DEPOPULACIJSKE TENDENCIJE U SLAVONIJI

Sažetak

Sve do polovice 20. stoljeća Slavonija je manjak stanovništva – uvjetovan političkim, gospodarskim, društvenim i socio-psihološkim čimbenicima – relativno brzo popunjavala novim stanovništvom, individualnim doseljavanjem ili organiziranim kolonizacijama. Društvene i gospodarske prilike oblikovale su uvjete u kojima je dio slavonskoga stanovništva u strahu od »demografskog viška« stvarao »demografski manjak« koji je stalno nadoknađivan doseljenicima iz visokonatalitetnih pasivnih prostora. Demografske praznine na slavonskome prostoru relativno su se brzo popunjavale; useljenike je privlačilo obilje plodne obradive površine, a istodobno je bilo i obilje »demografskih viškova« na visokonatalitetnim prostorima siromašnima obradivom površinom. Prepoznatljivu i čvrstu razdjelnicu čine 60-e godine prošloga stoljeća, jer od tada Slavonija postaje iseljenička i ne samo da ne privlači novo nego ne može zadržati ni domicilno stanovništvo. Razvoj industrije i drugih djelatnosti u slavonskim gradovima nije mogao zaposliti brojne naraštaje rođene u natalitetno kompenzacijskom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata od 1947. do 1955. godine. Na tržište radne snage pristizali su i oni koji su napuštali poljoprivredu. Preostalo je iseljavanje teklo u dvama dominantnim smjerovima: odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo ili prema, velikom većinom, Zagrebu koji je upravo u to vrijeme imao snažan populacijski rast. Rat, nezaposlenost i egzistencijalna nesigurnost u 90-im godinama 20. st. ubrzali su prije započete depopulacijske procese u Slavoniji i iseljavanje, opet u dvama smjerovima: prema zapadnim zemljama ili Zagrebu i njegovu neposrednom okruženju. Od 2008. godine uslijedio je još jedan, najnoviji, iseljenički val, dominantno prema zapadnoeuropskim zemljama. Tom se iseljavanju ne nazire kraj: Hrvatska pa tako ni Slavonija nema strategije gospodarskog i u sklopu toga demografskog razvoja. Model gospodarskog razvoja koji se provodi u Hrvatskoj generira depopulacijske procese. Da bi se potaknuo gospodarski razvoj i zaustavilo iseljavanje, potrebna je dakle dugoročna strategija gospodarskog i demografskog razvoja, a za njihovo je provođenje potrebna snažna državna intervencija. Zaustavljanje iseljavanja i daljnjeg pada broja rođenih ne može se očekivati od političkih kampanja i povremenih kratko-ročnih intervencija u slavonsko gospodarstvo.

Ključne riječi: migracija u Slavoniji kroz povijest, »bijela kuga«, migracijska bilanca Slavonije, prirodno kretanje u Slavoniji, sastavnice demografskih promjena u Slavoniji

DEPOPULACIJSKE TENDENCIJE U SLAVONIJI

Još od polovice 15. stoljeća do danas useljeničko-iseljenička strujanja važna su, pokatkad i ključna sastavnica u razvoju stanovništva Slavonije, Baranje i zapadnoga Srijema (nadalje: Slavonija), ne samo u ratnim nego i u mirnodopskim vremenima. Iako ovdje središnje mjesto ima analiza razvoja stanovništva Slavonije od popisa 1961. godine, kratkom povijesnodemografskom retrospektivom kanimo pokazati da je useljavanje dugo priječilo depopulaciju ovoga prostora. Slavonija u demografskom kontekstu ima svoje specifičnosti. Naime, dugoročno snizivanje fertiliteta povezano je s porastom udjela izvanpoljoprivrednog sektora gospodarstva, ali se pokazalo kako su u pojedinim užim područjima/provincijama unutar europskih zemalja zabilježeni ubrzano smanjivanje i niska razina bračnog fertiliteta zbog specifičnih čimbenika koji obilježavaju određeni socio-kulturni ambijent.¹ U sklopu toga namjeravamo odgovoriti na pitanje: Je li specifičan sustav životnih vrednota dijela slavonskog stanovništva vodio prema niskome bračnom fertilitetu i depopulacijskim tendencijama i u vrijeme kad se to nije trebalo očekivati?

Vrijeme jakih migracijskih strujanja

Kao i na preostalome hrvatskome povijesnom prostoru, u Slavoniji je do početka 15. stoljeća gospodarski i demografski rast bio u uzlaznoj putanji.² Rastao je broj gradova i gradskih naselja.³ Uoči osmanlijskih osvajanja – na temelju postojanja brojnih sela, trgovišta, utvrda i utvrđenih plemićkih dvoraca, crkava, župa i samostana – prostor koji obuhvaća srednjovjekovnu Slavoniju bio je, onodobnim kriterijima mjereno, cvatuća pokrajina.⁴ Prijelomno doba u zaostajanju hrvatskih zemalja za smjernicama društvenog, gospodarskog i demografskog razvoja europ-

¹ Usp. Alica Wertheimer-Baletić, *Ekonomске odrednice procesa demografske tranzicije*, u: *Encyclopaedia moderna*, 37, (1992.), str.106.-113.

² Usp. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997., str. 399.

³ Usp. Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. Stoljeća*, JAZU, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest i Sveučilišna naklada Liber, 1980., str. 162.-190.

⁴ Današnji teritorij pod kojim podrazumijevamo Slavoniju nije isti kao onaj što je bio u srednjem vijeku i u 16. i 17. stoljeću. Nekada je Slavonija još obuhvaćala i Međimurje, Zagorje, Pokuplje, donje Pounje i današnju bosansku Posavinu. Stoga, kada govorimo o Slavoniji u 16. i 17. stoljeću, moramo razlikovati zapadnu, srednju i istočnu. Pod Osmanlijama je bila srednja i istočna Slavonija, tj. ono područje koje se danas naziva Slavonijom, izuzevši Moslavinu između Česme i Ilove. (Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970., str. 7.-8.).

skog Zapada jest doba između 1450. i 1550. godine.⁵ Jer, upravo u vrijeme dok su na našim prostorima počeli masovno raseljavanje i pad broja stanovnika, Europa je bilježila osjetan porast broja stanovnika.⁶ Tijekom više od dvaju stoljeća protezat će nestabilne opće prilike. I prije osmanlijskog zaposjedanja krajnjih točaka na zapadu, i migracijskih struja koje su tada nastale, bilo je jakih iseljeničkih, povratničkih i useljeničkih migracija u staroj Slavoniji, osobito od kraja 60-ih godina 15. stoljeća do sredine 16. stoljeća.⁷ Slično je vrijedilo u istočnoj i srednjoj srednjovjekovnoj Slavoniji (prostor današnje Slavonije), za razliku od zapadne koja se priključila zonama masovnih iseljavanja.⁸ Tamo gdje je pružen duži otpor Osmanlijama, starosjedilačko je stanovništvo gotovo potpuno nestalo, kao npr. u zapadnoj Slavoniji. Tisuće i tisuće stanovnika odlazile su preko Dunava i Drave i rasipalo se širom južne Ugarske.⁹ Istočni dio Srijema izgubljen je padom Beograda 1521. godine. Na tom području stanovništvo uopće nije stradavalo, nego samo promijenilo gospodara jer Osmanlije nisu naišle na jači otpor, osim u Petrovaradinu.¹⁰ Osmanlijski prodori do Osijeka 1526. urodili su gotovo nestankom starosjedilačkoga stanovništva i naselja na desnoj strani Dunava i Drave. Između 1530. i 1552. Slavonija je bila na udaru provala i osvajanja, a masovni egzodus starosjedilačkoga stanovništva zbilo se nakon osmanlijskog osvojenja istočne i središnje Slavonije 1536. godine. Stanovništvo je odlazilo prema zapadu i preko Drave u Južnu Ugarsku. Između 1542. i 1552. godine osmanlijska osvajanja u Slavoniji dosegla su krajnju liniju na zapadu. Okolice Orahovice, Voćina, Slatine, Virovitice, Sirača, Podborja (Daruvara), Pakraca, Kutine, Kraljeve Velike i Čazme opustošene su, a starosjedilačko je stanovništvo bilo, jednostavno, iskorijenjeno.¹¹ Dijelovi Slavonije bili su demografski opustošeni, dio je stanovnika pobjegao ili odveden u sužanjstvo, a dio se preselio u gradove. Ostalo je dosta pustog zemljišta pa su zbog toga osmanlijske vlasti planski naseljavale ta područja.¹² Kako je dakle u Slavoniji

⁵ Usp. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, str. 400.

⁶ Usp. Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, 1. svezak, Antibarbarus, Zagreb, 1997., str. 440.

⁷ Usp. J. Adamček, *Nav. dj.*, str. 64-69.

⁸ Usp. Nenad Moččanin, *Turska Hrvatska*, Matica hrvatska, Zagreb: 1999., str. 94.

⁹ Usp. Ivo Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Golden marketing, Zagreb, 1998., str. 180. i dalje

¹⁰ Usp. Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela JAZU, 47 (1953), str. 1.; 52.

¹¹ Usp. Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo.*, str. 182.

¹² Usp. Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1970., str. 25.

najviše stradao pakračko-voćinski kraj, naseljeno je pravoslavno stanovništvo koje je onamo počelo dolaziti oko 1540. godine.¹³ Iako migracijska strujanja nisu prestajala, ratovi će ih ponovno radikalizirati.

Velika razmjena stanovništva na prijelomu 17. i 18. stoljeća

Ratovi od polovice 17. stoljeća, s kulminacijom od osamdesetih godina do kraja istoga stoljeća, rezultirali su povlačenjem Osmanlija s današnjega hrvatskoga državnog teritorija, i novom snažnom migracijom. U spomenutom se vremenu između teritorija današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine dogodila velika razmjena stanovništva. Osmanlijskim teritorijalnim gubitcima i njihovim povlačenjem prema današnjem teritoriju Bosne i Hercegovine povlačilo se i stanovništvo islamske vjeroispovijesti. Istodobno se selilo prema današnjem teritoriju Hrvatske katoličko i pravoslavno stanovništvo. Svojevrсна razmjena stanovništva – između područja Slavonije, Dalmacije i Like s onim iz Bosne i Hercegovine – imala je vrhunac od osamdesetih godina 17. do početka 18. stoljeća. Oko 1680. godine između Drave, Dunava, Save i Ilove živjelo je otprilike: 115 000 muslimana, 72 000 Hrvata katolika, 33 000 Srba i 2000 Mađara.¹⁴ Kad su se Osmanlije povukle, s njima je se s tih prostora otišlo oko 115 000 muslimana, rasulo se i nešto Srba, osobito u Povučju i Maloj Vlaškoj (daruvarsko-pakrački kraj), a nešto i hrvatskih katolika u zapadnom dijelu koji su izbjegli u Ivaničku i Križevačku krajinu.¹⁵ U navedenim se okvirima kreće i druga procjena prema kojoj je oko 1680. godine u Slavoniji u 736 naseljenih mjesta živjelo između 200 i 220 tisuća stanovnika, a od toga je bilo oko 120 000 muslimana.¹⁶ U Slavoniji je 1696. godine ostalo samo 40 000 stanovnika. Dvije godine nakon toga, 1698. godine, prema popisu, broj je stanovnika u Slavoniji narastao na između 70 i 80 tisuća.¹⁷ Za broj preseljenika s prostora Bosne i Hercegovine ima više procjena jer se odnose na različita razdoblja, ali i različit prostorni obuhvat, no svaka od njih pokazuje da je riječ o velikom broju preseljenika. Prema jednoj od procjena koja se odnosi na nešto duže vrijeme, tj. od 1683. do 1739. godine, iz Bosne i Hercegovine iselilo se 200 000 katolika, te

¹³ Usp. Isto, str. 48.

¹⁴ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.*, str. 307.

¹⁵ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.*, str. 308.

¹⁶ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku, 1988., str. 24.

¹⁷ I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine.*, str. 41-42.

je 1740. godine ondje ostalo 40 000 katolika.¹⁸ U ovom nas slučaju zanima koliko se od toga broja naselilo u Slavoniju: od ukupnoga broja preseljenika s današnjeg prostora Bosne i Hercegovine jedna trećina naselila se u Slavoniju, trećina u Bačku i Baranju (Bunjevci), a ostatak u Dalmaciju i Istru.¹⁹ Ne ulazeći i kritičku valorizaciju spomenutih procjena, ostaje činjenica da su se u analiziranom vremenu zbile velike migracije stanovništva. Nakon višestoljetnih ratova i velikih demografskih gubitaka uslijedile su, s obzirom na prethodna stoljeća, relativno stabilne političke prilike, ali su se i dalje nastavila migracija koja će Slavoniji nadoknaditi depopulaciju.

Useljavanje postaje važna sastavnica u razvoju stanovništva Slavonije

U oslobođenoj Slavoniji početkom 18. stoljeća mnoga su zemljišta opustjela, vladali su bijeda, siromaštvo i dezorganizacija.²⁰ Stanovništvo je bilo oskudan resurs jer je to bilo vrijeme nedugo nakon zaista velikih demografskih gubitaka. Demografski i gospodarski oporavak tekao je dosta sporo. Monarhija je 1702. godine počela s rasprodajom slavonskih vlastelinstava, a taj je proces trajao tri desetljeća.²¹ Dok je Monarhija nastojala ubrati što više poreza i osigurati dovoljno potrepština za vojsku, dotle su veleposjednici nastojali povećati prihode. Dvorska je komora smatrala da veleposjednici trebaju povećati prihode naseljavanjem imanja.²² Tada nesređeni odnosi između veleposjednika i stanovništva uzrok su niza pobuna, otpora i hajdučije. U kratkom vremenu prirodni prirast nije mogao popuniti demografske praznine i stoga je prostor Slavonije i dalje popunjavan useljavanjem. To pokazuju demografsko-statistički podatci, prema kojima je tijekom prve polovice 18. stoljeća porast broja stanovnika Slavonije u većoj mjeri rezultat doseljavanja negoli prirodnog prirasta.²³ Doseljivali su katolički i pravoslavni prebjezi

¹⁸ Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Matica hrvatska, Zagreb, 1939., str. 64.

¹⁹ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I i II*. (prettisak izdanja iz 1912. godine), sv. I., Sarajevo: Svjetlost, 1990., str. 168. Usp. Vladimir Stipetić, »Broj Hrvata i njihov demografski razvitak.« *Enciklopedija Jugoslavije* 5 (1988), str. 50.

²⁰ Usp. Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, JAZU, Zagreb, 1950., str. 67.

²¹ Usp. Milan Vrbanić, »*Novovjekovno plemstvo i vlastelinstva*«. U: Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije, I., (ur. Biškupić, B.), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2009., str. 287.-294.

²² Usp. Isto, str. 287.

²³ Usp. Jakov Gelo, Stjepan Krivošić, *Razvitak stanovništva na tlu Hrvatske*, Institut za ekonomska istraživanja Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1990., str. 21.

iz Bosne, posebice za ratova 1714. – 1718. i 1737. – 1739. No, tijekom cijeloga 18. stoljeća doseljavalo se i stanovništvo iz Like i Gorskog kotara zbog nestašice i gladi, ali i zbog nasilja vojnih vlasti.²⁴ Zbog nedostatka radne snage posebno su intenzivno naseljavana vlastelinstva u virovitičkom, valpovačkom i orahovičkom kraju.²⁵ Za useljenike je, osim vlastelinstava, bilo zainteresirano i zapovjedništvo Vojne krajine. Za razliku od Provincijala, muško krajiško stanovništvo sudjelovalo je u ratovima i stoga su useljenicima nadoknađivali stradale u ratovima. Unatoč imigracijskoj politici Slavonija je cijelo 18. stoljeće bila slabo naseljena.²⁶ Iako su tijekom druge polovice 18. stoljeća prosvijećeni vladari Marija Terezija i Josip II. nastojali reformama na području Slavonije (vojne i komorske) potaknuti jačanje poljoprivredne proizvodnje, nije bilo znatnijeg napretka.²⁷ Uz sve to, ni poljoprivredna tehnologija ni obrtničke djelatnosti nisu bitno napredovali, a to će usporiti modernizacijske procese. U cjelini motreno, demografska su kretanja bila povoljna jer Hrvatska, u današnjem teritorijalnom obuhvatu, od 1700. do 1870. godine ima porast broja stanovnika iznad europskog prosjeka zahvaljujući relativno povoljnom prirodnom prirastu u visokonatalitetnim pasivnim krajevima i imigracijama iz Bosne i Hercegovine.²⁸ U Srijemu i u istočnom Vukovu trajale su kroz cijelo 18. i ponešto u početku 19. stoljeća useljavanja iz Srbije, Bačke i ponešto iz Banata.²⁹ U naselja oko Našica, Orahovice i Voćina, zatim u naselja u srednjem i gornjem Poorljavlju, u Svetačju, Pakru i Toplici u većem su se broju doselili Srbi iz Bosne.³⁰ Iz Bosne i nekih dijelova Hrvatske useljavali su se i Hrvati. Veće skupine Gorana nastanile su se na našičkom i orahovičkom, na slatinskom, novljanskom, pakračkom i daruvarskom tlu.³¹ Doseljenici iz istočne Hrvatske, iz Polonja, od Siska i Križevačke krajine, naselili su Poilovlje i virovitički kraj. Hrvati su se use-

²⁴ Usp. Robert Skenderović, »Demografska gibanja.« U: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, V., (ur. Lovorka Čoralić), Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 53.-68.

²⁵ Usp. Lovorka Čoralić, Milan Vrbanus, *Selo i seljaštvo*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, V., (ur. Lovorka Čoralić), Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 111.-124.; Robert Skenderović, *Nav. dj.*, str. 54.

²⁶ Milan Vrbanus, *Nav. dj.*, str. 287.-294.

²⁷ Lovorka Čoralić, Milan Vrbanus, *Gospodarstvo*, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, V., (ur. Lovorka Čoralić), Matica hrvatska, Zagreb, 2013., str. 127.-148.

²⁸ Usp. Anđelko Akrap, »Demografska putanja u Hrvatskoj«, *Hrvatska revija*, (1-2), str. 4.-25.

²⁹ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.*, str. 309.

³⁰ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.*, str. 309.

³¹ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.*, str. 309.

ljavali u sela u kojima su bili Hrvati, a Srbi tamo gdje su već bili Srbi.³² Od druge polovice 19. stoljeća teritorij između Drave, Dunava, Save i Ilove u većem broju naseljavaju Ličani i Gorani, Banovci i Kordunaši.

Urušavanje društvenih i gospodarskih struktura

Od druge polovice 19. stoljeća dvije su pojave u Slavoniji, međusobno isprepletene, svojim učincima tijekom vremena ostavljale prostora za nova useljavanja. Prva je pojava iseljavanje iz Slavonije zbog postupno kumuliranih učinaka gospodarskih i društvenih promjena iniciranih dekretiranim ukidanjem feudalizma 1848. godine, a druga je pojava povezana sa specifičnim socio-psihološkim čimbenicima koji su utjecali na »planirano« smanjivanje broja djece u obitelji.

Ukinućem kmetstva odjednom su uzdrmane stoljećima relativno stabilne gospodarske i društvene strukture. Te promjene nisu bile rezultat postupnih općih razvojnih procesa, već je to bila dekretirana, nagla odluka, koja je zadirala u tadašnji stožerni segment društva: agrarne odnose.³³ Onodobne političke i društvene strukture nisu bile pripravljene na gospodarske i društvene promjene nakon ukinuća kmetstva. Odjednom su se i seljaci i vlastela našli u teškoj situaciji, a država nije poduzela gotovo ništa kako bi usmjerila razvojne procese u posve novim uvjetima. Otežavajuća je okolnost, uz ostalo, bila obveza podmirenja dugova seljaka prema vlasteli i nakon ukinuća feudalizma. Istodobno seljaci nisu bili pripremljeni za tržišnu proizvodnju. I ono što je bitno, prije ukidanja kmetstva seljaci nisu mogli dijeliti zemlju jer nisu bili njezini vlasnici, a sada su mogli, a to je velika i ključna promjena. Sad su se mogli zaduživati, a vjerovnici bi im stavljali hipoteku na posjed. Kao prateća pojava nedugo nakon ukidanja kmetstva počele su se dijeliti kućne zadruge. Dijeljenjem patrijarhalnih kućnih zadruga u individualna seljačka gospodarstva dodatno je usitnjavano zemljište.³⁴ Osamostaljene obitelji trebaju graditi nove kuće i opreмати gospodarstva. Ako za to nemaju vlastitih sredstava, zadužuju se uz lihvarske kamate, a dugove vraćaju najprije prodajom stoke, a u konačnici i zemlje.³⁵ Dakle, nerijetko je jedini izlaz bio prodaja posjeda i iselja-

³² S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.*, str. 309.

³³ Usp. Igor Karaman, *Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkih društava do Prvog svjetskog rata*, u: M. Gross, (ur.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1981., str. 308.

³⁴ Usp. Igor Karaman, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje*, Povijesni arhiv u Osijeku, 1997., str. 71.

³⁵ Usp. Mirko Marković, *Đakovo i Đakovština*, u: *Zbornik Đakovštine*, I., JAZU, Centar za znanstveni rad – Vinkovci, Zagreb, Vinkovci, 1976., str. 147-349.

vanje, velikom većinom prema prekomorskim zemljama. Na temelju službene statistike procjene su da je do Prvoga svjetskog rata iz Hrvatske i Slavonije u prekomorsku emigraciju otišlo oko 300 000 ljudi.³⁶ Posjed kupuju i doseljavaju se Nijemci, Mađari i Česi koji su odigrali veliku ulogu u razvoju poljoprivredne tehnologije i obrta u Hrvatskoj i Slavoniji.³⁷ Njihovim je doseljavanjem zaustavljen pad fertiliteta. Osim toga, uslijedila su useljavanja iz Hrvatskog zagorja, Prigorja i Like. U pasivnim su se krajevima nalazili veliki biološki potencijali. Doseljavanja je bilo i prije jer kućne zadruge nisu pogodovale razvoju zanatstva pa su se još početkom 19. stoljeća na poziv vlastelina doseljavali Nijemci kao zanatlije baveći se i poljoprivredom.³⁸ Prethodno opisanu skupinu čimbenika koji su pridonijeli iseljavanju starosjedilačkoga stanovništva možemo pripisati nepripremljenosti, neorganiziranosti i nebrizi onodobnih političkih elita za stanje nastalo nakon naglog ukinuća feudalizma. S druge strane, za razliku od starosjedilaca, doseljeni su Nijemci imali drukčiju obiteljsku organizaciju i običaje koji su priječili diobu posjeda jer njemačko običajno pravo nije dopuštalo realnu podjelu imanja.³⁹ Nijemci su od ušteđevina kupovali zemlju dok je domaće stanovništvo od ušteđevina kupovalo dukate i skupu opremu djevojkama za udaju.⁴⁰ Dok su, i nakon ukidanja kmetstva, zadružne kuće bile nepodijeljene i potpadale pod posebne zakonske odredbe u Hrvatskoj, kćeri su udajom gubile pravo na očev imetak.⁴¹ Udajom ženski članovi kućne zadruge nisu dobivali otpremninu, nego samo uobičajeni miraz i troškove svadbe. Otpremnina bi uključivala nekretnine i stoku, a miraz samo odjeću i slično. Nakon što je kućna zadruga podijeljena, vrijedio je građanski zakon prema kojemu djevojka udajom postaje jedna od ravnopravnih nasljednika imovine u obitelji iz koje potječe. Sve to zajedno unosi nove čimbenike u fertilitetno ponašanje koji se možda mogu pripisati dijelom i bijegu od mogućeg siromaštva.

³⁶ Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*: 131. i 209; Vladimir Stipetić, Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva na teritoriju SR Hrvatske (1880.-1981.). U: *Suvremeni ekonomski problemi*. JAZU i Informator, knjiga 8, Zagreb, (1987):

³⁷ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, JAZU, Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam, I. 1951., str. 49.

³⁸ Usp. Vladimir Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2011., str. 27.

³⁹ Usp. Isto, str. 48.

⁴⁰ Usp. Nada Sremac, *Nismo mi krive (Slavonska žena)*, »Gospodarska sloga« – Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva Zagreb, (1944), str. 46.

⁴¹ Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I.*, Liber i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1989., str. 24.

Planirano ograničavanje broja djece u obitelji

Slijedom daljnje analize dolazimo do druge pojave koja je utjecala na stvaranje prostora za nova useljavanja u Slavoniju. Ograničavanje broja djece u obitelji pobačajima spominje se već sredinom 19. stoljeća. Stoga valja za pretpostaviti da ova pojava uhvatila korijene i prije ukidanja feudalizma.⁴² Iako, glede raširenosti planiranog ograničavanja broja djece u obitelji, ne možemo uzeti cijelu Slavoniju kao homogen prostor, ipak se ta pojava često tematizirana kao slavonska specifičnost. U svakom slučaju, nije u pitanju činjenica da je sustav životnih vrednota dijela slavonskoga stanovništva vodio prema depopulacijskim tendencijama. Društvenim se raslojavanjem promiče, ne samo među bogatijim slojevima, novi sustav životnih vrijednosti i motivacija koje ne pogoduju obiteljima s većim brojem djece. Plodna zemlja temelj je egzistencije i razumljivo je da su za ženidbu poželjne kćeri jedinice iz obitelji bogatih zemljom, ali isto tako su i sinovi jedinci poželjni jer nemaju s kime dijeliti imanje. Cilj je dakle biti jedina ili jedini u roditelja, a to je značilo i jedno dijete u obitelji.⁴³ A da bi se to postiglo, upravo na područjima bogatima plodnom zemljom, planirano se ograničavao broj djece u obitelji, što će se poslije nazvati »bijelom kugom«.⁴⁴ I danas se često rabi pojam »bijela kuga« kako bi se označila prirodna depopulacija, ali to nisu posve istovjetni pojmovi.⁴⁵ Značenje pojma »bijela kuga« treba staviti u kontekst vremena.⁴⁶ Ograničavanje broja djece u obitelji povezano je s pobačajima jer je njihovim porastom rasla i smrtnost žena kao posljedica primitivnih metoda kojima se provodio. Tijekom

⁴² U anketi koju je provelo »Hrvatsko-slavonsko društvo« 1850. godine nalaze se i podatci o namjerno izazvanim pobačajima radi smanjenja potomstva. (Vidjeti: Dunja Rihtman-Augustin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984; Aida Brenko, *Bijela kuga, Etnološka istraživanja* 1/11, (2006), str. 51-64.)

⁴³ Usp. Nada Sremac, *Nav. dj.*, str. 47.

⁴⁴ Pojam »bijela kuga« prvi je uveo Ivan Berti (1930.) i definira je kao »svojevoljno uništenje i ograničavanje prirodnog priraštaja potomstva«. Berti piše da kao što crna kuga uništava narod i prorjeđuje ga, tako i smanjivanje nataliteta »svojevoljnim njegovim ograničavanjem« ugrožava opstanak naroda. Razlika je u tome što »bijela kuga« smanjuje prirodni prirast preko smanjivanja nataliteta, a »crna kuga« preko povećanja mortaliteta (Usp. Ivan Berti, *Problem nataliteta i mortaliteta te depopulacija u Slavoniji*, u: Glasnik biskupije bosanske i srijemske, Đakovo, 1930; preneseno od: Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Mate, Zagreb, 1999, str. 274.

⁴⁵ Pojmovi »bijela kuga« i prirodna depopulacija nisu istoznačnice. Unatoč tomu, pokatkada se u našoj literaturi rabi izraz »bijela kuga« kako bi se označila prirodna depopulacija, premda to nisu posve istovjetni pojmovi (A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, str. 274)

⁴⁶ Usp. N. Sremac, *Nismo mi krive (Slavonska žena)*, str. 37-72; A. Brenko, *Bijela kuga*, str. 55; Ivica Šute, *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935-1941.*, Srednja Europa. Zagreb, (2010), str. 304.

vremena širina primjene poprimit će dosta zabrinjavajuće razmjere. Istodobno su se često propitivali razlozi pada fertiliteta.⁴⁷ Istraživanje provedeno prije Drugoga svjetskog rata pokazuje da se ne samo s obzirom na preostali prostor Hrvatske nego i na onaj u okruženju, po brojnim pobačajima ističe Slavonija. U bogatoj i ekonomski naprednoj Slavoniji tri četvrtine sela pripadala su kategoriji čestih pobačaja.⁴⁸ Da ograničavanje broja djece u obitelji pobačajima nije tek marginalna pojava i da se sve više širila, svjedoče pastirsko pismo Hrvatskog episkopata upućeno 1929. godine, i pismo zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca upućeno liječnicima u siječnju 1940. godine.⁴⁹ Ipak, suprotno onomu što bi se na temelju iznesenog moglo očekivati, fertilitetni trendovi na prostoru Slavonije, u analiziranom razdoblju, bili su relativno povoljni. Od 1881. do 1930. fertilitet na prostoru povijesne Hrvatske i Slavonije bio je blago viši s obzirom na hrvatski prosjek, a tek 30-ih godina 20. stoljeća blago pada ispod hrvatskoga prosjeka.⁵⁰ Usto što se kretanje fertiliteta odnosi na mnogo širi prostor, tj. na prostor povijesne Hrvatske i Slavonije u današnjim hrvatskim državnim granicama, dodatno valja imati u vidu kako ni prostor Slavonije ne možemo uzeti homogenim što se tiče promatrane pojave. Treba imati u vidu važnu činjenicu da Slavonija, od početka 18. stoljeća, a osobito od 80-ih godina 19. do sredine 20. stoljeća, ima zaista znatan priljev novoga stanovništva. Demografske praznine neprekinuto su popunjavali useljenici. Tijekom druge polovice 19. stoljeća do 1948. godine, organiziranim kolonizacijama i individualno doseljava se stanovništvo u Slavoniju, manjim dijelom u Vojvodinu, iz Hrvatskog zagorja, Prigorja, s Korduna, Banovine, iz Like, Gorskog kotara i unutarne Dalmacije. Prema pouzdanim procjenama, u navedenom je razdoblju preseljeno je oko 300 000 osoba.⁵¹ Novodoseljeno stanovništvo brzo je prihvaćalo navike i tradiciju starosjedi-laca i zato su mnogi rodovi izumrli. To pokazuje i primjer Požeštine. Stanovništvo koje se doselilo na prostor Požeštine od 1691. do 1850. činilo je 1850. godine dvije

⁴⁷ To potvrđuje pisanje Glasnika Biskupije Djakovačko-Sriemske od samog početka izlaženja 1873. godine. Tako se tijekom 1874. godine čak u 8 brojeva spomentog časopisa traže uzroci slabe demografske situacije i smanjenja broja stanovnika Biskupije Djakovačko-Sriemske; Usp. Pero Aračić, *Pastoralne teme u užem smislu u Glasniku/Vjesniku kroz 125 godina*, u: *Diacovensia* 6.(1998.) I., str. 87.-120.

⁴⁸ Usp. Vera Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Liber, Zagreb, 1971., str. 273.

⁴⁹ Usp. Josip Salač, *Brojčano opadanje poroda. Čudoredno pitanje naše Moslavine*, Zagrebačka prikladna tiskara, Zagreb, 1942., str. 92.; 97.

⁵⁰ Usp. Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj u razdoblju od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb, 1987., str. 126.

⁵¹ Usp. Viktor Horvat, *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata: posljedica dinamike društvenih procesa*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb, (1942), str. 62; Ivica Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj. Korišteni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb, (1991), str. 117.

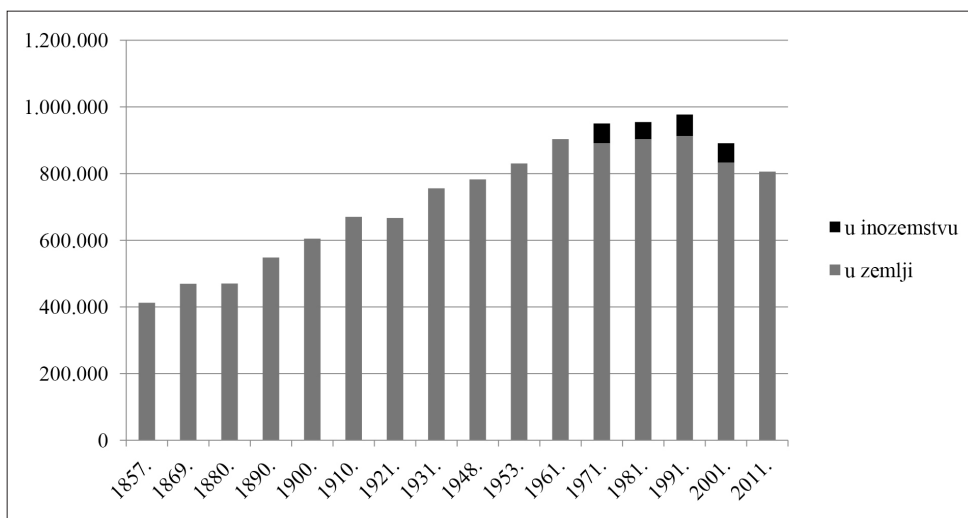
trećine ukupnoga stanovništva, a 1950. godine tek trećinu stanovništva Požeštine.⁵² Mnogi su rodovi izumrli, a drugi toliko oslabjeli da se izumiranje doseljenika i dalje nastavilo. Glede broja djece u obitelji, stariji i noviji doseljenici u velikom su broju bili sasvim jednaki prastanovnicima. Naseljenici su poprimili običaje rađanja od starosjedilaca i povode se za njima u svjesnom ograničavanju broja djece.⁵³ Strah od cijepanja imanja i želja za što većim površinama plodne zemlje vrlo brzo su, već u prvoj generaciji, doseljenike iz visokonatalitetnih područja uklopili u starosjedilačku tradicionalno nisku sklonost rađanju.⁵⁴ Slavonija se dakle neprekinuto popunjavala stanovništvom iz siromašnih i prenapučenih krajeva, a oni su, kako je više puta navedeno, brzo prihvaćali slavonsku tradicionalno nisku sklonost rađanju. Činjenica je da nijedno tako veliko područje u Hrvatskoj nije bilo toliko dugo imigracijsko kao što je bila Slavonija, ali isto tako ni o jednome području u Hrvatskoj nije se tako često i dugo raspravljalo u kontekstu ograničavanja broja djece u obitelji. I u vrijeme kad je na preostalom hrvatskom prostoru bio relativno visok fertilitet, kako je spomenuto, sustav životnih vrednota, u dijelu slavonskog stanovništva, vodio je depopulacijskim tendencijama. Naime, ako se svojevolumeno i planirano imanje što manjega broja djece u obitelji provodi samo zato da se ne bi cijepalo imanje, ili da bi sin ili kći zbog imanja bila primamljiviji, onda se može reći da su u biološko-obnoviteljski sustav ugrađene depopulacijske tendencije. Pod pritiskom novoga socijalnog okruženja doseljenici u Slavoniju vrlo brzo su prihvaćali sustav životnih vrijednosti koje su vodile depopulacijskim tendencijama.

⁵² Usp. Josip Buturac, *Stanovništvo Požege i okolice 1700.-1750.*, u: Zbornik za narodni život i običaje, JAZU, 43, 1967., str. 205.-594.

⁵³ Usp. Josip Salač, *Brojčano opadanje poroda. Ćudoredno pitanje naše Moslavine*. Zagrebačka priradna tiskara, Zagreb (1942), str. 39.; 53.

⁵⁴ Za petnaestak godina, tj. do kraja pedesetih godina 20. stoljeća, i u mnogim kolonističkim naseljima u Vojvodini zabilježen je osjetan pad nataliteta u usporedbi s onim u rodnom kraju. Usp. Vladimir Đurić, *Najnovije naseljavanje Bačke kolonistima iz Hrvatske naselja: Bački Gračac, Kljajićevo, Čonoplja, Stanišić i Ridica*, Matica srpska, Novi Sad, 1960., str. 29.-95.

Grafikon 1. Kretanje ukupnoga broja stanovnika Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema 1857. – 2011.

Izvor: Stanovništvo i domaćinstva u 1948. 1953. 1961. i 1971. i stanovi u 1971. Rezultati po naseljima i opštinama, (Knjiga VII.), Beograd: *Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije, 1975.*; Stanovništvo, delatnost. Rezultati po naseljima i opštinama. (Knjiga X.), Beograd: *Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije, 1974.*; Stanovništvo po naseljima. općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 553., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1984.*; popisi stanovništva 1971. i 1981. Stanovništvo po zajednicama općina i općinama, Dokumentacija 569., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1989.*; Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1996.*; Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1994.*; Popis stanovništva 2001. /Podaci publicirani na CD-u: 2. izdanje/, Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2003.*; Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013. Dostupno online na: <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm>

Društvene i gospodarske prilike oblikovale su uvjete u kojima se dio slavonskoga stanovništva bojavao mogućega »demografskog viška« i tako stvarao »demografski manjak« koji je stalno nadoknađivan doseljenicima iz visokonatalitetnih pasivnih prostora. Agrarne kolonizacije završile su do popisa 1948. godine

kao dominantan čimbenik u preraspodjeli stanovništva između siromašnih agrarno prenapučenih i plodnom zemljom bogate Slavonije. Prepoznatljivu i čvrstu razdjelnicu čine 60-e godine 20. stoljeća jer od tada Slavonija postaje iseljenička i, ne samo da ne privlači novo nego ne može zadržati ni domicilno stanovništvo. Razmotrenu populacijsku dinamiku stanovništva na prostoru Slavonije predočuje grafikon 1. Poljoprivreda je ubrzano gubila na važnosti, a razvoj izvanpoljoprivrednih djelatnosti u Slavoniji nije generirao dovoljno radnih mjesta. Od sredine 20. stoljeća situacija se mijenja, a Slavonija postaje iseljenička.

DEMOGRAFSKE PROMJENE U SLAVONIJI, BARANJI I ZAPADNOM SRIJEMU OD 1961. DO 2016.

Usporedivost popisnih i vitalno-statističkih podataka

Prije analize demografskih promjena na prostoru Slavonije treba skrenuti pozornost na problem raspoloživosti i usporedivosti demografsko-statističkih podataka. Podatci o ukupnome broju stanovnika u županijama, dostupni na stranicama Državnog zavoda za statistiku, za popise 1971. 1981., 1991. i 2001. nisu usporedivi s popisima prije 1971. kao ni s popisom 2011. Česte promjene popisne metodologije te, povezano s tim, nepostojanje usporedive vremenske serije podataka na razini županijskoga upravno-teritorijalnog ustroja, zahtijevali su za ovu analizu obradu statističke građe kako bismo dobili usporedive statističke podatke. Zato su nužne procjene potrebnih demografskih veličina jer nisu sve, za ovu analizu potrebne, obrađene i objavljene.⁵⁵ U popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. »službeni« ukupan broj stanovnika na razini Hrvatske, općina i naselja bio je zbroj stanovnika koji su trajno prebivali u Hrvatskoj i hrvatskih državljana popisanih u inozemstvu, koji su ondje trajno prebivali (vidjeti tablicu 1., tablicu 2. i grafikon 1.). To se odnosi, za navedene popise stanovništva, i na županije, a podatci se nalaze na stranicama Državnog zavoda za statistiku. Problem je i vitalna statistika na razini županija koja je raspoloživa tek od 1996. godine. Od 1969. do 1997. godine djeca hrvatskih državljana koji su imali prebivalište u inozemstvu, a nisu imali strano državljanstvo, upisivana su u hrvatske matice rođenih kao da su rođena u Hrvatskoj. Stoga su za potrebe ovog rada priređene serije vitalne statistike za slavonske županije bez živorođene djece u inozemstvu od 1964. do 2016. godine. Isto tako je napravljena serija vitalne statistike u koju su ubrojena djeca

⁵⁵ O metodologiji i procjenama usp. Anđelko Akrap, Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija 1961.-2011., u: *Migracije i razvoj Hrvatske*, uredili: V. Puljiz, J. Tica, D. Vidović, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2014, str. 25.-69.

hrvatskih državljana rođena u inozemstvu. Prema tome, u ovoj su analizi podatci o ukupnome broju stanovnika, vremenska serija vitalne statistike i migracija svedeni su usporedivost, a prema recentnoj metodologiji.

Promjene ukupnog broja stanovnika 1961. – 2011.

Dosadašnje je razmatranje nedvojbeno pokazalo: Slavonija je bila poželjno odredište za život sve dok je u strukturi hrvatskog gospodarstva prevladavala poljoprivreda. Useljavanja su stalno popunjavala demografske manjkove. No gotovo u čvrstoj povezanosti s rastom udjela izvan poljoprivrednog sektora u strukturi gospodarstva rasla je emigracija iz Slavonije.

Tablica 1. Broj stanovnika u Slavoniji i Baranji i zapadnom Srijemu 1961. – 2011. bez popisanih u inozemstvu

Hrvatska/ Slavonija/županija	Broj stanovnika u Hrvatskoj (»u zemlji«) – bez popisanih u inozemstvu					
	1961.*	1971.	1981.	1991.	2001.**	2011.*
Hrvatska	4.159.696	4.169.887	4.391.139	4.499.049	4.200.214	4.284.889
Virovitičko- podravska	127.512	109.496	102.495	98.999	90.031	84.836
Požeško-slavonska	99.340	95.652	93.597	92.300	80.389	78.034
Brodsko-posavska	154.309	153.727	157.956	162.418	163.489	158.575
Osječko-baranjska	328.965	329.662	337.442	344.187	313.406	305.032
Vukovarsko- srijemska	193.224	202.563	211.437	214.658	186.185	179.521
Slavonija	903.350	891.100	902.927	912.562	833.500	805.998
Indeksi kretanja broja stanovnika u Hrvatskoj (»u zemlji«) – bez popisanih u inozemstvu (1961. = 100,0)						
Hrvatska	100,0	100,2	105,6	108,2	101,0	103,0
Virovitičko- podravska	100,0	85,9	80,4	77,6	70,6	66,5
Požeško-slavonska	100,0	96,3	94,2	92,9	80,9	78,6
Brodsko-posavska	100,0	99,6	102,4	105,3	105,9	102,8
Osječko-baranjska	100,0	100,2	102,6	104,6	95,3	92,7
Vukovarsko-srijemska	100,0	104,8	109,4	111,1	96,4	92,9
Slavonija	100,0	98,6	100,0	101,0	92,3	89,2

Izvor: Stanovništvo i domaćinstva u 1948. 1953. 1961. i 1971. i stanovi u 1971. Rezultati po naseljima i opštinama, (Knjiga VII.), Beograd: *Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije, 1975.*; Stanovništvo, delatnost. Rezultati po naseljima i opštinama. (Knjiga X.), Beograd: *Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije, 1974.*; Stanovništvo. etnička. prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova. Rezultati po opštinama, (Knjiga VI.), Beograd: *Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije, 1974.*; Stanovništvo na privremenom radu u inozemstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971, Dokumentacija 132. /drugo dopunjeno i popravljeno izdanje/, Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1972.*; Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1982.*; Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 553., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1984.*; popisi stanovništva 1971. i 1981. Stanovništvo po zajednicama općina i općinama, Dokumentacija 569., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1989.*; Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1996.*; Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1994.*; Statistički ljetopis 1995., Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995.; Popis stanovništva 2001. /Podaci publicirani na CD-u: 2. izdanje/, Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2003.*; Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013. Dostupno online na: <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm>

Napomena: *U popisima 1961. i 2011. nisu popisivane pa ni uključene u ukupan broj stanovnika osobe koje trajno borave u inozemstvu.

**Ukupan broj stanovnika iz Popisa 2001. godine sveden na usporedivost s prethodnim popisima za stanovništvo »u zemlji«. Za popis 2001. zbroju stanovništva »u zemlji« i u inozemstvu treba dodati 11.095 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koji su u vrijeme popisa 2001. boravili u Hrvatskoj. Potonji podatak nije objavljen na razini županija.

Nije to samo osobitost Slavonije nego velike većine naselja u Hrvatskoj. Analiza demografskog i, s time u neraskidivoj vezi, gospodarskog razvoja Hrvatske nakon druge polovice 20. stoljeća jasno pokazuje izostanak prostorne komponente razvoja, brojna su naselja ostala bez stanovnika.

Sve bitne pretpostavke za početak procesa ukupne depopulacije (smanjenja broja stanovnika) oblikovane su politikom gospodarskog i društvenog razvoja koja se provodila nakon Drugoga svjetskog rata. Politika prema poljoprivredi i selu i velika koncentracija razvijajući djelatnosti u samo nekoliko gradova s vremenom je oblikovala pretpostavke za ruralni egzodus, nakon toga i depopulaciju velike većine ne samo seoskih naselja već brojnih srednjih i malih gradova. Industrija se razvijala prije svega u velikim gradovima, gdje je već postojala temeljna infrastruktura. Regionalni urbani centri nisu mogli zaposliti stanovništvo iz svojega gravitacijskog područja, i zato su glavna migracijska kretanja bila usmjerena u makroregionalne centre ili prema inozemstvu. Slavonija je u toj, novoj preraspodjeli gubila stanovništvo. Samo kratko razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata, do popisa 1961., Slavonija ima pozitivan migracijski saldo zbog doseljavanja na prostor sjeveroistočne i jugoistočne Slavonije zahvaljujući razvoju industrije u Vukovaru, Vinkovcima i Osijeku.⁵⁶ S popisom 1971. Godine, međutim, završava razdoblje iznadprosječnoga demografskog rasta i Vukovarsko-srijemske županije. Snažan razvoj industrijskog sektora u Vukovaru i Vinkovcima i u njihovu neposrednom okruženju, razlog je da je sve do popisa 1971. ova županija imala porast ukupnoga stanovništva osjetno iznad hrvatskoga prosjeka.⁵⁷ Osijek već u 60-im godinama prošloga stoljeća, kao i velika većina slavonskih gradova, gubi populacijsku dinamiku. Usto, Osječko-baranjska županija obuhvaća veliki prostor, a pojedini njezini dijelovi dugo su u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata zadržali obilježja pretežno poljoprivrednoga kraja. To se osobito odnosi na đakovački kraj.⁵⁸

⁵⁶ Usp. Alica Wertheimer-Baletić, Karakteristike naseljenosti općine Vukovar (upravna podjela 1961. godine), u: *Ekonomski pregled*, br. 3-4, 1964.; Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*, Globus, Zagreb, 1993.

⁵⁷ U poslijeratnom razdoblju razvijali su se u vukovarskom kraju relativno veliki industrijski objekti »Borovo«, »Vuteks«, »Vupik« i druga poduzeća koja su zapošljavala velik broj radnika. (Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*, Globus, Zagreb, 1993: ⁴⁶.)

⁵⁸ Alica Wertheimer-Baletić, *Razvoj stanovništva đakovačkog kraja i njegove dinamičke odrednice*, Rad HAZU 471. 1995., str. 91.-115.

Tablica 2. Ukupan broj stanovnika u Slavoniji i Baranji i zapadnom Srijemu u popisima stanovništva 1971., 1981., 1991. i 2001. godine s popisanimima u inozemstvu i broj stanovnika popisan u inozemstvu

Hrvatska/ Slavonija/županija	Ukupan broj stanovnika s popisanimima u inozemstvu			
	1971.	1981.	1991.	2001.*
Slavonija	950.408	954.584	977.391	891.259
Hrvatska	4.426.221	4.601.469	4.784.265	4.437.460
Broj stanovnika popisan u inozemstvu				
Slavonija	59.308	51.657	64.829	57.759
Hrvatska	256.334	210.330	285.216	237.246
Udio popisanih u inozemstvu u ukupnom broju stanovnika				
Slavonija	6,2	5,4	6,6	6,5
Hrvatska	5,8	4,6	6,0	5,3

Izvor: Stanovništvo na privremenom radu u inozemstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971, Dokumentacija 132. /drugo dopunjeno i popravljeno izdanje/, Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1972.*; Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1982.*; Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 553., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1984.*; popisi stanovništva 1971. i 1981. Stanovništvo po zajednicama općina i općinama, Dokumentacija 569., Zagreb: *Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 1989.*; Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1996.*; Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1994.*; Statistički ljetopis 1995., Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995.; popis stanovništva 2001. /Podaci publicirani na CD-u: 2. izdanje/, Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2003.*

Napomena: * isto kao i za tablicu 1.

Kao što se moglo i očekivati, depopulacijski procesi najprije su započeli u županijama s natprosječnim udjelom poljoprivrede u gospodarstvu. To pokazuju Virovitičko-podravska i Požeško-slavonska županija s drastičnim padom broja sta-

novnika. Samo Brodsko-posavska županija ima do Popisa 2011. blagi porast broja stanovnika zahvaljujući useljavanju iz bosanske Posavine. Nakon Popisa 2011. i ova, kao i preostale slavonske županije, zahvaćena je intenzivnim iseljavanjem prema inozemstvu. Slavonija je od 1961. do 2011. smanjila ukupan broj stanovnika za 10,8 % stanovništva. To se, međutim, odnosi na vrijeme prije najnovijih iseljavanja. Iza smanjenja ukupnoga broja stanovnika stoje izrazito nepovoljne promjene u dobnom sastavu stanovništva.

Razvoj industrije i drugih djelatnosti u slavonskim gradovima nije mogao zaposliti brojnije naraštaje rođene u natalitetno kompenzacijskom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata od 1947. do 1955. godine. Osim tih, brojnih naraštaja, na tržište radne snage pristizali su i oni koji su napuštali poljoprivredu. Preostalo je iseljavanje teklo u dvama dominantnim smjerovima: odlazak na tzv. privremeni rad u inozemstvo ili prema, velikom većinom, Zagrebu koji je upravo u to vrijeme imao snažan populacijski rast. Zapošljavanje u inozemstvu u 60-ih godina 20. st. imalo je, s obzirom na kratkoročne i dugoročne negativne demografske posljedice, veliki utjecaj na daljnji razvoj stanovništva. Usporedna istraživanja temeljena na iskustvu prijašnjih iseljavanja iz Hrvatske i drugih europskih zemalja pokazivala su da »privremena« emigracija velikim dijelom prerasta u trajnu.⁵⁹ U svim popisima od 1971. do 1991. godine udio zaposlenih u inozemstvu iz slavonskih županija bio je iznad hrvatskoga prosjeka (vidjeti tablicu 2.). I na primjeru slavonskih županija pokazalo se da uračunavanjem popisanih u inozemstvu u ukupan broj stanovnika dobivamo fiktivan porast broja stanovnika. Osobe popisane u inozemstvu nisu ondje ostale privremeno, već je to u velikoj većini preraslo u definitivno iseljenje, a broj povratnika više je nego nadoknađen novim iseljenicima.

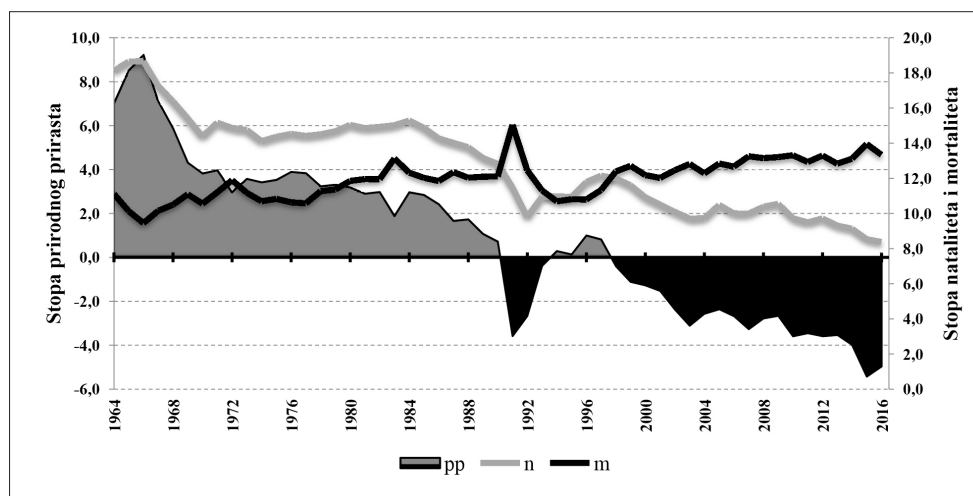
Prirodno kretanje 1964. – 2016.

Prirodno kretanje stanovništva svih slavonskih županija i Slavonije kao cjeline za razdoblje od 1971. do 2011. prikazano je u tablicama 3. i 4. Pri tumačenju prirodnoga kretanja stanovništva nužno je opet vratiti se na učinke ruralnog egzodusa koji je, uz ostalo, u vrlo kratkom vremenu u smanjio fertilitetno fundamentalni potencijal. Seosko stanovništvo doseljeno u gradove suočilo se s nizom čimbenika koji su utjecali na imanje manjeg broja djece. Potonje je općepoznata činjenica i po tome se ne razlikuje Slavonija od preostalih prostora u Hrvatskoj. Općenito slavonsko seosko stanovništvo malo je za odredište imalo slavonske

⁵⁹ Usp. Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo SR Hrvatske – Studije*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 80.-87.

gradove. Gradovi u istočnoj Hrvatskoj ne samo da nisu uspjeli zadržati seosko stanovništvo iz svoga gravitacijskog okruženja nego su gubili i vlastito gradsko stanovništvo. Od 1971. do 2011. godine seosko je stanovništvo depopuliralo od 30 % i više. Iznimke čine samo Slavonski Brod i područje Vinkovci – Županja.⁶⁰ Drugi, već spomenuti emigracijski smjer, bilo je zapošljavanje u inozemstvu. Od ukupnoga broja zaposlenih u inozemstvu iz Hrvatske, prema popisu iz 1971. godine, oko 83 % bilo je iz seoskih naselja.⁶¹

Grafikon 2. Prirodno kretanje stanovništva Slavonije i Baranje i zapadnog Srijema
»u zemlji« 1964. – 2016. (u ‰)

Izvor: Statistička izvješća »Prirodno kretanje stanovništva«, za pojedine godine od 1964. do 2016. godine, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

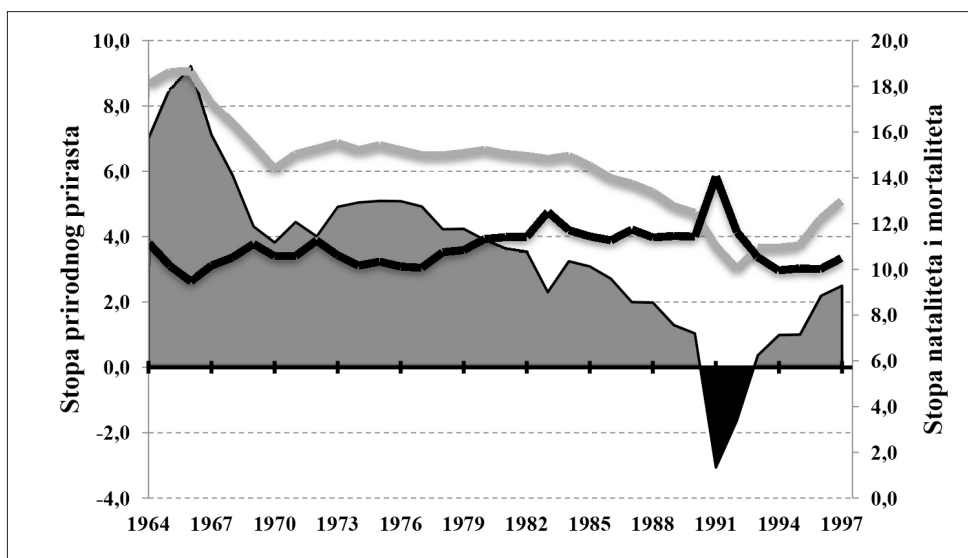
Napomena: tek od 1962. godine u Hrvatskoj se obrađuje vitalna statistika na razini naselja, a dostupna je u arhivu Državnog zavoda za statistiku. No za sva naselja u Hrvatskoj i za sve godine raspoloživa je vitalna statistika od 1964. Stoga je na razini županija moguće formirati seriju vitalne statistike od 1964. godine. Usto, neke županije nisu ustrojene jednostavnim pripajanjem starih općina – pod

⁶⁰ Krešimir Ivanda, *Demografski trendovi u gradovima Slavonije*, Izlaganje na znanstvenom skupu: Kamo ide istočna Hrvatska? – Đakovo, 1. 12. 2017.

⁶¹ Andelko Akrap, Zapošljavanje u inozemstvu i depopulacija seoskih naselja, u: *Društvena istraživanja*, 13 (2004) IV-V, str. 675.-699.

»starim općinama« razumijevamo općinski upravno-teritorijalni ustroj koji je vrijedio do prosinca 1992. – već su u ponekim slučajevima »stare« općine razdijeljene i između dviju, ponegdje i između triju županije. Zato je autor na temelju vitalne statistike na razini »starih« općina i naselja priredio vremensku seriju. Ponegdje su se i naselja dijelila između županija pa je vitalnu statistiku u tom slučaju, za svaku godinu od 1971. do 1996., procijenio autor.

Grafikon 3. Prirodno kretanje stanovništva Slavonije i Baranje i zapadnog Srijema sa živorođenom djecom u inozemstvu od hrvatskih državljana na tzv. privremenom radu u inozemstvu 1971. – 1997. (u ‰)

Izvor: isto kao i za grafikon 2.

Odljev stanovništva u inozemstvo utjecao je na trend pada fertiliteta posebno seoskih naselja. Kako statistika pokazuje, u razdoblju 1971. – 1980. rađanje u inozemstvu velikom većinom pripada seoskim naseljima, a to je fiktivno povećavalo prirodni prirast seoskih naselja. To se može zaključiti ako se usporede grafikoni 2., u koji nije uključen prirodni prirast ostvaren u inozemstvu, i grafikon 3., u koji je uključen prirodni prirast ostvaren u inozemstvu. To upotpunjuje činjenica da su županije s velikim udjelom poljoprivrednog stanovništva imale i najveći natprosječan broj osoba zaposlenih u inozemstvu.

Od 1964. do 2016. godine u Slavoniji je bilo 596 730 živorođenih i 551 578 umrlih ili prirodni prirast od 45 152 osobe. Tijekom dvije ratne godine 1991.

i 1992. godine Slavonija ima prirodno smanjenje za -5663. osobe. Od 1998. do 2016. godine Slavonija svake godine ima prirodno smanjenje: 155 405 živorođenih i 199 376 umrlih ili prirodno smanjenje od -43 971 osobe. Svi spomenuti vitalnost statistički podatci pretočeni su u grafikon 3. Već prije gotovo pola stoljeća započeo je proces prirodne depopulacije u pojedinim županijama, a do danas je zahvatio sve slavonske županije. U pitanju su dakle ne samo pojedina naselja nego cijele županije. Navodimo redoslijed slavonskih županija prema godini početka procesa prirodne depopulacije, ili godinu od koje svake godine imaju neprekinuto do 2016. godine prirodno smanjenje (broj umrlih nadvisuje broj živorođenih): Virovitičko-podravska (1972.), Požeško-slavonska (1987.), Osječko-baranjska (1998.), Vukovarsko-srijemska (1999.) i Brodsko-posavska (2001.). Požeško-slavonska županija nakratko je prekinula kontinuitet prirodnoga smanjenja, od 1994. do 1997., a nakon toga je nastavljena prirodna depopulacija.

Migracijski saldo 1971. – 2011.

Već gotovo 60 godina Slavonija ima negativan migracijski saldo. U 60-im godinama prošloga stoljeća prednjačilo iseljavanje u inozemstvo, a 70-ih iseljavanje prema Zagrebu u kojemu se tada snažno razvija prerađivačka industrija. U to vrijeme i Osijek razvija prerađivačku industriju, što je pridonijelo tomu da Osječko-baranjska županija između popisa 1971. i 1981. ima, iako neznatan, tek za 86 osoba, ali ipak pozitivan migracijski saldo. Sve preostale slavonske županije imaju u obama međupopisnim razdobljima, 1971. – 1981. i 1981. – 1991. Negativan migracijski saldo. Iseljavanje je bilo najveće u razdoblju 1971. – 1981. Zamjetno slabljenje iseljavanja u 80.-im godinama treba povezati s općom gospodarskom krizom i smanjenom potražnjom za radnom snagom, prije svega u Zagrebu.

Tablica 3. Očekivani broj stanovnika u Slavonskoj i Baranjskoj na temelju prirodnog kretanja i broja doseljenog stanovništva od 1991. do 2001. i popisom utvrđen broj stanovnika »u zemlji«
– broj iseljenog stanovništva 1991.–2001.

Hrvatska/slavonske županije	Broj stanovnika u »zemlji« 1991.	Doseljeno 1991. – 2001.		Očekivani broj stanovnika na temelju prirodnog prirasta i useljavanja	Broj stanovnika u »zemlji« 2001.	Razlika između očekivanog i popisom utvrđenog broja stanovnika	Manji broj stanovnika (»u zemlji«) od očekivanog (u %)
		iz druge županije	iz inozemstva				
HRVATSKA	4.499.049	–	232.966	4.732.015	4.200.214*	-531801	-10,0
Virovitičko-podravski	98.999	3.420	8.349	107.561	90.031*	-17.530	-16,4
Požuško-slavonski	92.300	2.828	6.668	101.047	80.389*	-20.658	-20,8
Brodsko-posavski	162.418	3.497	20.445	187.391	163.489*	-23.902	-13,0
Osješko-baranjski	344.187	7.541	13.726	362.163	31.3406*	-48.757	-13,7
Vukovarsko-srijemski	214.658	4.218	8.824	228.006	186.185*	-41.821	-18,8
Ukupno Slavonija	912.562	**	58.012	986.167	833.500*	-152.667	-15,5

Izvor: Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*, 1996.; Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885., Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*, 1994.; Statistički ljetopis 1995., Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995.; Popis stanovništva 2001. /Podaci publicirani na CD-u: 2. izdanje/, Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*, 2003.; Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013. Dostupno online na: <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/>

results/htm; Statistička izvješća »Prirodno kretanje stanovništva«, za pojedine godine od 1971. do 2001. godine, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Napomena: vitalnu statistiku za naselja općina (prema teritorijalnom ustroju do 1992) koje su se dijelile između županija za pojedine godine od 1971. do 1993. procijenio je autor.

Broj umrlih od 1991. do 2001. godine na temelju godišnjih priopćenja »Prirodno kretanje stanovništva« Državnog zavoda za statistiku razlikuje se od broja koji se nalazi u ovoj tablici jer su ovdje uključeni umrli, ili poginuli, od 1991. do polovice 1995., koji su naknadno, od 1995. do 2012. godine, upisani u matice umrlih. Podatci o naknadno upisanim u matice umrlih za županije raspoloživi su u arhivu Državnog zavoda za statistiku.

*Ukupan broj stanovnika iz popisa 2001. godine sveden na usporedivost s prethodnim popisima za stanovništvo »u zemlji«. Za popis 2001. zbroju stanovništva »u zemlji« i u inozemstvu treba dodati 11 095 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koji su u vrijeme popisa 2001. boravili u Hrvatskoj. Potonji podatak nije objavljen na razini županija.

** Budući da ne raspoložemo podacima o preseljenima o tome u koju su se županiju preselili, ne možemo izračunati koliko je iseljenih iz cijele Slavonije. Primjerice: osoba se mogla preseliti iz Požeško-slavonske u Osječko-baranjsku županiju, a to znači da se nije preselila iz Slavonije.

Tablica 4. Sastavnice demografskih promjena u Slavoniji i Baranji i zapadnom Srijemu 2001. – 2011.

Hrvatska/slavonske županije	Broj stanovnika u Hrvatskoj (« u zemlji ») – Popis 2001.	Prirodno kretanje (+ ili -) između popisa 2001. i 2011.	Migracija 2001. – 2011.			Očekivani broj stanovnika 2011. na temelju prirodnog kretanja i migracijskog salda	Popisom utvrđen broj stanovnika 2011.	Više/ manje utvrđeno popisom 2011. od očekivanog broja stanovnika	Više stanovnika od očekivanog broja utvrđeno popisom 2011. stanovnika (u %)
			s drugim županijama	s inozemstvom	ukupni saldo				
HRVATSKA	4.200.214	-95.363	-2.485*	66.682	64.197	4.169.048	4.284.889	115.841	2,7
Virovitičko-podravski	90.031	-3.885	-3.164	-831	-3.995	82.151	84.836	2.685	3,2
Požeško-slavonska	80.389	-2.189	-3.236	-576	-3.812	74.389	78.034	3.646	4,7
Brodsko-posavska	163.489	-3.188	-6.909	3.386	-3.523	156.779	158.575	1.797	1,1
Osječko-baranjska	313.406	-9.906	-4.942	325	-4.617	298.884	305.032	6.149	2,0
Vukovarsko-srijemska	186.185	-3.236	-8.170	-203	-8.373	174.576	179.521	4.945	2,8
Slavonija	833.500	-22.404	**	2.101	**	786.779***	805.998	19.222	2,4

Izvori: Popis stanovništva 2001. /Podaci publicirani na CD-u: 2. izdanje/, Zagreb: *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*, 2003.; Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013. Dostupno online na: <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm>; Statistička izvješća » Prirodno kretanje stanovništva«, godišnja izvješća 2001. – 2011. godine, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske; Statistička izvješća » Migracija stanovništva Republike Hrvatske – unutarnja i vanjska, godišnja izvješća 2001. – 2011.

Napomena: isto kao i za tablicu 3.

** Budući da ne raspoložemo podatcima o preseljenima otome u koju su se županiju preselili, ne možemo izračunati koliko je iseljenih iz cijele Slavonije. Primjerice: osoba se mogla preseliti iz Požeško-slavonske u Osječko-baranjsku županiju, a to znači da se nije preselila iz Slavonije.

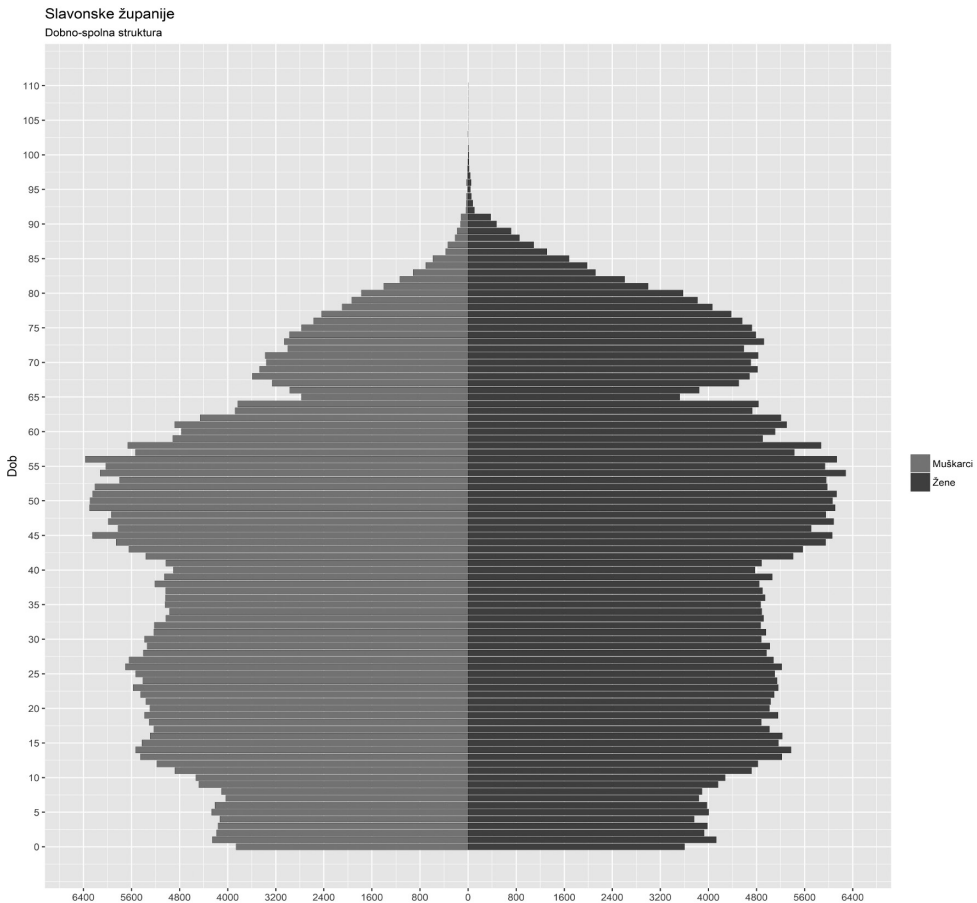
*** Zbog ograničenja koja su navedena u prethodnoj napomeni očekivani broj stanovnika može se uzeti kao orijentacijski.

Od 1971. do 1991. godine Slavonija ima negativan migracijski saldo, ili veći broj iseljenih od useljenih, za -27 828 stanovnika. Od početka 90-ih godina 20. stoljeća rat, gospodarska kriza i nezaposlenost bili su jaki potisni čimbenici za još jedan broj iseljenički val u inozemstvo. Ratna agresija na Hrvatsku izazvala je jaku migraciju i preraszmještaj stanovništva na području Hrvatske i pojačano iseljavanje. U takvim su uvjetima nastupili duboki poremećaji broja, prostornog razmještaja i demografskih struktura. Cijeli prostor Hrvatske izravno i neizravno pretrpio je ljudske i materijalne gubitke s dalekosežnim kratkoročnim i dugoročnim demografskim posljedicama. Rat je izazvao i pojačano iseljavanje iz Hrvatske, a posebno iz Slavonije. Istodobno, agresija na Bosnu i Hercegovinu uzrokovao je izbjegličku migraciju Hrvata prema Hrvatskoj, od kojih je jedan dio transformirao izbjeglički status u useljenički, a za druge je Hrvatska bila tranzitna zemlja prema Zapadu. Dakle, ratna agresije na Hrvatsku u 90-ih godina ne samo što je ubrzala ukupnu depopulaciju u slavonskim županijama nego je potaknula još jedan veliki emigracijski val u devedesetima prema razvijenom Zapadu i Zagrebu, osobito s tada okupiranoga hrvatskoga državnog teritorija i s onog u zoni ratnoga djelovanja. Tomu valja pribrojiti i organizirano iseljavanje dijela Srba prema Srbiji. Iseljavanje je dijelom nadoknađeno doseljavanjem Hrvata iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Od 2008. godine uslijedio je još jedan snažni emigracijski val iz Slavonije koji još traje, a poprimio je obilježja egzodusa. Bez obzira na broj, taj je iseljenički val najpogubniji jer se regrutira iz zamjetno malobrojnije i demografski ostarjele populacije.

Tablice 3. i 4. podloga su za analizu sastavnica demografskih promjena u međupopsinim razdobljima 1991. – 2001. i 2001. – 2011. Analitička tablica 3. pokazuje, osim migracijskog salda, i broj iseljenog stanovništva iz slavonskih županija od 1991. do 2001. godine (pogledati napomene ispod tablica). Za analizu migracije raspoložemo brojem doseljenih u županije od 1991. do 2001. godine. U mirnodopskim razvojnim uvjetima ekonomski su čimbenici dominantni za prostornu pokretljivost stanovništva. Suprotno tomu, migraciju tijekom 90-ih godina 20. stoljeća valja tumačiti u kontekstu ratnih prilika. Da nije bilo Domovinskog rata i rata u Bosni i Hercegovini, ne bi se, pretpostavljamo, dogodila toliko broja imigracija u slavonske županije iz Bosne i Hercegovine (vidjeti tablicu 3.). Isto tako, da nije bilo rata, ne bi bilo ni masovnog iseljavanja autohtonih Srba iz Hrvatske prema Srbiji, kao ni iseljavanja Hrvata i drugih hrvatskih državljana prema zapadnoeuropskim i prekoceanskim državama. Zato kolonu u tablici 3. pod naslovom »Razlika između očekivanog i popisom 2001. utvrđenog broja stanovnika« treba tumačiti

imajući u vidu činjenicu da i ne bi bilo ovako jakog iseljavanja iz Slavonije, kao ni useljavanja, da nije bilo rata. U Slavoniju se od 1991. do 2001. godine uselilo, velikom većinom iz Bosne i Hercegovine, 58 012 osoba. Istodobno se iz Slavonije iselilo 152 667 osoba. S demografskog motrišta ratna agresija na Hrvatsku općenito je izazvala velike demografske gubitke, osobito u Slavoniji. Opravdano je pretpostaviti da bi iz Slavonije bilo iseljavanja i da nije bilo rata, no ne toliko masovnog. Iseljavanje je imalo tri smjera: prema zapadnoeuropskim prekomorskim zemljama, Srbiji i drugim županijama u Hrvatskoj koje su bile izvan zone ratnih djelovanja.

Grafikon 4. Dobno-spolna struktura stanovništva Slavonije, Baranje i zapadnoga Srijema 2011. godine

Izvor: Popis 2011. – Stanovništvo po dobi i spolu po županijama, Državni zavod za statistiku. Dostupno na: <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm>

U međupopisnom razdoblju 2001. – 2011. migracija je, u usporedbi s prethodnim međupopisnim razdobljem, mnogo manjeg intenziteta. U kontekstu razmatranja promjena od 2001. do 2011. godine valja istaknuti ograničenja i nedoumice oko objavljenih rezultata popisa 2011., osobito za slavonske županije koje imaju najviše izbjegloga stanovništva tijekom Domovinskog rata. Činjenica je, vidi se u tablici 3., da je broj stanovnika u slavonskim županijama bio za 19 222 veći nego li se očekivalo na temelju prirodnoga kretanja i podataka o unutarnjoj i vanjskoj migraciji, za svaku godinu, između popisa 2001. i 2011.⁶² Pretpostavljamo da je u ovom slučaju riječ o hrvatskim državljanima koji i nisu bili obuhvaćeni popisom iz 2001., a u međuvremenu su se vratili iz izbjeglištva ili su u »procesu povratka«. Potonje kategorije nema u popisnoj metodologiji. Budući da nisu kao ni u popisu 2001. popisani ni »inozemci«, ne vidi se isto tako opravdanost popisivanja onih osoba koje u Hrvatskoj nemaju stalno prebivalište, nego dolaze povremeno. Usto, nedoumice su oko nekih rezultata popisa 2011. to veće što nisu objavljeni potpuni rezultati o migraciji kao u prijašnjim popisima.⁶³ Daljnja razmatranja temeljimo na pouzdanim statističkim podacima, a to je unutarnja migracija, ali i tu postoje analitička ograničenja. Sve slavonske županije imaju i dalje negativan migracijski saldo u usporedbi s drugim županijama. Budući da ne raspolažemo podacima o preseljenima o tome u koju su se županiju preselili, ne možemo izračunati migraciju »s drugim županijama« za Slavoniju. Primjerice, osoba se mogla preseliti iz Požeško-slavonske u Osječko-baranjsku županiju, a to znači da se nije iselila iz Slavonije. Uzimajući u obzir u analiziranom razdoblju relativno visoku nezaposlenost u svim slavonskim županijama, može se pretpostaviti da je migracija između slavonskih županija bila zanemariva. Stoga je realno pretpostaviti da se od 2001. do 2011. iz Slavonije preselilo, prije svega prema Zagrebu, oko 26 000 Slavonsaca. Karakteristična je Brodsko-posavska županija koja ima značajan negativan migracijski saldo s drugim županijama, a istodobno pozitivan s inozemstvom. Poznato je da u ovu županiju najviše useljavaju stanovnici iz bosanske Posavine. Migracija s

⁶² Račun migracije temeljimo na godišnjim priopćenjima Državnog zavoda za statistiku »Migracija stanovništva Republike Hrvatske« za svaku pojedinu godinu od 2001. do 2011. godine.

⁶³ Vidjeti detaljnije u: Anđelko Akrap, Promjene broja i prostornog razmještaja stanovništva Hrvatske i županija 1961.-2011., u: *Migracije i razvoj Hrvatske*, priredili: V. Puljiz, J. Tica, D. Vidović, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2014, str. 25-69.

inozemstvom krajnje je nepotpun podatak jer se osoba koja se iseljava iz Hrvatske da bi se uselila u bilo koju europsku ili bilo koju drugu zemlju ne mora odjaviti u Hrvatskoj. Od 2008. godine uslijedio je snažni emigracijski val iz Slavonije koji još traje, a poprimio je obilježja egzodusa. Taj je iseljenički val, u odnosu na prethodne, najpogubniji jer se regrutira iz zamjetno malobrojnije i demografske ostarjele populacije.

Zaključna razmatranja

Glede migracije na prostore Slavonije, moguće je razlikovati dva razdoblja: prvo je karakteristično po dominaciji tradicionalne poljoprivrede u gospodarstvu do polovice 20. stoljeća, a nakon toga drugo, kad tradicionalna poljoprivreda ubrzano gubi važnost u ukupnom gospodarstvu. Sve do polovice 20. stoljeća Slavonija je manjak stanovništva – uvjetovan političkim, gospodarskim, društvenim i socio-psihološkim čimbenicima – relativno brzo popunjavala novim stanovništvom, individualnim doseljavanjem ili organiziranim kolonizacijama. Demografske praznine na slavonskome prostoru relativno su se brzo popunjavale jer je useljenike privlačilo obilje plodne obradive površine, a istodobno je bilo i obilje »demografskih viškova« na visokonatalitetnim prostorima siromašnima obradivom površinom.

Tablica 5. Broj stanovnika u Slavoniji i slavonskim županijama 2011. i projicirani do 2051. godine (u projekcije nisu uključena najnovija iseljavanja)

Županija	Broj stanovnika 2011. u Slavoniji i projicirani broj stanovnika do 2051. godine				
	2011.	2021.	2031.	2041.	2051.
Osječko-baranjska	305.032	293.087	276.336	254.088	229.136
Vukovarsko-srijemska	179.521	165.647	150.177	131.398	110.394
Brodsko-posavska	158.575	148.032	136.727	122.576	106.496
Virovitičko-podravska	84.836	78.281	70.764	61.451	51.217
Požeško-slavonska	78.034	69.809	61.067	50.754	39.601
Slavonija	805.998	754.856	695.071	620.267	536.844

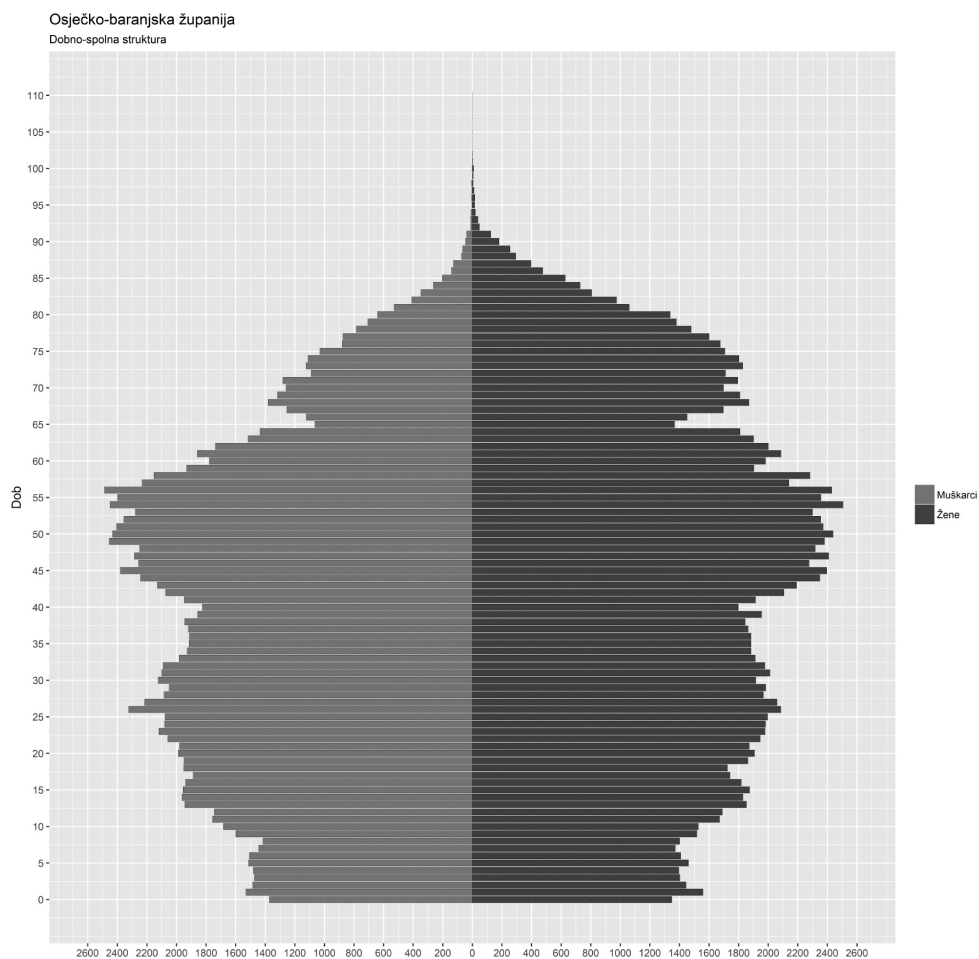
Izvor: Alica Wertheimer-Baletić, Anđelko Akrap, Prostorni aspekt demografskih potencijala u Hrvatskoj 2011.-2051. U: *Razvojni potencijali Hrvatskog*

gospodarstva /Družić, G. i Družić, I. (ur.), str. 19-52. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014.

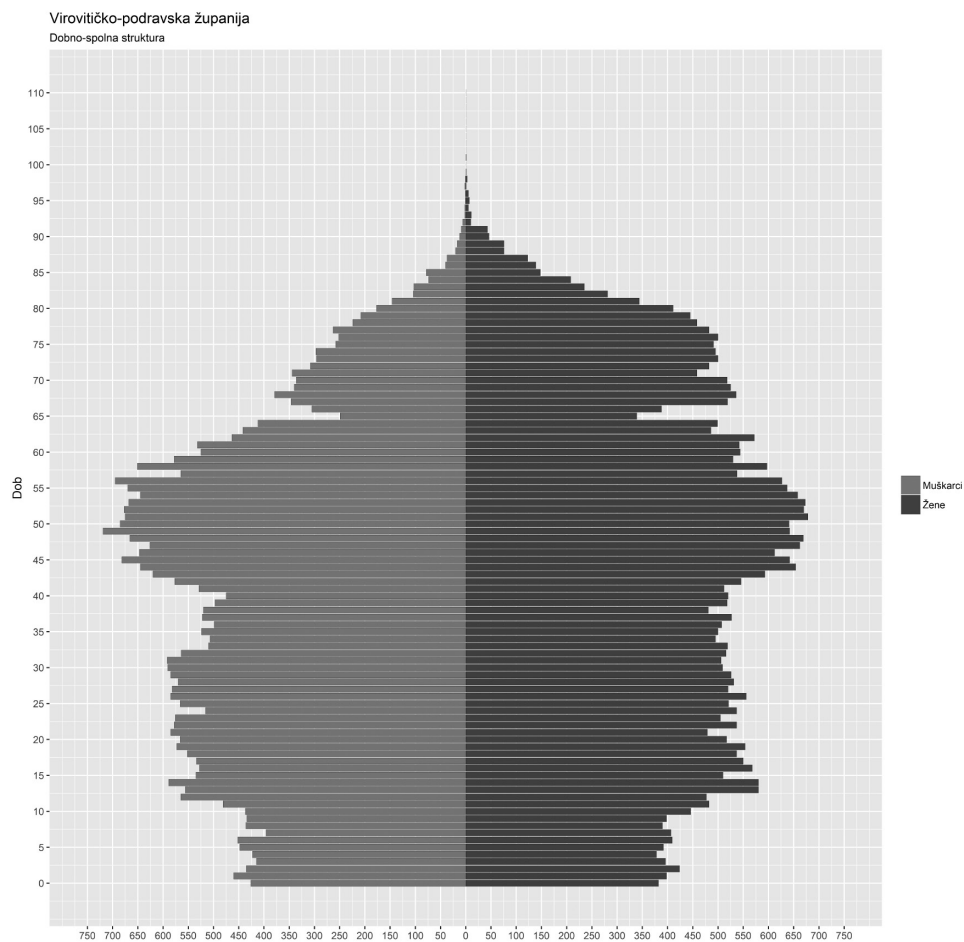
Suvremena je situacija posve drukčija jer plodna obradiva površina više ne privlači novo stanovništvo, a postojeća gospodarska struktura na slavonskome prostoru ne generira ni dovoljan broj radnih mjesta za domicilno stanovništvo koje se iseljava. Promjene političkog i gospodarskog sustava i Domovinski rat radikalizirali su i dodatno ubrzali prije započete depopulacijske procese. Cjelokupni razvoj slavonskih gradova nije mogao zadržati glavninu deagrariziranoga stanovništva iz svojih gravitacijskih zona, a to je i danas temeljni problem. Gradovi u Slavoniji ne mogu gospodarskim razvojem zadržati stanovništvo. Kako se smanjivao udio poljoprivrede u strukturi gospodarstva, tako je i Slavonija gubila stanovništvo. Osijek kao makroregionalni gradski centar još od 60-ih godina prošloga stoljeća gubi populacijsku dinamiku. Slavonija je svoj razvoj dosta temeljila na razvoju prehrambene industrije, ali to nije praćeno razvojem znanosti kakav bi taj sektor učinio konkurentnim. Zato su od devedesetih godina 20. st. uslijedili problemi i krah slavonskog gospodarstva, porast nezaposlenosti i odljev stanovništva. Hrvatska nije imala, a ni danas nema strategiju gospodarskog pa tako ni demografskog razvoja. Model razvoja koji se provodi u Hrvatskoj generira depopulacijske procese. Da bi se potaknuo gospodarski razvoj i zaustavilo iseljavanje, potrebna je dakle dugoročna strategija gospodarskog i demografskog razvoja, a za to je potrebna snažna državna intervencija. Zaustavljanje iseljavanja i daljnjeg smanjenja broja rođenih ne može se očekivati od kampanja i povremenih kratkoročnih intervencija u slavonsko gospodarstvo. Hrvatska nije odredila usmjerivanjem investicija ni mikroregionalne ni regionalne nositelje razvoja; to neće učiniti privatni kapital. Naglašena neravnomjerna gospodarska razvijenost između hrvatskih zemljopisnih cjelina, uz izostanak društvene intervencije, neprekinuto i dalje potiče prostornu demografsku neravnotežu. Gradovi, gospodarskom i društvenom infrastrukturu, imaju ključnu ulogu u zadržavanju stanovništva. To se osobito odnosi na po veličini srednje i male gradove i njihovo okruženje. Takvi bi gradovi trebali imati stožernu ulogu u iniciranju osjetnijega gospodarskog razvoja privlačenjem novoga stanovništva. Konačno, projekcije stanovništva za prostor Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema iznesene u tablici 5. pokazuju kakav će se demografski slom Slavonije dogoditi do 2051. godine ako se nastave dosadašnja demografska kretanja. Međutim, za sada se ne nazire promjena u tom pogledu. Situacija bi mogla biti i još nepovoljnija jer u spomenutu projekciju nisu uključena iseljavanja iz Slavonije nakon 2014. godine.

Dodatak

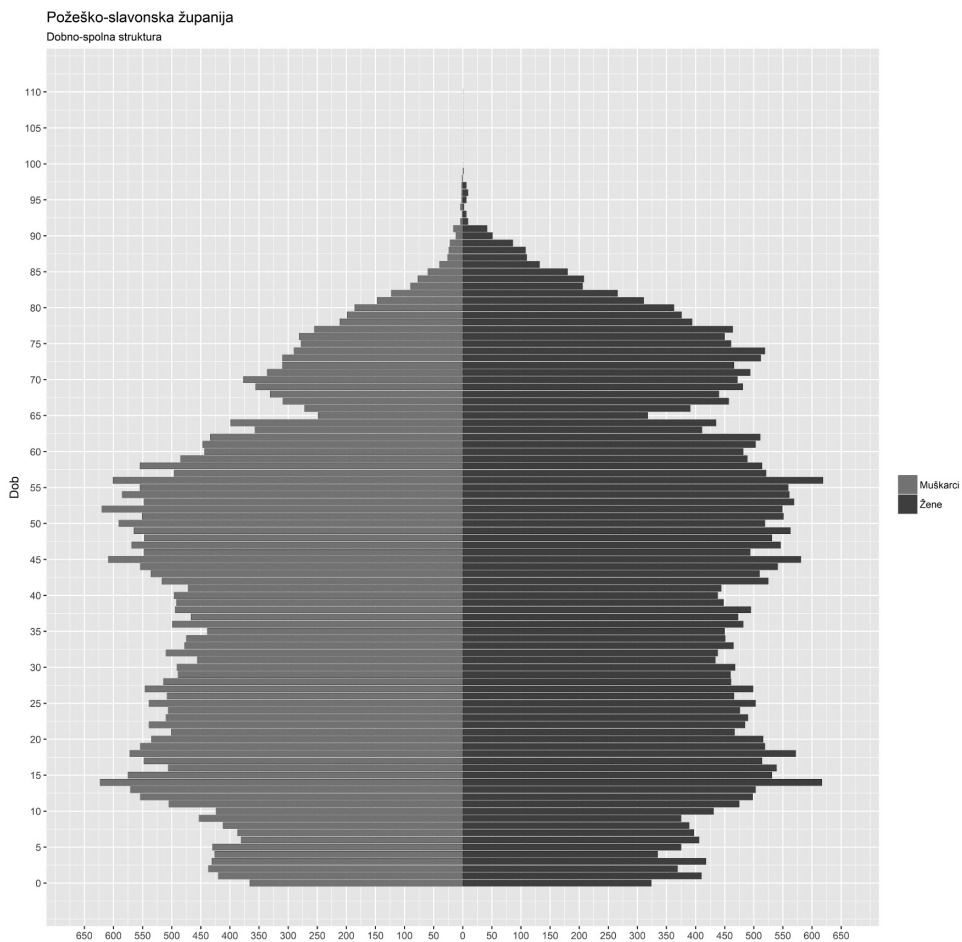
Dobno-spolna struktura stanovništva Osječko-baranjske županije 2011. godine

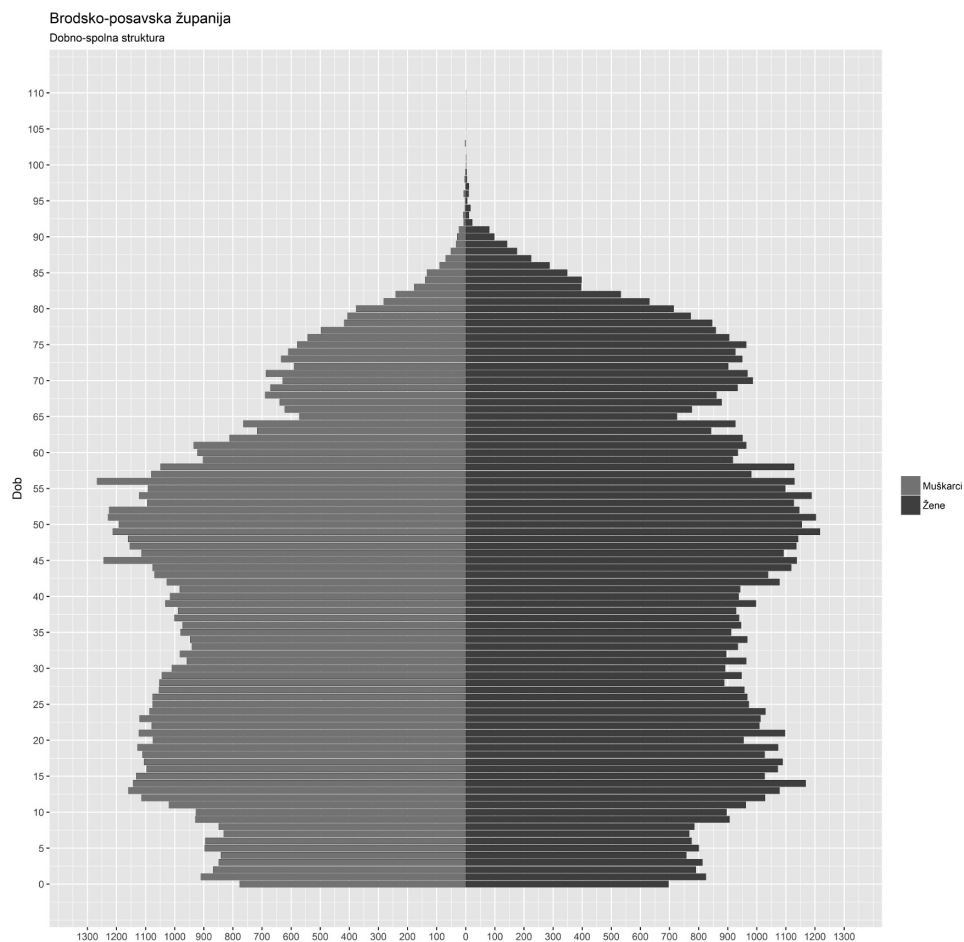
Dobno-polna struktura stanovništva Virovitičko-podravске županije 2011. godine

Dobno-spolna struktura stanovništva Požeško-slavonske županije 2011. godine

Dobno-polna struktura stanovništva Brodsko-posavske županije 2011. godine

Andelko Akrap

DEPOPULATION TENDENCIES IN SLAVONIA

S u m m a r y

Until mid 20th century, Slavonia had managed to compensate for its population deficit – present due to political, economic, social and socio-psychological factors – relatively quickly by new population (through individual settlements or organized colonisations). Social and economic circumstances have shaped the conditions in which a part of Slavonian population, being afraid of producing *a demographic surplus*, created the opposite – *a demographic deficit*, which consequently had to be continually compensated for by immigrants from less developed, yet highly populated areas. Lack of population in the territory of Slavonia was resolved relatively fast; immigrants were drawn by the abundance of fertile arable land, and there was a surplus of population in highly populated areas with lack of arable land. The 1960s were a milestone: it was in this period that emigration from Slavonia began, since not only could this region not attract new population, but rather its domicile inhabitants were leaving as well. Though industry and other sectors were developing in Slavonian towns, generations born in the post-war period of a high growth of population – between 1947 and 1955 – could not find employment. The labour market was saturated by people who were moving from agricultural areas. Emigration in two dominant directions commenced: people were leaving either to labour-seeking European countries; or (in most cases) towards Zagreb, which was at that time experiencing a strong population growth. The war, unemployment and existential insecurity in the 1990s accelerated the earlier depopulation processes in Slavonia and emigration, again twofold oriented: in the direction of either the Western countries, or Zagreb and its closest surroundings. In 2008, yet another large emigration wave commenced – predominantly in the direction of the Western European countries. The end thereof may still not be seen; neither Croatia in general nor Slavonia in particular have developed appropriate economic and demographic development strategies. The model of economic development implemented in Croatia generates depopulation processes. In order to stimulate economic development and put a stop to emigration, need exists for a long-term economic and demographic strategy, which has to be

backed up by strong state intervention. Political campaigns and occasional short-term interventions related to Slavonian economy are not enough to put a stop to emigration and further decrease in the number of newborn children.

Keywords: migration in Slavonia throughout history; *white plague*; Slavonian migration balance; natural movement in Slavonia; components of demographic changes in Slavonia.

DEMOGRAFSKI TRENDОВИ U GRADOVIMA SLAVONIJE

Sažetak

Demografski trendovi u gradovima istočne Hrvatske jasno ocrtavaju uzročno-posljedične veze ekonomskog razvoja i društvenih promjena. U radu se analizira kretanje broja gradskoga stanovništva istočne Hrvatske i odabranih demografskih obilježja. Osnovna pretpostavka istraživanja jest kako su gradovi nakon procesa deagrarizacije i ubrzane industrijalizacije naglo preuzeli cjelokupni razvojni fokus. Rezultati pokazuju negativne posljedice takvog ekonomskog modela razvoja koji se u demografskome smislu očituje kroz iseljavanje i ukupnu depopulaciju. Ipak, postoje znatne razlike u uspjehu tog modela među gradovima, što uvjetuje različita demografska kretanja i u njihovim okruženjima – selima i županijama. Rad se fokusira na vremensku seriju od 1971. do 2011. te na recentno iseljavanje.

Ključne riječi: gradsko stanovništvo, seosko stanovništvo, deagrarizacija, industrijalizacija, iseljavanje

Uvod

Istočnu Hrvatsku, u ovome radu definiranu kao područje pet slavonskih županija, obilježavaju dugotrajna negativna demografska kretanja. Postojeća je literatura o demografskom stanju navedenog dijela Hrvatske bogata i detaljno analizira kretanja niza demografskih varijabli. Kako bismo bolje razumjeli demografska kretanja stanovništva nekog područja, potrebno je analizirati strukturu stanovništva u sklopu širega ekonomskog i društvenog razvoja. U tom kontekstu, osnovna pretpostavka ovog rada jest povezanost između ekonomske i društvene snage gradova te demografskih kretanja na širem području – ruralnog okruženja grada, županije ili regionalne cjeline. Demografska, ali i istraživanja iz demografiji bliskih područja, ekonomije i sociologije pokazuju kako velike društvene promjene, reforme ili gospodarski uvjeti snažno utječu na demografska kretanja. Relevantna literatura kao ključno razdoblje za aktualan razvoj stanovništva navodi razdoblje između 1960. i 1980. godine. Navedeno razdoblje jest razdoblje snažne,

ali i brze industrijalizacije i deagrarizacije. Takav model ekonomskog razvoja ima za posljedicu prelazak velikoga broja stanovnika iz primarnog (poljoprivrednog i srodnog sektora) u sekundarni sektor te prebacivanje razvojnog i gospodarskog fokusa sa sela na industrijske sredine, a to su najčešće gradovi. Neravnoteža na tržištu rada zbog procesa brze industrijalizacije i deagrarizacije može rezultirati proizvodnjom »viška stanovništva« iz sektora poljoprivrede, odnosno ruralnog područja.

Uspjeh modela industrijalizacije na određenom području u dugom roku bit će jedan od glavnih čimbenika demografskih kretanja. U sklopu istočne Hrvatske, područja s iznimno visokim udjelom poljoprivrednoga i ruralnoga stanovništva, taj je utjecaj još i bitniji. Rad se stoga bavi pitanjem uspjeha modela industrijalizacije s demografskoga gledišta. Premisa istraživanja glasi: grad koji je uspio zadržati svoje stanovništvo ili privući okolno te je zadržao vlastito ruralno stanovništvo jest grad s uspješnom transformacijom stanovništva iz primarnoga u sekundarni sektor. Poznato je već iz popisnih podataka i postojeće literature da je cijelo područje istočne Hrvatske u procesu ukupne depopulacije. Svrha je rada istražiti razlike među demografskim kretanjima gradova istočne Hrvatske i time posredno ocijeniti uspjeh razvojnog modela 70-ih godina 20. stoljeća.

Kretanje ukupnoga broja stanovnika i odnos grad – село

U analizi razvoja stanovništva istočne Hrvatske nezaobilazna je povijesna dimenzija političkog i društvenog okruženja navedenog područja. Aktualni demografski procesi u nekim su oblicima nastavak ili posljedica dugotrajnih procesa započetih već u 16. i 17. stoljeću poput snažnog doseljavanja, utjecaja zadruga na demografska kretanja, *bijele kuge*, kolonizacije, problematike modernizacije i ostalih povijesnih specifičnosti navedenog dijela Hrvatske (Rogić i Čizmić, 2011; Živić, 2007.; Akrap, 2004). Postojeća literatura vrlo dobro detektira i objašnjava demografska kretanja i procese u posljednjih nekoliko stoljeća na razini Hrvatske i pojedinih općina, gradova i županija.

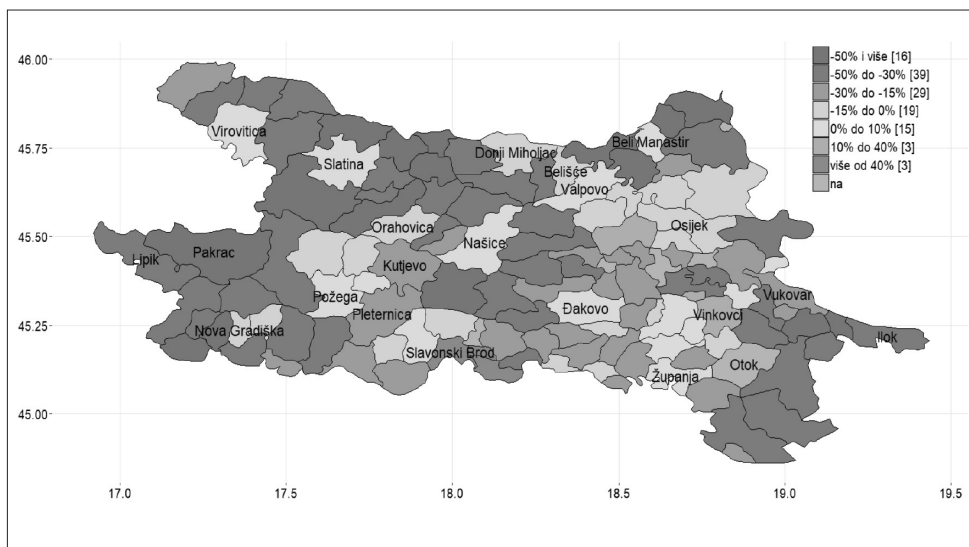
Ipak, gradovi istočne Hrvatske u dosadašnjoj su literaturi relativno slabo zastupljeni s obzirom na analizu temeljenu na županijama ili cijeloj regiji. Mogući razlog tomu jest to što do 60-ih godina prošloga gradovi i nisu bili nositelji demografskog razvoja te je poljoprivredno stanovništvo stoljećima činilo većinu, a mreža gradova slabo razvijena. No, upravo u 70-im godinama 20. stoljeća gradovi istočne Hrvatske postaju nosioci ekonomskog razvoja i velik broj stanovnika naglo napušta poljoprivredni sektor. Tako se na razini Hrvatske između popisa 1961. i 1971. broj stanovnika u Hrvatskoj zanemarivo povećao, ali broj stanov-

nika u gradskim naseljima porastao je za 33 %, a broj je seoskoga stanovništva smanjio se za 424 346 ili za 14,9 % (Akrap, 2004). Postojeća istraživanja na razini Hrvatske zaključuju kako Hrvatska nije oblikovala sustav većega broja gradova, za hrvatske populacijske uvjete, srednje veličine, koji bi razvojem izvan poljoprivrednog sektora gospodarstva postupno prihvaćali stanovništvo iz svojega okruženja koje se odlijeva iz poljoprivrede. To je glavni razlog suzivanja razvoja na sve manji i manji prostor i »proizvodnje viška stanovništva« u rijetko naseljenoj Hrvatskoj (Akrap, 2013.). Uz opće modernizacijske čimbenike, a za koje se često vezuje problem iseljavanja, u Hrvatskoj su od popisa 1971. godine na ukupne i strukturne promjene u razvoju stanovništva djelovali i specifični čimbenici s izraženim regionalnim razlikama. Prvi je ubrzan proces deagrarizacije i deruralizacije, koji je uvjetovao zamjetan odljev stanovništva u dvama smjerovima: prema zapadnoeuropskim zemljama (60-ih godina – zapošljavanje u inozemstvu) i odljev stanovništva prema velikim gradovima u Hrvatskoj (pogotovo između 1961. i 1981.). Drugi specifičan čimbenik za prostor istočne Hrvatske jest ratna agresija, koja je u prvoj polovici 90-ih godina prošloga stoljeća pogoršala demografsko stanje u svim dinamičkim sastavnicama i za reprodukciju stanovništva relevantnim strukturama (Wertheimer-Baletić i Akrap, 2008).

Upravo u navedenom smjeru motiv istraživanja očituje se u slaboj zastupljenosti analiza demografskih kretanja u gradovima i njihovim okolicama na ovom području, koja otkrivaju koliko je model razvoja preko brze industrijalizacije u istočnoj Hrvatskoj bio u demografskome smislu uspješan.

Istočna Hrvatska u ovome je radu definirana kao prostor pet županija kojima pripadaju u aktualnom upravnom ustroju 22 grada: Brodsko-posavska (Nova Gradiška, Slavonski Brod), Vukovarsko-srijemska (Vukovar, Vinkovci, Ilok, Županja, Otok), Virovitičko-podravska (Orahovica, Slatina, Virovitica), Osječko-baranjska (Beli Manastir, Belišće, Donji Miholjac, Đakovo, Našice, Osijek, Valpovo) i Požeško-slavonska (Kutjevo, Lipik, Pakrac, Pleternica, Požega).

Kao referentno razdoblje poslužit će popisi stanovništva od 1971. do 2011., i to zbog dvaju razloga. Prvi je taj što se od popisa stanovništva 1971. može govoriti o procesu industrijalizacije i vrhuncu deagrarizacije (i deruralizacije) u istočnoj Hrvatskoj. Drugi je dužina vremenske serije koja umanjuje učinak kratkotrajnih šokova i čimbenika te se na osnovi takve vremenske serije može zaključivati o razvojnim ili dugoročnim čimbenicima.

Slika 1. Porast (pad) ukupnoga broja stanovnika 1971. – 2011.
po općinama i gradovima

Izvor: autorova obrada prema podacima popisa stanovništva iz 1971. i 2011.

Pokazateljima porasta ili pada ukupnoga broja stanovnika po općinama i gradovima s obzirom na popise stanovništva 2011. i 1971. prikazane na slici 1. moguće je deskriptivno izložiti nekoliko pronalazaka. Prvo, u dominantnom dijelu općina zabilježeno je smanjenje ukupnoga broja stanovnika i često s relativnim gubitcima većima od 30 %. Drugo, porast ukupnoga broja stanovnika znat se razlikuje među gradovima. Slavonski je Brod grad s najvećim relativnim porastom ukupnoga broja stanovnika u navedenom razdoblju (38 %), dok su neki, uglavnom manji gradovi, ali i Osijek (-9,2 %) te Vukovar (-28,1 %) zabilježili smanjenje ukupnoga broja stanovnika. Potpun prikaz relativnog porasta ukupnog broja stanovnika po gradovima vidjeti u prilogu, tablica 6.

Treće, nalaz koji s deskriptivne strane potvrđuje osnovnu pretpostavku rada – većina gradova nije imala dovoljno gospodarskog kapaciteta za zadržavanje ruralnog (poljoprivrednog) stanovništva nakon procesa deagrarizacije. Pozitivne su iznimke područja u okolini gradova Vinkovaca i Županje te u slabijoj mjeri okruženje Slavonskog Broda. Istraživanja o depopulaciji hrvatskog Podunavlja također dolaze do sličnih rezultata, a opet se temelje na istim čimbenicima, brzom i nekontroliranoj deagrarizaciji i deruralizaciji te pojavi i jačanju gospodarske recesije u 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća (Živić, 2007.). Ostali gradovi, a pogotovo

gradovi u Virovitičko-podravskoj i Požeško-slavonskoj županiji, nisu imali dovoljno gospodarskog kapaciteta za zadržavanje ruralnog stanovništva nakon ubrzanog napuštanja poljoprivrede. Neki su od njih i sami izgubili stanovništvo.

Istraživanja koja se bave procesima deagrarizacije, urbanizacije i sličnih procesa često se dotiču pitanja centralizacije. Konkretno, postavlja se pitanje jesu li možda ruralne sredine izgubile stanovništvo zbog prelijevanja u velike gradove istočne Hrvatske. Jednostavnom statističkom analizom korelacije (u prilogu) između veličine grada i povećanja (smanjenja) ukupnoga broja stanovnika može se utvrditi kako ne postoji statistički značajna korelacija između veličine grada i porasta ukupnoga broja stanovnika do 2011. Godine. Zaključak je kako veličina grada nije utjecala na njegovo zadržavanje vlastita stanovništva ili onoga u okruženju¹. Odgovore treba tražiti u drugim čimbenicima, poput strukture i snage gospodarstva gradova te, posljedično, potražnje za radnom snagom.

Sljedeća tablica daje uvid u kretanje ukupnoga broja stanovnika na dvjema razinama: višoj razini, županijskoj, i nižoj razini – grad ili selo. Podatci se odnose na porast, odnosno pad ukupnoga broja stanovnika 2011. godine u odnosu prema 1971. godini.

Tablica 1. Relativni porast ukupnoga broja stanovnika na razini županija, gradova i sela, odnos 2011. i 1971. godine.

	županija	gradovi	sela
Virovitičko-podravska	-22,5 %	17,8 %	-34,1 %
Požeško-slavonska	-18,4 %	0,5 %	-28,1 %
Brodsko-posavska	3,2 %	30,0 %	-9,9 %
Osječko-baranjska	-7,5 %	0,2 %	-13,1 %
Vukovarsko-srijemska	-11,4 %	-7,6 %	-14,2 %

Izvor: autorova obrada, podatci popisa stanovništva 1971. i 2011.

Podatci o agregatnom kretanju ukupnoga broja stanovnika ne daju nam mogućnost neke dublje statističke analize, ali u ovom slučaju to i nije potrebno: iz podataka se jasno vidi kako su najmanje smanjenje ukupnog broja stanovnika imale županije koje su bile uspješnije u zadržavanju seoskoga stanovništva, bez ob-

¹ Vidjeti primjer najvećega grada istočne Hrvatske, Osijeka. I u samom gradu i u okruženju od 1971. ukupni se broj stanovnika smanjio.

zira na to koliko im se gradsko stanovništvo povećavalo. Primjerice, gradovi Virovitičko-podravске županije narasli su za 18 %, ali je gubitak seoskoga stanovništva bio izniman – više od trećine te je krajnji rezultat na razini županije gubitak od 22,5 % ukupnoga broja stanovnika. Iz navedenog se može zaključiti upravo ono što govore i prethodna istraživanja na razini Hrvatske – seosko stanovništvo nije odlazilo u gradove vlastite županije, nego u ostatak Hrvatske (većinom Zagreb) ili inozemstvo. Pozitivan primjer iz ovakve analize ogleda se u primjeru Brodsko-posavske županije. Iako su sela izgubila 10 % svojega stanovništva, gradovi (prije svega Slavonski Brod) narasli su za 30 %, što je bilo dovoljno da ta županija ukupno ostvari pozitivnu demografsku bilancu.

Za još iscrpniju analizu bilo bi potrebno uzeti u obzir migracije unutar istočne Hrvatske te istražiti u kojoj su mjeri gradovi, primjerice Slavonski Brod, privukli ruralno stanovništvo iz susjednih županija. Zasad takvi podatci u ovoj vremenskoj seriji nisu dostupni.

Kao dopuna pokazateljima ukupnoga kretanja stanovnika slijede pokazatelji vitalne statistike. Pokazatelji vitalne statistike pod utjecajem su svih triju osnovnih demografskih procesa, fertiliteta², mortaliteta i migracija.

Tablica 2. Kretanje broja živorođenih po gradovima od 2011. do 2016.

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Orahovica	56	45	41	50	49	31
Slatina	120	114	123	112	108	110
Virovitica	215	217	222	210	198	183
Kutjevo	57	53	47	64	39	56
Lipik	58	66	55	54	56	52
Pakrac	81	82	63	65	72	72
Pleternica	96	114	98	106	109	87
Požega	223	226	235	217	202	180

² Više o teoretskim i empirijskim saznanjima o temeljnim čimbenicima osnovnih demografskih procesa u radovima Anđelko Akrap, Ivan Čipin, *Zaposlenost žena i fertilitet u Hrvatskoj*, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb, 2011.; Jakov Gelo, Anđelko Akrap, Ivan Čipin, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20. stoljeća)*, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb, 2005.; Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Mate, Zagreb, 1999.

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Nova Gradiška	127	119	127	125	120	131
Slavonski Brod	596	596	568	539	482	489
Beli Manastir	71	84	96	76	66	61
Belišće	93	93	112	103	89	96
Donji Miholjac	79	101	95	87	85	77
Đakovo	276	311	268	275	235	235
Našice	189	160	169	166	144	146
Osijek	1015	1019	996	918	990	862
Valpovo	116	120	101	96	75	76
Ilok	57	51	39	53	53	45
Otok	70	66	69	58	51	63
Vinkovci	377	376	367	355	335	341
Vukovar	226	247	221	216	207	179
Županja	116	110	82	107	96	86

Izvor: Vitalna statistika, Državni zavod za statistiku (2018)

Tablica 3. Kretanje broja umrlih po gradovima od 2011. do 2016.

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Orahovica	67	89	75	77	62	64
Slatina	170	179	166	160	164	162
Virovitica	250	248	227	210	236	243
Kutjevo	70	68	70	72	80	64
Lipik	99	98	92	98	98	99
Pakrac	125	123	120	130	146	142
Pleternica	155	142	148	122	149	131
Požega	319	324	298	310	306	275
Nova Gradiška	171	186	154	191	198	189
Slavonski Brod	666	677	617	660	729	659
Beli Manastir	143	149	141	136	138	111

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Belišće	124	141	159	127	128	140
Donji Miholjac	120	140	116	127	120	98
Đakovo	322	278	289	338	323	327
Našice	182	189	172	155	185	173
Osijek	1296	1382	1282	1370	1402	1307
Valpovo	141	142	124	133	140	139
Ilok	113	94	102	96	94	104
Otok	79	74	82	94	90	94
Vinkovci	359	359	314	383	418	390
Vukovar	358	392	388	372	433	390
Županja	132	121	131	135	136	112

Izvor: Vitalna statistika, Državni zavod za statistiku (2018)

Tablica 4. Prirodni prirast po gradovima od 2011. do 2016.

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	Ukupno
Orahovica	-11	-44	-34	-27	-13	-33	-162
Slatina	-50	-65	-43	-48	-56	-52	-314
Virovitica	-35	-31	-5	0	-38	-60	-169
Kutjevo	-13	-15	-23	-8	-41	-8	-108
Lipik	-41	-32	-37	-44	-42	-47	-243
Pakrac	-44	-41	-57	-65	-74	-70	-351
Pleternica	-59	-28	-50	-16	-40	-44	-237
Požega	-96	-98	-63	-93	-104	-95	-549
Nova Gradiška	-44	-67	-27	-66	-78	-58	-340
Slavonski Brod	-70	-81	-49	-121	-247	-170	-738
Beli Manastir	-72	-65	-45	-60	-72	-50	-364
Belišće	-31	-48	-47	-24	-39	-44	-233
Donji Miholjac	-41	-39	-21	-40	-35	-21	-197
Đakovo	-46	33	-21	-63	-88	-92	-277

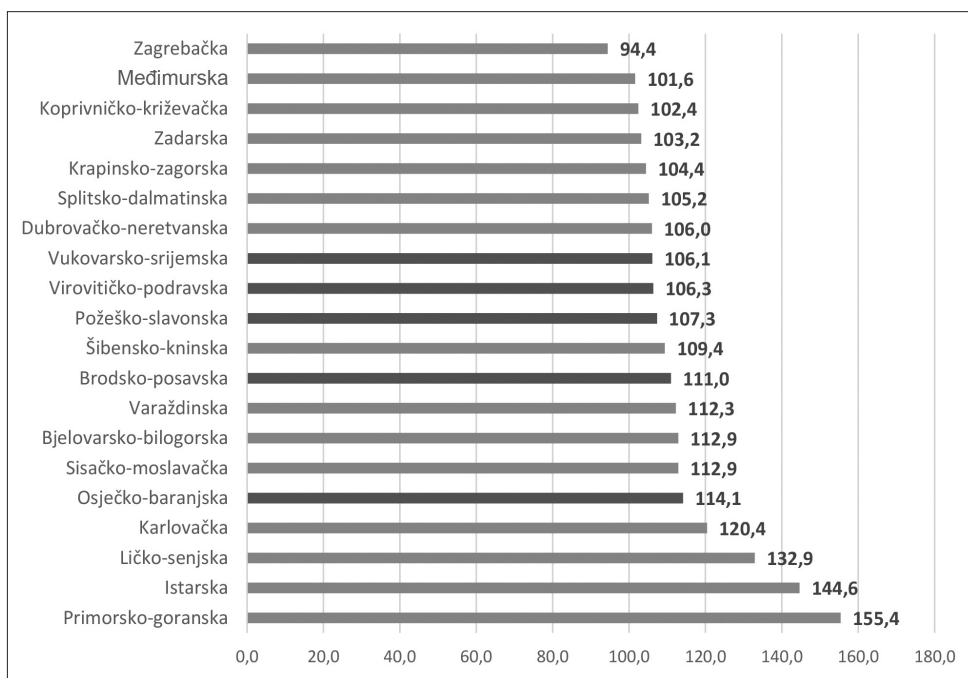
Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	Ukupno
Našice	7	-29	-3	11	-41	-27	-82
Osijek	-281	-363	-286	-452	-412	-445	-2239
Valpovo	-25	-22	-23	-37	-65	-63	-235
Ilok	-56	-43	-63	-43	-41	-59	-305
Otok	-9	-8	-13	-36	-39	-31	-136
Vinkovci	18	17	53	-28	-83	-49	-72
Vukovar	-132	-145	-167	-156	-226	-211	-1037
Županja	-16	-11	-49	-28	-40	-26	-170

Izvor: autorova obrada, Vitalna statistika, Državni zavod za statistiku (2018)

Zanemariv broj gradova u nekim godinama ostvaruje pozitivan prirodni prirast. Među gradovima u istočnoj Hrvatskoj Vinkovci ostvaruju najbolje pokazatelje vitalne statistike i u šestogodišnjem razdoblju ostvaruju prirodan pad od 72 stanovnika, što je, s obzirom na ukupan broj i usporedo s ostalim gradovima, mnogo bolji pokazatelj.

Dobna ovisnost mjerena pokazateljem indeksa starosti gradova istočne Hrvatske u prosjeku je ili ispod prosjeka indeksa starenja Hrvatske. Ipak, vrijedi napomenuti kako se sve županije i Hrvatska prema tom, a i ostalim pokazateljima dobne strukture, nalaze u dubokoj demografskoj starosti.

Grafikon 1. Indeks starenja gradskog stanovništva
(omjer starog, 65+, i mladog, 0 – 14, stanovništva), 2011.

Izvor: autorova obrada, Popis stanovništva 2011. Državni zavod za statistiku

Aktualno iseljavanje i ograničenja istraživanja

Migracije su jedan od triju osnovnih demografskih procesa. One su mnogo dinamičniji proces od preostalih dvaju – fertiliteta i mortaliteta. Dinamičnost migracija zapravo istraživačima otežava analizu, ali ih ujedno čini zanimljivima i vrijednima za istraživanje. Konkretno, problem dinamike ogleda se u nedostatku i/ili neažurnosti podataka koji prate migraciju. U Hrvatskoj, ali i u drugim zemljama svijeta koje nemaju registar stanovništva ili neki drugi efikasan način praćenja migracija, postoji značajan problem kvantificiranja migracija. Upravo kvantificiranje migracije, a posljedično i kvalitativna (strukturna) analiza migracije ključna je za razumijevanje uzročno-posljedičnih odnosa u procesu migracije i složenih međuodnosa s gospodarstvom i društvom u cjelini.

Migracije su za područje istočne Hrvatske ključan čimbenik u svim demografskim i ekonomskim istraživanjima. Dok je povijesno ovaj prostor bio odredi-

šte doseljenika, od 60-ih godina prošloga stoljeća postaje uglavnom prostor iseljavanja. Iseljavanje je na ovom prostoru konstanta i može ga se podijeliti u nekoliko karakterističnih razdoblja ili valova iseljavanja.

Kako je u radu već navedeno, val iseljavanja nakon 2009. i pogotovo 2013. iz pet slavonskih županija svojim je obujmom postao neizostavan čimbenik u svakoj analizi demografskih kretanja navedenog područja. »Iako su mnogi predviđali umjeren utjecaj, pokazalo se da je ulazak u Europsku Uniju bio značajni moment koji je micanjem, ili barem ublaživanjem, barijera mobilnosti uvelike pospešio odlazak stanovništva u potrazi za boljim životom« (Akrap, Strmota, & Ivanda, 2017.). Upravo je istočna Hrvatska područje koje je ponajviše pogođeno recentnim iseljavanjem. Brojčani prikaz iseljenih po gradovima dan je u tablici 5.

Tablica 5. Godišnji broj odseljenih u inozemstvo po gradovima

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	Ukupno
Orahovica	29	23	10	36	70	168
Slatina	40	44	54	67	149	354
Virovitica	37	48	47	102	180	414
Kutjevo	15	9	11	46	120	201
Lipik	107	159	38	44	90	438
Pakrac	136	274	45	70	135	660
Pleternica	14	15	26	25	132	212
Požega	65	64	54	89	266	538
Nova Gradiška	30	27	119	102	103	381
Slavonski Brod	119	149	156	291	620	1335
Beli Manastir	46	33	132	87	126	424
Belišće	7	11	3	11	45	77
Donji Miholjac	5	7	22	18	49	101
Đakovo	29	46	45	165	273	558
Našice	11	9	28	69	63	180
Osijek	302	347	345	577	696	2267
Valpovo	11	12	7	17	43	90
Ilok	17	14	22	32	45	130

Grad	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	Ukupno
Otok	14	10	26	62	54	166
Vinkovci	120	87	85	160	284	736
Vukovar	118	125	358	438	291	1330
Županja	139	34	46	110	273	602

Izvor: Državni zavod za statistiku (2018) Migracije

Podatci o vanjskim migracijama Državnog zavoda za statistiku temelje se na podacima Ministarstva unutarnjih poslova koji se vode prema odjavama prebivališta iseljenih, no u realnosti to čini samo dio ukupnog obujma migracije i takvi podatci znatno podcjenjuju realnu emigraciju. Istraživanja demografskih kretanja, projekcije radne snage, stanovništva, analize tržišta rada ne mogu biti znanstveno validni temeljeći se na podacima koji znatno podcjenjuju broj iseljenih te ne uzimaju u obzir socioekonomska obilježja iseljenih. Istraživači se stoga služe raznim neposrednim izvorima poput inozemnih statističkih izvora podataka (najčešće podataka zemalja koje čine odredišta većine hrvatskih iseljenika), domaćih podataka o broju upisane djece u školama i slično. Navedeni podatci, od kojih su neki i uporabljeni u ovom radu daju nam vrlo vrijedne informacije o obujmu i nekim obilježjima iseljenika (dob, spol). Ipak, za potpunu znanstvenu validnost rezultata potrebno je istaknuti kako navedeni podatci sadržavaju i neke nepoznanice ili nisu međusobno usporedivi. Primjerice, neki europski statistički uredi vode evidencije useljenih hrvatskih državljana, dok neki vode evidenciju prema mjestu rođenja. Na taj su način istraživači, među ostalim, uskraćeni za informaciju o tome je li riječ o Hrvatima iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine ili možda iz koje druge europske zemlje. Broj upisanih u škole također u pograničnim područjima znatno pod utjecajem stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Niz socioekonomskih obilježja iseljenih potpuno je nepoznat – obrazovanje, zaposlenost, zanimanje, obiteljski aranžman.

Zaključak

Model razvoja koji je forsirao ubrzanu industrijalizaciju koja nije temeljena na tržišnim potrebama i koja je praćena ulaganjima u djelatnosti niske dodane vrijednosti (osnovna prerađivačka industrija, tekstilna industrija) pokazao se kao negativan čimbenik demografskog razvoja. Uz iznimku Slavonskog Broda i područja Vinkovci-Županja, gradovi u istočnoj Hrvatskoj ne samo da nisu uspjeli

zadržati okolno, seosko stanovništvo (depopulacija od 30 % i više), nego su gubili i vlastito, gradsko stanovništvo.

Prema podacima iz popisa 2011. godine, gradovi istočne Hrvatske, u različitoj mjeri, imaju prosječnu ili iznadprosječnu mladu populaciju u usporedbi s ostatkom Hrvatske. Ipak, potrebno je imati na umu da to nisu pozitivni pokazatelji jer cijela je Hrvatska u procesu depopulacije, a njezino je stanovništvo demografski staro – prema nekim kriterijima, među najstarijim na svijetu. Međutim, od popisa 2011. do danas cijelu je istočnu Hrvatsku zahvatio snažan proces iseljavanja. Definitivni učinci tog iseljavanja vidjet će se, u statističkome smislu, tek na popisu stanovništva 2021., ali su posljedice vidljive i na aktualnim podacima vitalne statistike, odnosno broja živorođenih koji je u znatnom padu. Seosko je stanovništvo već u 70-im i 80-im godinama 20. stoljeća bilo zahvaćeno snažnom emigracijom, a sada i gradsko stanovništvo karakterizira snažna mobilnost, i to uglavnom prema inozemstvu.

Pokazatelji vitalne statistike izrazito su negativni za sve gradove istočne Hrvatske uz eventualnu iznimku grada Vinkovaca. Prirodan prirast uz također negativne pokazatelje mehaničkoga kretanja govori o brzoj i snažnoj ukupnoj depopulaciji.

Recentni pokazatelji prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva pokazuju znatnu varijabilnost među gradovima istočne Hrvatske. Većina manjih i srednjih gradova pokazuje izrazito negativne rezultate obiju sastavnica i upitna je postojanost baze mladoga stanovništva za daljnji razvoj tih gradova i njihova okruženja. Podcjenjivanje broja iseljenih i nepoznavanje strukture iseljenih otežava i onemogućuje detaljnija istraživanja i kreiranje niza javnih politika, pogotovo prema tržištu rada, mladima i obiteljima s djecom.

Prilozi

Tablica 6. Relativan porast (pad) ukupnoga broja stanovnika 2011./1971.

Grad	Rast 1971./2011. (%)
Vukovar	-28,1
Ilok	-24,1
Pakrac	-21,1
Otok	-14,9
Lipik	-11,6
Osijek	-9,2
Nova Gradiška	2,1
Pleternica	6,5
Požega	7,3
Belišće	7,6
Kutjevo	9,9
Vinkovci	10,0
Beli Manastir	11,7
Valpovo	11,7
Virovitica	12,7
Orahovica	16,6
Donji Miholjac	20,7
Đakovo	21,9
Slatina	26,6
Županja	36,4
Našice	36,5
Slavonski Brod	38,3

Izvor: autorova obrada, popisi stanovništva 1971. i 2011.

Tablica 7. Test korelacije, veličina grada
i porast ukupnoga broja stanovnika

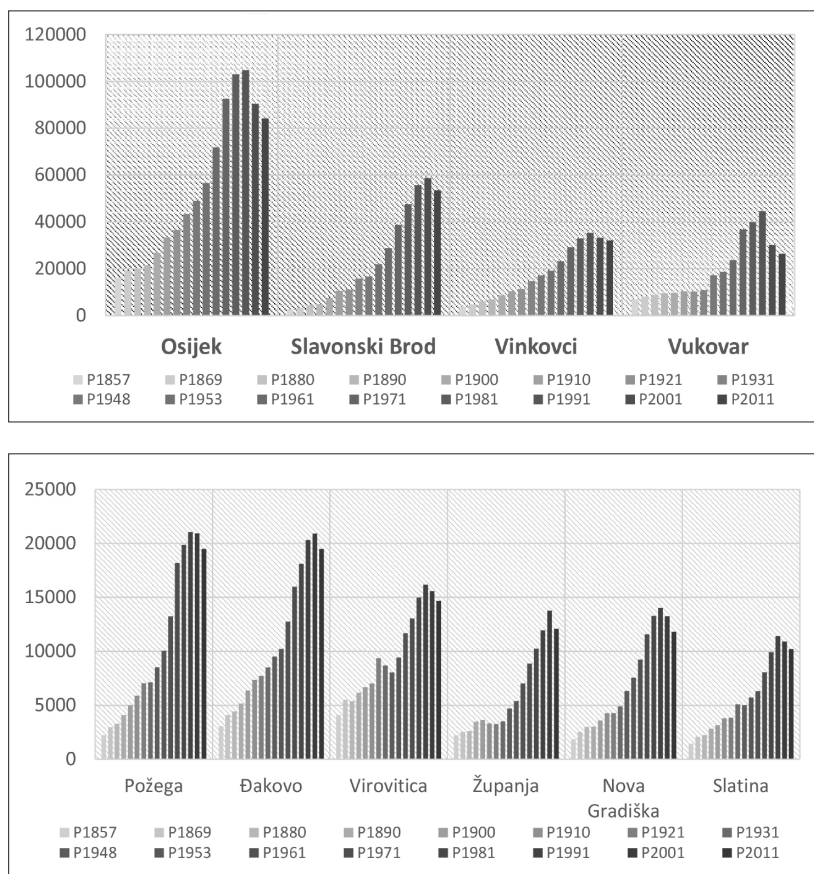
Spearman's rank correlation rho

data: popisi\$P1971 and popisi\$P1971_11 (veličina grada 1971 i relativni porast uk. br. st.)
S = 1646, **p-value = 0.7547**

alternative hypothesis: true rho is not equal to 0

sample estimates: rho 0.07058159

Grafikon 2. Kretanje ukupnog broja stanovnika u gradskim naseljima
1857. – 2011. (većim od 10 tis. st.)

Izvor: autorova obrada, Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001. i Popis stanovništva 2011., Državni zavod za statistiku

Literatura

- Akrap, Anđelko, *Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja*, Društvena istraživanja, 2004., str. 675-699.
- Akrap, Anđelko, *Demografski pogled na ulazak Hrvatske u Europsku Uniju*. Hrvatska revija, 2013., str. 15-27.
- Akrap, Anđelko, Strmota, Marin, Ivanda, Krešimir, *Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice*, Hrvatska izvan domovine II, 2017., str. 543-551.
- *Državni zavod za statistiku*. (2018). Dohvaćeno iz Stanovništvo – Vitalna statistika: <https://www.dzs.hr/>
- *Državni zavod za statistiku*. (2018). Dohvaćeno iz Stanovništvo – Migracije: www.dzs.hr
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001. (2005.). Državni zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu, po naseljima. (2013.). Državni zavod za statistiku.
- Rogić, Ivan, Čizmić, Ivan, *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011.
- Wertheimer-Baletić, Alica, Akrap, Anđelko, *Razvoj stanovništva Vukovarsko-srijemske županije s posebnim osvrtom na ekonomsku strukturu od 1971. do 2001*, u: Društvena istraživanja, 2008. str. 51-75.
- Wickham, Hadley, *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*, Springer-Verlag New York, 2009.
- Živić, D. (2007.). Demografske i socijalne odrednice razvoja stanovništva u hrvatskome Podunavlju. *Društvena istraživanja*, str. 431-454.

Krešimir Ivanda

DEMOGRAPHIC TRENDS IN EASTERN CROATIAN TOWNS

S u m m a r y

Demographic trends in the Eastern Croatian cities clearly outline causal relationships between economic development and social changes. The paper analyzes the changes in the urban population of Eastern Croatia and selected demographic characteristics. The basic assumption of the research is that cities after the deagrarization process and accelerated industrialization have quickly taken over the entire developmental focus. The results show the negative consequences of such economic policy. It is demographically manifested through emigration and total depopulation. There are, however, significant differences in the success of this model among cities, which implies different demographic trends in their environments – rural areas and counties. The paper focuses on time series 1971. – 2011. and recent emigration.

Keywords: urban population, rural population, deagrarization, industrialization, emigration

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA ISTOČNE HRVATSKE 1967. – 2016.

Sažetak

Istočna Hrvatska posljednjih godina bilježi intenzivan pad broja stanovnika koji je uvjetovan sve jačim iseljavanjem, ali i izrazito nepovoljnim prirodnim kretanjem stanovništva. U radu je analizirano prirodno kretanje stanovništva pet istočnohrvatskih županija između 1971. i 2016. godine. Analizirajući po međupopisnim razdobljima, proizlazi kako je između 1971. i 1980. zabilježena pozitivna prirodna promjena od 31 508 stanovnika, dok je u razdoblju 1981. – 1990. broj rođenih bio za 20 603 veći od broja umrlih. U idućem međupopisju (1991. – 2000.) dolazi do prirodnog pada, ali nepoznatog iznosa jer s okupiranog područja u Državni zavod za statistiku nisu dostavljani podatci o rođenima i umrlima. U razdoblju 2001. – 2010. prirodni pad iznosi 22 021 stanovnik, a od 2011. on se još više produbljuje pa je samo u posljednjih šest godina (2011. – 2016.) zabilježen prirodni pad od 19 595 stanovnika. Glavni razlog takvim promjenama u prirodnom kretanju promatranih 46 godina jest drastično smanjenje broja rođenih, dok je broj umrlih tijekom cijelog razdoblja bio relativno stabilan. Tako je prosječan godišnji broj umrlih varirao između 10 001 (1971. – 1980.) do 10 508 (2001. – 2011.), dok je, s druge strane, broj živorođenih s prosječno 13 152 (1971. – 1980.) smanjen na samo 7178,5 živorođenih po godini u razdoblju između 2011. i 2016. Time je prosječan godišnji broj živorođene djece u sadašnjemu međupopisnom razdoblju gotovo prepolovljen (45,6 %) s obzirom na sedamdesete godine prošloga stoljeća. Razmatrajući po županijama, najveći pad rodности bilježi Vukovarsko-srijemska županija s čak 51,5 % manjim brojem živorođenih po godini u razdoblju 2011. – 2016. nego što je iznosio godišnji prosjek 1971. – 1980. Relativno je »najpovoljnija« situacija u Brodsko-posavskoj županiji, gdje je prosječan godišnji broj živorođenih u posljednjemu razmatranom razdoblju 38,7 % manji u odnosu prema najranijem razdoblju (1971. – 1980.). Također je analizirano i prirodno kretanje po gradovima i općinama između 2001. i 2016., pri čemu se došlo do nadasve zabrinjavajućih podataka. Naime, od ukupno 127 istočnohrvatskih gradova i općina, pozitivnu prirodnu promjenu između 2011. i 2016. zabilježilo je tek pet općina: Andrijaševci,

Sikirevci, Strizivojna, Voćin i Vođinci. Ako se ne zaustave takvi nepovoljni demografski trendovi, istočna Hrvatska će, kao i Hrvatska u cjelini, uskoro biti suočena s još ubrzanijim demografskim starenjem, nedostatkom radne snage, gospodarskom stagnacijom, problemima u mirovinskom i zdravstvenom sustavu itd.

Ključne riječi: stanovništvo, istočna Hrvatska, Slavonija, prirodno kretanje, depopulacija

Uvod

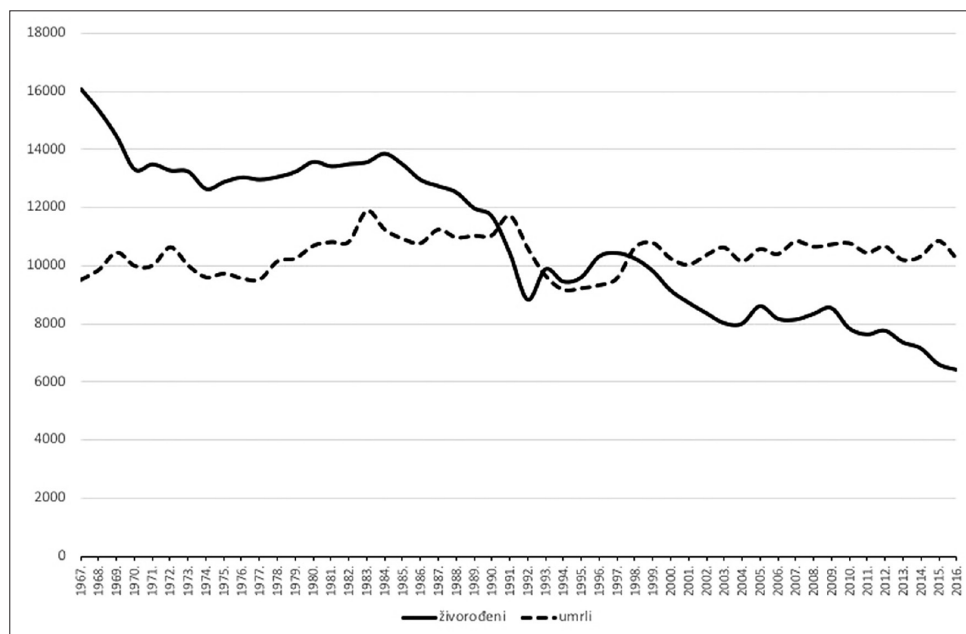
Istočna Hrvatska u suvremenom razdoblju, odnosno od stjecanja hrvatske neovisnosti do danas, bilježi izrazito nepovoljna demografska kretanja koja se očituju smanjenjem ukupnoga broja stanovnika (ukupna depopulacija), intenzivnim iseljavanjem, sve jačim procesom starenja te prirodnim padom koji se posljednjih godina sve više produbljuje. Smatra se da je od 1991. do danas istočna Hrvatska, prema formalnim statističko-demografskim pokazateljima i kriterijima, postala hrvatska makroregija s najnepovoljnijim dinamičkim obilježjima (Živić 2017: 25).

Predmet istraživanja u ovom radu jesu promjene u prirodnom kretanju stanovništva istočne Hrvatske između 1967. i 2016. godine, a smatramo da je razdoblje od pedeset godina dovoljno reprezentativno za donošenje utemeljenih zaključaka o prirodnoj dinamici promatranoga prostora. Svrha je rada na temelju broja živorođenih i umrlih utvrditi osnovna obilježja prirodnoga kretanja stanovnika istočne Hrvatske u cjelini, kao i njezinih županija, gradova i općina te naselja.

Istočnom se Hrvatskom u ovome članku smatra područje pet županija: Brodsko-posavske, Osječko-baranjske, Požeško-slavonske, Virovitičko-podravске i Vukovarsko-srijemske, a one obuhvaćaju 12 486 km², odnosno 22,1 % državne površine. Posljednjim popisom stanovništva iz 2011. godine na području istočne Hrvatske zabilježeno je 805 998 stanovnika ili 18,8 % ukupnoga stanovništva Republike Hrvatske.

Prirodno kretanje 1967. – 2016.

Hrvatska statistika od 1964. godine prati broj živorođenih i umrlih po naseljima, iz čega se može rekonstruirati prirodno kretanje po sadašnjemu administrativno-teritorijalnom ustroju, odnosno po županijama, gradovima i općinama. Međutim, u ovom je članku prikazano prirodno kretanje od 1967. godine kako bi se zaključno s 2016. godinom prikazalo pedesetogodišnje razdoblje koje je poslije radi lakšega praćenja promjena broja živorođenih raščlanjeno na deset petogo-

Slika 1. Prirodno kretanje stanovništva istočne Hrvatske 1967. – 2016. godine

dišnjih razdoblja. Ipak, na početku prikazujemo prirodno kretanje za cjelokupno razdoblje između 1967. i 2016. godine (tablica 1. i slika 1.).¹

Prve tri promatrane godine stanovništvo istočne Hrvatske zabilježilo je najviše iznose prirodnoga prirasta, ali s drastičnim smanjenjem između pojedinih godina. Tako je između 1967. i 1968. prirodni prirast smanjen za 1080 stanovnika (16,4 %), a između 1968. i 1969. za čak 1497 osoba (27,2 %). Premda je između tih godina broj umrlih nešto povećan, na toliko smanjenje ponajprije je utjecalo smanjenje broja živorođenih. Naime, između 1967. i 1969. Broj je živorođenih smanjen 10,2 %, odnosno sa 16 082 na 14 447. Nakon 1969. broj živorođenih u istočnoj Hrvatskoj nikad više nije bio veći od 14 tisuća godišnje. Između 1970. i 1988. prirodni prirast oscilira između 1,5 i 3,5 tisuća godišnje, a broj živorođenih također se u tom razdoblju nije znatnije mijenjao (između 12,5 i 13,9 tisuća). Jači zaokret nastupa 1989. i 1990., kada prirodni prirast prvi put pada na manje

¹ Svi podatci vitalne statistike u članku odnose se na živorođenu djecu i umrle osobe prema koncepciji prisutnog stanovništva (u »zemlji«) kako nalaže metodologija koja se primjenjuje od 1998. godine. Na taj način za ranije razdoblje nisu obuhvaćeni rođeni i umrli izvan Hrvatske (hrvatski građani u inozemstvu).

od tisuću stanovnika, a broj živorođenih na manje od 12 tisuća. Velikosrbijanska agresija i Domovinski rat 1991. godine ubrzali su daljnje smanjenje broja živorođenih te porast broja umrlih, što je te godine prvi put uzrokovalo prirodni pada, koji je još više produbljen 1992. godine. Treba napomenuti da se podatci vitalne statistike iz okupiranih naselja nisu dostavljali Državnom zavodu za statistiku pa točni razmjeri prirodne promjene u istočnoj Hrvatskoj nisu poznati sve do 1998. godine. Prije svega zbog tih, parcijalnih podataka zabilježen je prirodni prirast između 1993. i 1997., što ne bi bio slučaj da raspoložemo cjelovitim podacima (tj. za sva naselja) o broju živorođenih i umrlih. Povratkom okupiranih područja istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske 1998. Godine, ponovno se počinju registrirati svi vitalni procesi u istočnoj Hrvatskoj. Upravo stoga te je godine ponovno zabilježen prirodni pad od 341 stanovnika, a nakon toga uočava se trend sve jačeg produbljivanja prirodnog smanjenja s maksimumom 2015. od 4210 više umrlih nego živorođenih. Tomu je opet glavni razlog intenzivno smanjenje broja živorođenih jer je 1997. njihov broj iznosio 10 448, a 2015. i 2016. manje od sedam tisuća (6632, odnosno 6439). S druge strane, broj umrlih u razdoblju 1998. – 2016. kretao se kontinuirano između deset i jedanaest tisuća.

Tablica 1. Broj živorođenih i umrlih u istočnoj Hrvatskoj
1967. – 2016. godine

Godina	Živorodeni	Umrli	Prirodna promjena
1967.	16 082	9 501	6 581
1968.	15 347	9 846	5 501
1969.	14 447	10 443	4 004
1970.	13 325	9 977	3 348
1971.	13 502	9 988	3 514
1972.	13 288	10 625	2 663
1973.	13 249	9 990	3 259
1974.	12 657	9 580	3 077
1975.	12 893	9 714	3 179
1976.	13 052	9 546	3 506
1977	12 977	9 510	3 467
1978.	13 068	10 141	2 927

Godina	Živorodeni	Umrli	Prirodna promjena
1979.	13 247	10 240	3 007
1980.	13 585	10 677	2 908
1981.	13 433	10 806	2 627
1982.	13 509	10 819	2 690
1983.	13 576	11 889	1 687
1984.	13 864	11 235	2 629
1985.	13 498	10 918	2 580
1986.	12 971	10 767	2 204
1987.	12 752	11 237	1 515
1988.	12 537	10 961	1 576
1989.	11 994	11 024	970
1990.	11 710	11 037	673
1991.	10 448	11 719	- 1 271
1992.	8 852	10 594	- 1 742
1993.	9 894	9 637	257
1994.	9 469	9 152	317
1995.	9 617	9 201	416
1996.	10 332	9 307	1 025
1997.	10 448	9 548	900
1998.	10 264	10 605	- 341
1999.	9 837	10 779	- 942
2000.	9 171	10 239	- 1 068
2001.	8 750	10 020	- 1 270
2002.	8 386	10 351	- 1 965
2003.	8 047	10 614	- 2 567
2004.	8 024	10 136	- 2 112
2005.	8 622	10 561	- 1 939
2006.	8 197	10 385	- 2 188
2007.	8 163	10 827	- 2 664

Godina	Živorodeni	Umrli	Prirodna promjena
2008.	8 450	10 707	- 2 257
2009.	8 561	10 718	- 2 157
2010.	7 866	10 768	- 2 902
2011.	7 655	10 433	- 2 778
2012.	7 784	10 654	- 2 870
2013.	7 384	10 183	- 2 799
2014.	7 177	10 303	- 3 126
2015.	6 632	10 842	- 4 210
2016.	6 439	10 251	- 3 812
UKUPNO	545 032	519 005	26 027

Izvor: Tablogrami rođenih i umrlih DZS-a, 1967. – 2016.

Rađanje je najvažnija te ujedno pozitivna komponenta vitalnih procesa ili prirodnoga kretanja stanovništva (Gelo, Akrap, Čipin 2005: 39). Kako je upravo smanjenje broja živorođenih glavna odrednica produbljivanja prirodnog pada u istočnoj Hrvatskoj, vrijedno je razmotriti to kretanje prema petogodišnjim razdobljima između 1967. i 2016. (tablica 2.). Na taj način prvo prikazano razdoblje prednjači po broju živorođenih, ponajprije zbog prvih triju godina (1967. – 1969.), kada je na svijet došlo uvjerljivo najviše djece. Već iduće razdoblje (1972. – 1976.) donosi drastičan pad živorođenih od 10,4 %, nakon čega slijedi blagi oporavak u idućim dvama razdobljima. To je uvjetovano ulaskom u potencijalno najfertilniju dob brojnijih kontingenata stanovništva (napose žena) rođenih u kompenzacijskom razdoblju (»baby boom«) nakon Drugoga svjetskog rata (Živić 2012: 35). U razdoblju 1987. – 1991. ponovno je zabilježeno naglo smanjenje broja živorođenih jer su u biološko-obnoviteljsku dob ušle generacije rođene 60-ih godina 20. stoljeća, tj. u vrijeme sniženog nataliteta, što je uz demografske i socioekonomske čimbenike, vodilo daljnjemu sniženju rodnošći (Akrap 2003: 32). Dobrim dijelom do reduciranja rađanja u spomenutom razdoblju dolazi i zbog toga što je u to petogodište uključena i ratna 1991. sa znatnim smanjenjem broja živorođenih u usporedbi s prethodnim godinama. Ipak, razmjerno najveći relativni pad u odnosu prema prethodnom razdoblju zabilježen je u razdoblju 1992. – 1996. zbog ratnih godina te zbog prije spomenutog nepotpunog registriranja vitalnih događaja u okupiranim naseljima. Stoga s obzirom na to razdoblje i ne

iznenađuje ponovni blagi porast broja živorođenih u razdoblju 1997. – 2001. Međutim, nakon toga slijedi intenzivno smanjenje broja živorođenih te je u razdobljima 2002. – 2006. i 2007. – 2011. njihov broj manji za 43 – 44% nego u početnom razdoblju 1967. – 1971. godine. Ipak, posljednje promatrano razdoblje (2012. – 2016.) ističe po najmanjemu broju živorođenih jer je u odnosu prema prvom razdoblju njihov broj smanjen čak 51,3 %, a samo s obzirom na prethodno (2007. – 2011.) za 13 %. Može se očekivati da će u tekućem petogodišnjem razdoblju broj živorođenih biti smanjen za još nekoliko tisuća zbog ulaska u potencijalno najreproduktivniju dob malobrojnijih generacija rođenih početkom 90-ih godina prošloga stoljeća. Osim toga, istočna je Hrvatska posljednjih godina suočena s intenzivnim iseljavanjem, što će još više reducirati postojeći, ali i budući, fertilni kontingent stanovništva.

Tablica 2. Broj živorođenih u istočnoj Hrvatskoj po petogodišnjim razdobljima 1967. – 2016.

Razdoblje	Živorodeni	Bazni indeks (1967. – 1971. = 100)	Lančani indeks
1967. – 1971.	72 703	100	–
1972. – 1976.	65 139	89,6	89,6
1977. – 1981.	66 310	91,2	101,8
1982. – 1986.	67 418	92,7	101,7
1987. – 1991.	59 441	81,8	88,2
1992. – 1996.	48 164	66,2	81,0
1997. – 2001.	48 470	66,7	100,6
2002. – 2006.	41 276	56,8	85,2
2007. – 2011.	40 695	56,0	98,5
2012. – 2016.	35 416	48,7	87,0

Izvor: izračun autora prema tabloграмima rođenih i umrlih DZS-a 1967. – 2016.

Prirodna promjena po županijama 1967. – 2016.

U tablici 3. prikazana je ukupna prirodna promjena po istočnohrvatskim županijama između 1967. i 2016. godine. Među njima postoje znatne razlike u dinamici i intenzitetu promjena pa tako Brodsko-posavska županija, uz iznimku godine 1992., prirodni pad prvi put bilježi 2001. godine.² Nakon toga on se intenzivira pa je 2016. prirodni pad bio 546% veći nego 2001. (2015. čak 617,7%). Zbog većega broja okupiranih naselja, Osječko-baranjska županija bilježi prirodni pad 1991. i 1992. te ponovno od 1998. nadalje jer do mirne reintegracije iz tih naselja nisu dostavljani vitalnostistički podatci. Ako se i za tu županiju usporede podatci između 2001. i 2016., dolazi se do 134 % većega prirodnog pada potonje godine, odnosno 157,4% ako se uzme u obzir 2015. kao godina s najvećim prirodnim padom u svim županijama. Nasuprot ovim dvjema, stanovništvo Požeško-slavonske županije bilježi prirodni pad već i prije ratnih zbivanja: 1983., 1987., 1989. i 1990. Prirodno se smanjenje nastavlja i ratnih, 1991. – 1994., dok je iduće tri godine zabilježena pozitivna prirodna promjena. Od 1998. prirodni pad ima tendenciju sve jačega produbljivanja pa je ovdje, gledajući 2001. i 2016., on povećan 162,4 % (razmatrajući 2015. Godinu, porast iznosi 212,1 % u odnosu prema 2001. godini). Virovitičko-podravska županija već 1970. prvi put bilježi prirodni pad broja stanovnika, što se ponavlja i u razdoblju 1972. – 1974., a od 1976. konstantno do 2016. Međutim, ovdje je početkom 21. stoljeća prirodni pad bio već relativno visok pa je 2016. u usporedbi s 2001. godinom on produbljen samo 17,8 % (2015. bio je 22,6 % veći nego 2001.). Naposljetku, Vukovarsko-srijemska županija pokazuje kretanja najslabija Osječko-baranjskoj županiji jer i ondje sve do 1998. velik dio naselja nije bio pod hrvatskom kontrolom, pa time i nisu dostavljani podatci Državnom zavodu za statistiku. Stoga je prirodni pad prvi put zabilježen 1991. i 1992. te od 1999. nadalje (godinu kasnije nego u Osječko-baranjskoj županiji). Ovdje je produbljivanje prirodnog pada teklo najbrže jer je 2016. u odnosu prema 2001. godini on bio 1575 % veći (2015. u usporedi s 2001. čak 1750%).

² Prirodni pad 1992. godine u Brodsko-posavskoj županiji posljedica je naglog smanjenja broja živorođenih te porasta broja umrlih zbog velikosrbijanske agresije.

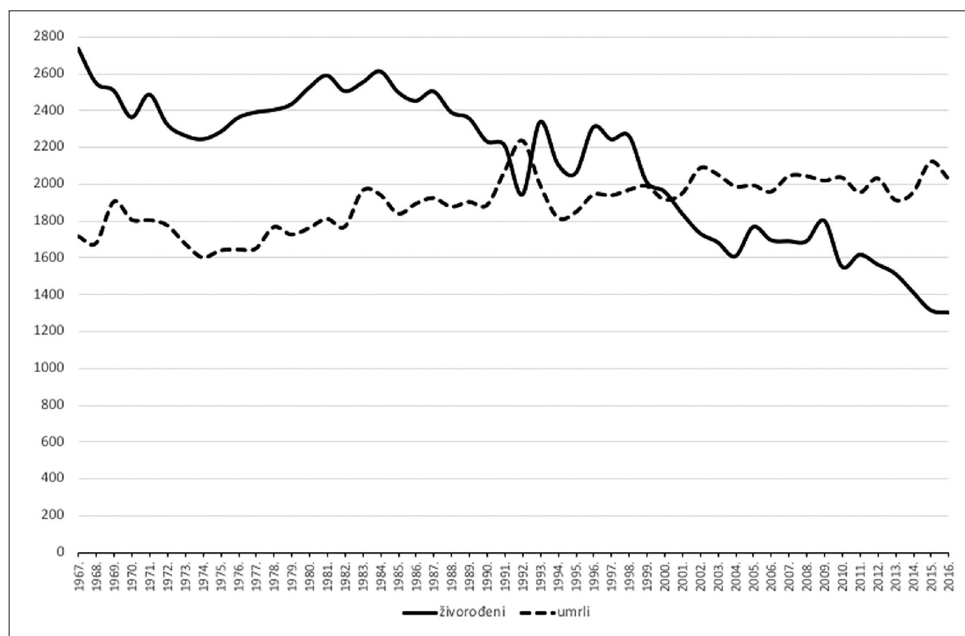
Tablica 3. Prirodna promjena po županijama istočne Hrvatske
1967. – 2016. godine

Godina	Prirodna promjena				
	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Požeško-slavonska	Virovitičko-podravska	Vukovarsko-srijemska
1967.	1 014	2 496	453	442	2 176
1968.	866	2 342	398	225	1 670
1969.	598	1 860	55	12	1 479
1970.	552	1242	190	-37	1 401
1971.	677	1 293	176	20	1 348
1972.	544	974	54	-198	1 289
1973.	582	1 260	229	-91	1 279
1974.	638	1 063	261	-141	1 256
1975.	639	1 040	109	10	1 381
1976.	711	1 295	202	-61	1 359
1977.	736	1 500	101	-94	1 224
1978.	632	1 202	160	-104	1 037
1979.	704	1 244	79	-173	1 153
1980.	758	1 086	56	-159	1 167
1981.	773	878	82	-217	1 111
1982.	733	1 007	118	-183	1 015
1983.	583	644	-81	-311	852
1984.	665	1 105	14	-123	968
1985.	656	1 059	90	-223	998
1986.	555	820	60	-119	888
1987.	574	356	-30	-341	956
1988.	609	596	14	-213	670
1989.	449	254	-108	-286	661
1990.	343	215	-10	-329	454
1991.	137	-431	-30	-574	-373

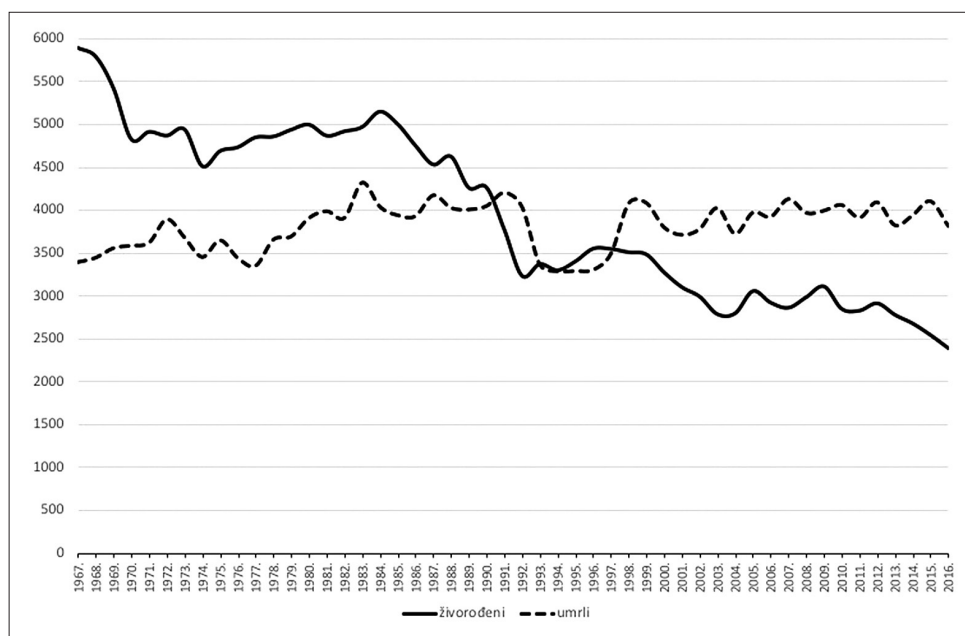
Kamo ide istočna Hrvatska?

Godina	Prirodna promjena				
	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Požeško-slavonska	Virovitičko-podravska	Vukovarsko-srijemska
1992.	-298	-800	-26	-548	-70
1993.	336	10	-133	-320	364
1994.	287	19	-60	-277	348
1995.	208	117	4	-285	372
1996.	362	253	90	-89	409
1997.	301	62	125	-182	594
1998.	289	-567	-1	-219	157
1999.	18	-600	-31	-295	-34
2000.	40	-520	-127	-330	-131
2001.	-113	-605	-141	-359	-52
2002.	-357	-783	-150	-371	-304
2003.	-373	-1 236	-184	-430	-348
2004.	-383	-920	-228	-372	-209
2005.	-231	-915	-154	-358	-281
2006.	-267	-996	-247	-386	-292
2007.	-358	-1 265	-274	-416	-351
2008.	-338	-979	-181	-413	-346
2009.	-222	-881	-275	-377	-402
2010.	-488	-1 207	-301	-385	-521
2011.	-343	-1079	-355	-430	-571
2012.	-472	-1177	-278	-390	-553
2013.	-405	-1139	-305	-382	-668
2014.	-545	-1260	-294	-408	-619
2015.	-811	-1557	-440	-440	-962
2016.	-730	-1418	-370	-423	-871
UKUPNO	10 715	7 057	-1 694	-12 153	22 073

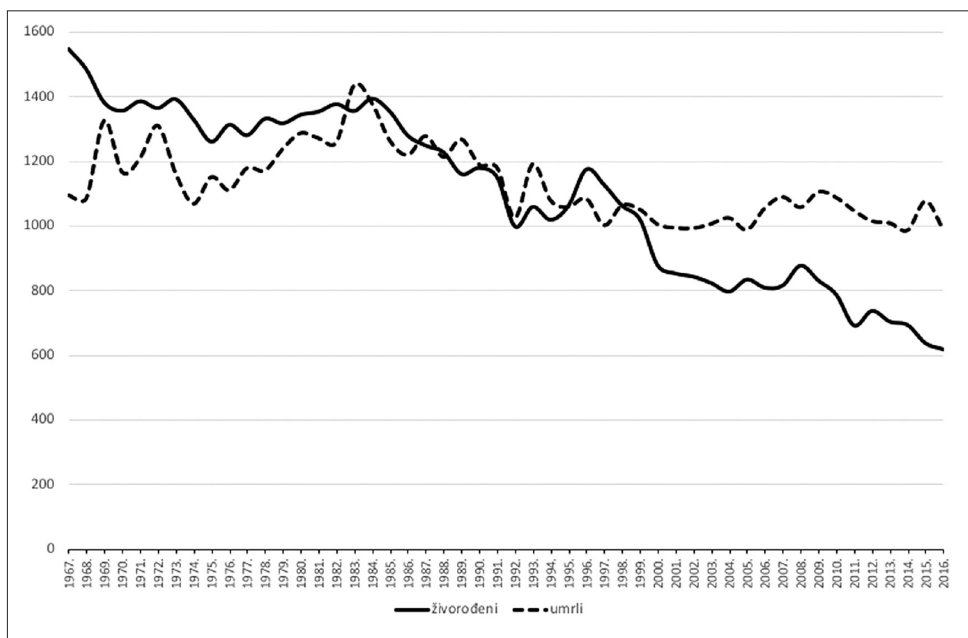
Izvor: Tablogrami rođenih i umrlih DZS-a, 1967. – 2016.

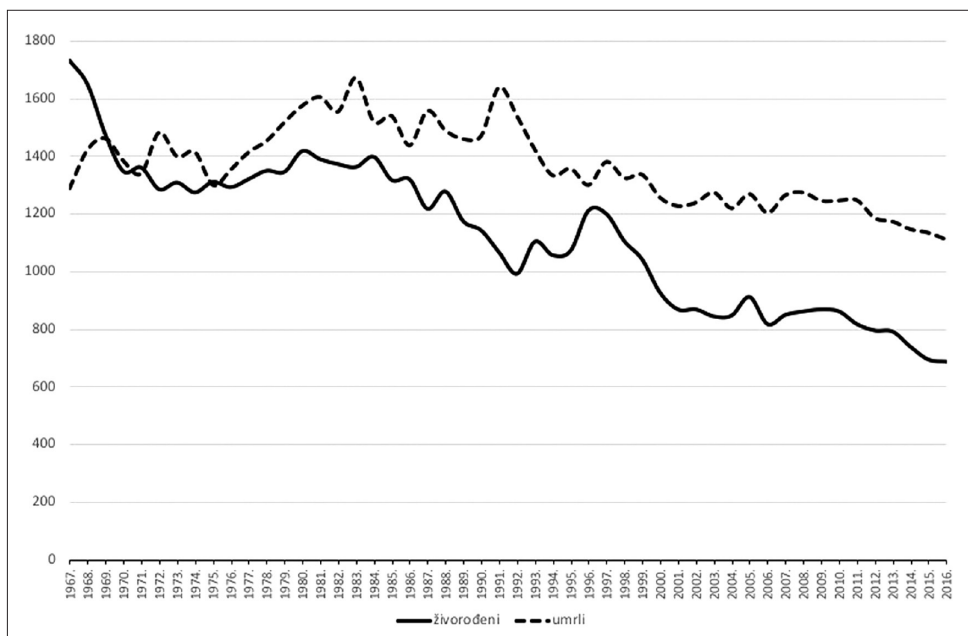
Slika 2. Prirodno kretanje stanovnika Brodsko-posavske županije 1967. – 2016.

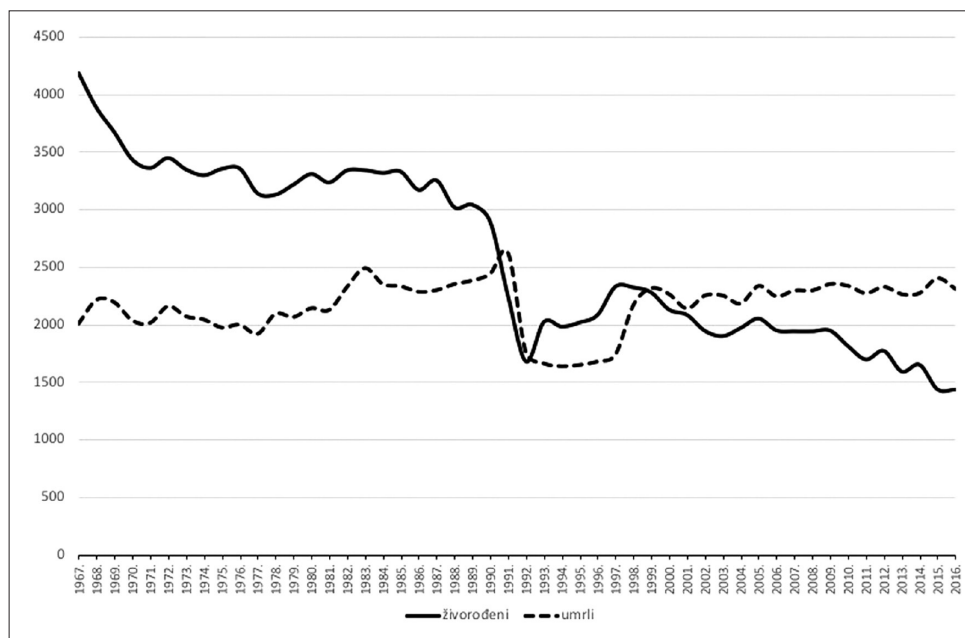
Slika 3. Prirodno kretanje stanovnika Osječko-baranjske županije 1967. – 2016.

Slika 4. Prirodno kretanje stanovnika Požeško-slavonske županije 1967. – 2016.

Slika 5. Prirodno kretanje stanovnika Virovitičko-podravske županije 1967. – 2016.

Slika 6. Prirodno kretanje stanovnika Vukovarsko-srijemske županije 1967. – 2016.

Prirodna promjena po gradovima i općinama 2011. – 2016.

Nužno je razmotriti i koji gradovi te općine istočne Hrvatske posljednjih godina još uvijek imaju prirodni prirast, a u kojim jedinicama je prirodni pad najdublji. To je prikazano u tablicama 4. – 8. s pomoću ukupne prirodne promjene 2011. – 2016. te udjelom toga šestogodišnjeg porasta/pada s obzirom na ukupan broj stanovnika prema popisu stanovništva 2011. godine.

U Brodsko-posavskoj županiji samo je općina Sikirevci zabilježila prirodni prirast, i to od 6 stanovnika, ali to povećanje iznosi samo 0,2% s obzirom na broj stanovnika općine 2011. godine. Općine Bebrina i Bukovlje imaju tek minimalan prirodni pad od 2 (Bebrina), odnosno 3 stanovnika (Bukovlje), što je tim općinama broj stanovnika u odnosu prema 2011. godini smanjilo za 0,1 %. Glavni razlog relativno povoljne prirodne promjene u tim općinama zasigurno je blizina Slavonskog Broda, što je u vrijeme Domovinskog rata privuklo brojne izbjegle stanovnike bosanske Posavine. Zapadni dio županije ima mnogo veći prirodni pad, a uvjerljivo prednjači općina Stara Gradiška s gubitkom od čak 7,9% stanovnika u odnosu prema 2011. godini. Relativno velik prirodni pad imaju i ostale susjedne općine koje gravitiraju Novoj Gradišci: Vrbje (-5,0 %), Dragalić (-4,9 %) i Okuča-

ni (-4,7 %), a njima se može dodati i općina Cernik sjeverno od Nove Gradiške, na padinama Psunja (-4,4 %). Čak i sam grad Nova Gradiška ima dvostruko veći gubitak (-2,4 %) od grada Slavonskog Broda (-1,2 %). Među jedinicama s relativno visokim prirodnim padom treba izdvojiti još općinu Novu Kapelu (-6,2 %) koja se nalazi otprilike na pola puta između Nove Gradiške i Slavonskog Broda, gdje je znatno smanjen gravitacijski utjecaj tih dvaju gradova.

Tablica 4. Prirodna promjena po gradovima i općinama
Brodsko-posavske županije 2011. –2016. godine

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Bebrina	-2	-0,1
Brodski Stupnik	-92	-3,0
Bukovlje	-3	-0,1
Cernik	-161	-4,4
Davor	-23	-0,8
Donji Andrijevc	-95	-2,6
Dragalić	-67	-4,9
Garčin	-134	-2,8
Gornja Vrba	-19	-0,8
Gornji Bogičevci	-54	-2,7
Gundinci	-11	-0,5
Klakar	-41	-1,8
Nova Gradiška	-340	-2,4
Nova Kapela	-263	-6,2
Okučani	-161	-4,7
Oprisavci	-104	-4,1
Oriovac	-141	-2,4
Podcrkavlje	-24	-0,9
Rešetari	-112	-2,4
Sibinj	-111	-1,6
Sikirevci	6	0,2

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Slavonski Brod	-738	-1,2
Slavonski Šamac	-53	-2,4
Stara Gradiška	-107	-7,9
Staro Petrovo Selo	-240	-4,6
Velika Kopanica	-53	-1,6
Vrbje	-110	-5,0
Vrpolje	-63	-1,8

Izvor: Tabloграмi rođenih i umrlih DZS-a, 2011. – 2016.

Slično Brodsko-posavskoj, i u Osječko-baranjskoj županiji samo jedna općina bilježi prirodni prirast; to je općina Strizivojna u kojoj je osam osoba više živorođeno no što ih je umrlo (tablica 5.). Zanimljivo je da još dvije općine u neposrednoj blizini Đakova imaju relativno mali prirodni pad: Semeljci (-0,5 %) i Satnica Đakovačka (-0,8 %). Najveći relativni prirodni pad bilježi općina Draž koja je u pet promatranih godina izgubila 8,8 % stanovništva iz popisa 2011. Iza nje je još jedna baranjska općina: Popovac s padom od 7,2%, a zatim sa smanjenjem od 7,1 % slijedi općina Levanjska Varoš na obroncima Dilj-gore u kojoj su posljednjih desetljeća izumrla čak dva naselja (Borojevci i Čenkovo). Prirodnim putem mnogo gube i općine Šodolovci (-6,5 %) i Erdut (-5,9 %), a iza njih su opet dvije baranjske općine: Kneževi Vinogradi (-5,6 %) i Jagodnjak (-5,0 %). Ako se tomu pribroji i grad Beli Manastir koji ima najveći relativni pad među svim gradovima (-3,6 %), proizlazi da posljednjih godina veći dio Baranje ima najnepovoljniju prirodnu promjenu u čitavoj istočnoj Hrvatskoj. Đakovo (-0,6 %) i Našice (-0,9 %) pokazuju nešto bolju vitalnost od ostalih gradova kao što su Valpovo (-2,0 %), Donji Miholjac (-2,1 %), Osijek (-2,1 %) i Belišće (-2,2 %).

Tablica 5. Prirodna promjena po gradovima i općinama
Osječko-baranjske županije 2011. – 2016. godine

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Antunovac	-62	-1,7
Beli Manastir	-364	-3,6
Belišće	-233	-2,2
Bilje	-147	-2,6
Bizovac	-182	-4,0
Čeminac	-98	-3,4
Čepin	-278	-2,4
Darda	-108	-1,6
Donja Motičina	-35	-2,1
Donji Miholjac	-197	-2,1
Draž	-244	-8,8
Drenje	-108	-4,0
Đakovo	-177	-0,6
Đurđenovac	-246	-3,6
Erdut	-433	-5,9
Ernestinovo	-52	-2,4
Feričanci	-72	-3,4
Gorjani	-56	-3,5
Jagodnjak	-101	-5,0
Kneževi Vinogradi	-260	-5,6
Koška	-125	-3,1
Levanjska Varoš	-85	-7,1
Magadenovac	-80	-4,3
Marijanci	-98	-4,1
Podravska Moslavina	-44	-3,7
Našice	-82	-0,5

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Osijek	-2239	-2,1
Petlovac	-113	-4,7
Petrijevci	-121	-4,2
Podgorač	-90	-3,1
Popovac	-150	-7,2
Punitovci	-55	-3,1
Satnica Đakovačka	-17	-0,8
Semeljci	-22	-0,5
Strizivojna	8	0,3
Šodolovci	-107	-6,5
Trnava	-48	-3,0
Valpovo	-235	-2,0
Viljevo	-102	-4,9
Viškovci	-58	-3,0
Vladislavci	-80	-4,3
Vuka	-17	-1,4

Izvor: Tablogrami rođenih i umrlih DZS-a, 2011. – 2016.

Požeško-slavonska županija jedina je istočnohrvatska županija u kojoj ni jedna prostorna jedinica u razdoblju 2011. – 2016. nije imala prirodni prirast (tablica 6.). Najblaži prirodni pad bilježe općine Jakšić (-0,3 %) i Kaptol (-0,8 %) u kojima je u trima od šest promatranih godina zabilježeno čak više živorođenih nego umrlih osoba. Nasuprot njima, općina Čaglin ima najnepovoljniju prirodnu promjenu zbog nekoliko naselja s malim brojem stanovnika razasutih po obroncima Dilj-gore i Krndije, a od kojih su neka na pragu potpuna izumiranja. Među gradovima nešto je povoljnija situacija u Pleternici (-1,2 %) i Kutjevu (-1,7 %), dok je Požega sa smanjenjem od 2,1 %, primjerice, na razini Osijeka. Mnogo je lošije stanje u Lipiku (-3,9 %) i Pakracu (-4,1 %) zbog brojnih naselja iz kojih se mlađe stanovništvo iselilo uglavnom u vrijeme velikosrbijanske agresije.³

³ U pet naselja na području grada Pakraca 2001. više nije zabilježen nijedan stanovnik.

Tablica 6. Prirodna promjena po gradovima i općinama
Požeško-slavonske županije 2011. –2016. godine

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Brestovac	-127	-3,4
Čaglin	-176	-6,4
Jakšić	-13	-0,3
Kaptol	-29	-0,8
Kutjevo	-108	-1,7
Lipik	-243	-3,9
Pakrac	-351	-4,1
Pleternica	-137	-1,2
Požega	-549	-2,1
Velika	-211	-3,7

Izvor: Tabloграмi rođenih i umrlih DZS-a, 2011. – 2016.

U Virovitičko-podravskoj županiji nalazi se općina Voćin koja bilježi najpovoljniji prirodni prirast između samo pet istočnohrvatskih općina koje su u razdoblju 2011. – 2016. imale više živorođenih nego umrlih. Na područje općine Voćin 1992. doselili su se većinom Hrvati s područja Letnice na Kosovu koji su u početku naselili napuštene kuće iseljenih Srba u naseljima Voćin, Bokane i Čeralije, a poslije su uglavnom izgradili nove kuće uz pomoć hrvatske vlade. Međutim, ovdje se je i jedna od prostornih jedinica s najdubljim prirodnim padom u istočnoj Hrvatskoj, a to je općina Čađavica (-8,6 %), od koje relativno veći prirodni pad ima samo baranjska općina Draž. I sve ostale općine imaju izrazito nepovoljnu prirodnu promjenu, dok je među gradovima prirodni pad u Virovitici (-0,8 %) nešto blaži no što je zabilježen u Slatini (-2,3 %) i Orahovici (-3,1 %).

Tablica 7. Prirodna promjena po gradovima i općinama
Virovitičko-podravске županije 2011. – 2016. godine

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Crnac	-86	-5,9
Čačinci	-121	-4,3
Čađavica	-173	-8,6
Gradina	-222	-5,8
Lukač	-157	-4,3
Mikleuš	-50	-3,4
Nova Bukovica	-109	-6,2
Orahovica	-162	-3,1
Pitomača	-246	-2,4
Slatina	-314	-2,3
Sopje	-361	-5,2
Suhopolje	-164	-5,4
Virovitica	-169	-0,8
Voćin	66	2,8
Zdenci	-85	-4,5

Izvor: Tablogrami rođenih i umrlih DZS-a, 2011. – 2016.

Andrijaševci i Vođinci jedine su općine u Vukovarsko-srijemskoj županiji s prirodnim prirastom u razdoblju 2011. – 2016. Međutim, dok je u općini Andrijaševci on bio minimalan: četiri živorođena više nego umrlih (0,1 %-tni porast u odnosu prema 2011. godini), u općini Vođinci on je ipak bio nešto osjetniji: razlika od 38 osoba u korist živorođenih (porast od 1,9 % s obzirom na broj stanovnika 2011.). U općini Vođinci isto tako nijedne od šest godina nije zabilježen prirodni pad (samo je 2015. bio jednak broj živorođenih i umrlih), dok se u Andrijaševcima to dogodilo dvije godine (2014. i 2015.). Općine s relativno najdubljim prirodnim padom jesu Tompojevci (-6,6 %), Markušica (-6,5 %), Drenovci (-5,5 %) i Negoslavci (-5,3 %), dok su općine Cerna (-0,2 %), Ivankovo (-0,6 %) i Štitar (-0,6 %) zabilježile najmanji pad. Među gradovima izdvaja se Ilok s najvećim prirodnim padom među svim istočnohrvatskim gradovima (-4,5 %). Relativno je

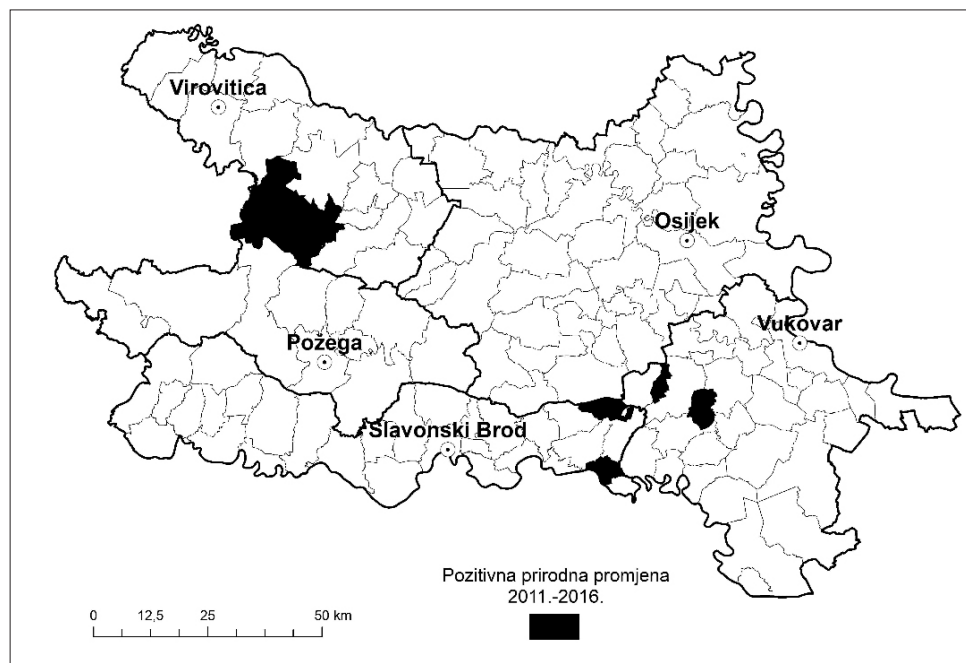
nepovoljna situacija i u Vukovaru koji je prirodnim putem između 2011. i 2016. izgubio 1037 stanovnika, a relativno smanjenje s obzirom na popis 2011. od 3,7 % nije sasvim precizno, odnosno veće je od iskazanoga jer je 2011. u tom gradu stvarno živjelo manje stanovnika od popisom utvrđena broja. Od ostalih gradova Vinkovci su izgubili 0,2 % stanovništva u usporedbi s 2011. Godinom, što je mnogo povoljnije i od preostalih dvaju gradova: Županje (-1,4 %) i Otoka (-2,1 %).

Tablica 8. Prirodna promjena po gradovima i općinama
Vukovarsko-srijemske županije 2011. – 2016. godine

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Andrijaševci	4	0,1
Babina Greda	-35	-1,0
Bogdanovci	-64	-3,3
Borovo	-119	-2,4
Bošnjaci	-91	-2,3
Cerna	-9	-0,2
Drenovci	-282	-5,5
Gradište	-82	-3,0
Gunja	-182	-4,9
Ilok	-305	-4,5
Ivankovo	-49	-0,6
Jarmina	-29	-1,2
Lovas	-63	-5,2
Markušica	-165	-6,5
Negoslavci	-77	-5,3
Nijemci	-244	-5,2
Nuštar	-58	-1,0
Otok	-136	-2,1
Privlaka	-69	-2,3
Stari Jankovci	-147	-3,3
Stari Mikanovci	-111	-3,8

Grad/općina	Prirodna promjena 2011.-2016.	Porast/pad u odnosu na broj stanovnika 2011.
Štitar	-12	-0,6
Tompojevci	-104	-6,6
Tordinci	-65	-3,2
Tovarnik	-58	-2,1
Trpinja	-291	-5,2
Vinkovci	-72	-0,2
Vođinci	38	1,9
Vrbanja	-160	-1,9
Vukovar	-1037	-3,7
Županja	-170	-1,4

Izvor: Tablogrami rođenih i umrlih DZS-a, 2011. – 2016.

Slika 7. Općine istočne Hrvatske s pozitivnom prirodnom promjenom u razdoblju 2011. – 2016.

Prirodna promjena po naseljima

Kako su, prema zadnjem popisu stanovništva iz 2011. u istočnoj Hrvatskoj postojala 974 statistički samostalna naselja ovdje će se radi uštede prostora prikazati samo osnovni skupni podatci za 2016. te 1986. godinu kao tridesetogodišnji presjek stanja. Naime, 1986. godina izabrana je zbog toga što su upravo oko te godine rođene žene koje su 2016. najvećim dijelom postajale majke, bilo to prvi put ili ponovno.⁴ Uglavnom, u 772 naselja (81,5 % ukupnog broja) živorođeno je barem jedno dijete, dok u ostala 202 naselja nije živorođeno nijedno dijete.⁵ U 117 naselja živorođeno je jedno dijete, u 84 naselja dvoje, u 72 naselja troje djece itd. Ukupno je 1986. nijedno te jedno, dvoje i troje djece živorođeno u 50,2 % istočnohrvatskih naselja, dok je desetero ili više djece živorođeno samo u 237, odnosno u točno četvrtini svih naselja.

Trideset godina poslije, tj. 2016., situacija se drastično promijenila. Ukupan broj naselja bio je nešto veći, tj. iznosio je 998, prema popisu iz 2011., ali se broj naselja sa živorođenom djecom smanjio na 633 naselja ili samo 63,4 %. Dakle, u ostalih 365 naselja ili nešto više od trećine ukupnoga broja (36,6 %) nije živorođeno nijedno dijete.⁶ Doda li se tomu broju 130 naselja u kojima je živorođeno jedno dijete, 122 naselja s dvoje djece te 69 naselja s troje djece, dolazi se do broja od 686 ili 68,7 % naselja s manje od četvero živorođene djece. Prije je navedeno kako je 1986. takvih naselja bilo 50,2 %.

Nasuprot tomu, 2016. godine samo je u 120 (12 %) naselja živorođeno 10 i više djece, što je više nego prepolovljen udio u odnosu prema 1986. godini, kada su takva naselja činila 25 % ukupnoga broja. No, i među tih 120 naselja samo je njih 28 imalo prirodni prirast: Andrijaševci (pet živorođenih više nego umrlih), Antunovac (4), Bogdanovci (1), Čemernica (5), Donja Motičina (5), Eminovci (7), Garčin (2), Grabovac (2), Kešinci (1), Komletinci (2), Kuševac (5), Ladimirevci (3), Ljupina (4), Martin (7), Milanovac (3), Mirkovci (1), Rakitovica (3), Rezovac

⁴ Godine 2016. žene u dobi između 28. i 32. godine života sudjelovale su s 35,9 % u ukupnom broju živorođene djece u Hrvatskoj.

⁵ Među 202 naselja bez živorođene djece nalazila su se i dva naselja koja 1981. nisu imala nijednog stanovnika: Borojevci u općini Levanjska Varoš i Mihajlije u općini Brestovac.

⁶ U taj broj uključeno je i 25 naselja koja 2011. nisu imala nijednog stanovnika: Amatovci, Bogdašić, Kamenica, Kamenički Šeovci, Kruševo, Mihajlije i Šušnjari (općina Brestovac), Krasković i Prekoračani (općina Čadavica), Borojevci i Čenkovo (općina Levanjska Varoš), Crna Klada (grad Našice), Bjelajci, Cicvare, Jakovci, Lipovac i Srednji Grahovljani (grad Pakrac), Sudaraž (općina Petlovac), Merolino (općina Strizivojna), Dobrić, Đuričić, Kuzma, Lisićine i Popovac (općina Voćin).

(5), Rokovci (2), Sibinj (11), Slobodnica (2), Stari Perkovci (7), Široko Polje (4), Vetovo (8), Voćin (9), Vođinci (2), Vukojevci (4) i Zadubravlje (4).⁷ Iz navedenoga je vidljivo da je samo u Sibinju zabilježena razlika veća od 10 stanovnika u korist živorođenih, ali i da nema nijednoga većeg naselja s prirodnim prirastom. Stoga su u tablici 9. prikazani podatci o broju živorođenih i umrlih za 2016. godinu u 15 najvećih istočnohrvatskih naselja (prema popisu 2011.), ali i za 1986. kako bi se uočile drastične promjene između tih godina. Tako je 1986. ukupan broj stanovnika najvećih 15 naselja prirodnim putem povećan za 1662 osobe, dok je 2016. u istim naseljima zabilježeno prirodno smanjenje od 1251 stanovnika. I ovdje je do toga došlo zbog relativno velikog smanjenja broja živorođenih čiji je broj između trideset godina smanjen s 5109 na samo 2679 (smanjenje od 47,6 %). Razlozi tako drastičnog smanjenja rodnosti objašnjavaju se time što cjelokupni razvoj malih i srednjih gradova nije mogao zadržati glavninu deagrariziranoga stanovništva iz svojih gravitacijskih zona te što gradovi nisu nositelji razvoja i ne mogu gospodarskim razvojem zadržati stanovništvo (Akrap 2017: 11).

Relativno najpovoljniju prirodnu promjenu 1986. godine imala je Nova Gradiška u kojoj je taj porast bio 1 % s obzirom na broj stanovnika iz 1981., slijede Našice, Slatina i Županja s porastom od 1 %, dok je najmanji relativni porast zabilježen u Belišću i Osijeku (0,2 %). Trideset godina poslije (2016.) relativno najveći prirodni pad bilježi naselje Vukovar: -0,8 % s obzirom na broj stanovnika iz 2011., ali koji je vjerojatno bio i još nešto veći zbog prije navedenog razloga koji se tiče popisivanja većega broja stanovnika 2011. no što je bilo stvarno stanje. Sva ostala naselja imala su smanjenje između 0,1 % (Našice) i 0,5 % (Nova Gradiška) u usporedbi s brojem stanovnika zabilježenim popisom 2011. Godine.

⁷ Uz njih, četiri naselja imala su 2016. nulti prirodni prirast, odnosno isti broj živorođenih i umrlih: Ruščica, Semeljci, Šiškovci i Vrbica.

Tablica 9. Broj živorođenih i umrlih u 15 najvećih istočnohrvatskih naselja 1986. i 2016.

naselje	1986.			2016.		
	živorođeni	umrli	pr. promjena	živorođeni	umrli	pr. promjena
Osijek	1 257	1 043	214	679	1 046	-367
Slavonski Brod	843	456	387	487	659	-172
Vinkovci	503	304	199	312	362	-50
Vukovar	457	351	106	172	372	-200
Požega	267	182	85	135	208	-73
Đakovo	298	184	114	161	233	-72
Virovitica	251	177	74	119	180	-61
Županja	174	77	97	86	112	-26
Nova Gradiška	215	144	71	107	161	-54
Slatina	146	97	49	87	105	-18
Čepin	125	73	52	65	100	-35
Beli Manastir	141	81	60	54	85	-31
Našice	129	63	66	62	70	-8
Valpovo	101	76	25	47	93	-46
Belišće	93	77	16	57	82	-25
Donji Miholjac	109	62	47	49	62	-13
UKUPNO	5 109	3 447	1 662	2 679	3 930	-1 251

Izvor: Tablogrami rođenih i umrlih DZS-a, 1986. i 2016.

Prirodno kretanje u doglednoj budućnosti

U istočnoj Hrvatskoj idućih nekoliko godina doći će do daljnjeg produblji-
vanja prirodnog pada zbog dvaju razloga. Prvi je ubrzani trend smanjivanja žena
u fertilnoj dobi, pogotovo žena rođenih nakon 1990. koje upravo ulaze u životnu
dob u kojoj rađa najviše žena u Hrvatskoj. Drugi je razlog intenzivno iseljavanje iz
istočne Hrvatske, posebice nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju 2013. godi-

ne. Naime, posljednjih godina po intenzitetu iseljavanja upravo prednjače istočnohrvatske županije, što u prijašnjim iseljeničkim valovima nije bio slučaj (Pokos 2017: 21). Na taj se način, osim ukupnoga smanjenja broja stanovnika, znatno reducira fertilni kontingent te potencijalna rodnost stanovnika istočne Hrvatske, ali i ubrzava proces starenja, povećava stopa smrtnosti itd.

Zaključak

Stanovništvo istočne Hrvatske pokazuje izrazito nepovoljna kretanja u prirodnom kretanju tijekom cijeloga promatranog razdoblja 1967. – 2016. Međutim, dok je do 1990. prirodna promjena bila pozitivna, nakon te godine počinje se bilježiti prirodni pad koji je u razdoblju 1993. – 1997., prema službenim podacima ipak prekinut, ali ponajprije zbog nepotpunih podataka vitalne statistike za okupirana naselja u tome razdoblju. Intenziviranje prirodnog pada 2000-ih godina vrhunac je doseglo 2015. i 2016., kada je istočna Hrvatska prirodnim putem prosječno izgubila četiri tisuće stanovnika godišnje. Razmatrajući prirodno kretanje po županijama, proizlazi da se prirodni pad najranije pojavljuje u Virovitičko-podravskoj županiji; već 1970., i traje permanentno do 2016., uz iznimku 1971. i 1975., kada je zabilježen prirodni prirast. U Požeško-slavonskoj županiji prirodni pad prvi se put pojavljuje 1983., a u ostalim županijama početkom 90-ih godina zbog agresije na Hrvatsku. Analiza prirodnoga kretanja za 127 gradova i općina za razdoblje 2011. – 2016. pokazuje da u tom razdoblju prirodni prirast ima samo pet općina: Andrijaševci, Sikirevci, Strizivojna, Voćin i Vođinci. Usporedbom prirodne promjene po naseljima utvrđeno je kako je između trideset godina (1986. i 2016.) drastično povećan broj naselja u kojima nije rođeno nijedno dijete ili je rođen tek minimalan broj djece, a znatno smanjen broj naselja koja još uvijek bilježe rađanja desetero ili više djece.

Literatura

- Akrap, Anđelko, Demografske tendencije u Hrvatskoj od 1948. do 2001. s posebnim osvrtom na razdoblje od 1991. do 2001. U: Akrap, Anđelko, *Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj* (ur), 2003. Zagreb, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, str. 17-44.
- Akrap, Anđelko, 2017. Depopulacijski procesi u slavonskim županijama. *Sažetci radova sa znanstvenog skupa »Kamo ide istočna Hrvatska?«*, str. 10-12.
- Gelo, Jakov, Akrap, Anđelko, Čipin, Ivan, 2005. *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20. stoljeća)*, Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Pokos, Nenad, 2017. Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize*, str. 16-23.
- Živić, Dražen, Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije, U: Živić, Dražen, *Vukovarsko-srijemska županija, Prostor, ljudi, identitet* (ur), 2012. Zagreb-Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak Matice hrvatske Vukovar, str. 27-54.
- Živić, Dražen, 2017. Demografsko praznjenje Istočne Hrvatske. *Političke analize*, str. 24-32.

Nenad Pokos – Roko Mišetić

THE NATURAL MOVEMENT OF THE POPULATION OF EASTERN CROATIA 1967–2016

S u m m a r y

Eastern Croatia has in the recent couple of years recorded a pronounced decrease in the number of inhabitants caused by intensified emigration, and by unplanned migration of citizens within the country. The paper analyses the natural movement of the population of five Eastern Croatian counties between 1971 and 2016. In the course of analysing periods between censuses, it appeared that in the period 1971–1980, a positive natural change numbering 31,508 inhabitants took place, while in the period 1981–1990, newborn children outnumbered the deceased by 20,603. Natural decrease took place in the following period between censuses (1991–2000), without exact numbers however, because Croatian Bureau of Statistics was not receiving data on births and deaths from the occupied territory. In the period 2001–2010, natural population reduction equalled 22,021 inhabitants, while as of 2011, it continued to grow. Hence, over only six years (2011–2016), natural reduction of 19,595 inhabitants was registered. The main cause of this type of changes within natural movement in the studied 46 years was drastic decrease in the number of births, whereas the number of deaths over the entire period remained relatively stable. Thus, the average number of the deceased per year varied between 10,001 (1971–1980) and 10,508 (2001–2011), whereas the number of newborn children decreased from the average of 13,152 (1971–1980) to 7,178.5 per year in the period 2011–2016. The annual average of newborn children in the current period between censuses has thereby been almost cut in half (45.6%) compared to the 1970s. Counties statistics have shown that the Vukovar-Srijem County registered the largest annual birth reduction in the period 2011–2016, equalling 51.5% less newborn children than in the period 1971–1980. In relative terms, the Brod-Posavina County has the most favourable situation; the annual average of newborn children there was in the last studied period by 38.7% lower than in the preceding period (1971–1980). Furthermore, natural movement in towns and municipalities in the period 2001–2016 was analysed; the result thereof were gravely worrying data. Out of 127 Eastern Croatian

towns and municipalities in total, only five municipalities recorded a positive natural change in the period 2011–2016: Andrijaševci, Sikirevci, Strizivojna, Voćin and Vođinci. In case such unfavourable demographic trends are not halted, Eastern Croatia will – same as Croatia in general – soon have to face an even more accelerated demographic aging, lack of work power, economic stagnation, as well as problems connected with pension-insurance and health care systems, etc.

Keywords: population; Eastern Croatia; Slavonia; natural movement; depopulation.

POVIJESNI ČIMBENICI DEPOPULACIJE (ISTOČNE) HRVATSKE

Sažetak

Stoljećima je iseljavanje bilo jedan od glavnih hrvatskih problema, a u proteklih 130-ak godina iseljavanje je glavni oblik depopulacije hrvatskoga prostora, uključujući i prostor istočne Hrvatske. U proteklih pedesetak godina tomu se pridružio i kontinuirani negativni prirodni prirast stanovništva. Budući da istočna Hrvatska ima iznimno povoljne prirodne, gospodarske, komunikacijske i kulturološke pretpostavke za život, jasno je da su na kontinuitet depopulacije ovoga prostora bitno utjecali različiti destruktivni i destabilizirajući povijesni čimbenici.

Stoga će u radu biti težište na historiografskom, tj. kauzalnom dijakronijskom prikazu ključnih geopolitičkih, političkih, ratnih, gospodarskih i socijalno-psiholoških čimbenika koji su utjecali na proces depopulacije istočne Hrvatske u razdoblju od sredine 19. stoljeća do danas.

Ključne riječi: prirodni prirast, uvjeti, gospodarstvo, kultura, destrukcije, depopulacija

Uvod

Pojam depopulacija najkraće se može opisati kao proces smanjivanja broja stanovnika na nekom određenom prostoru; bilo da je riječ o naselju, državi, kontinentu ili o planetarnoj razini. Dubinski uzroci depopulacije veoma su složeni, a najjasnije se očituju u iseljavanju, negativnome prirodnom prirastu i različitim vrstama katastrofa, tj. velikom smrtnom stradavanju u oružanim sukobima ili u prirodnim pošastima.

Znanstvenim istraživanjem i razumijevanjem uzroka, prostorne širine, vremenskog trajanja, strukture i intenziteta nekog depopulacijskog procesa mogu se razvidno iščitavati i buduće posljedice depopulacije, koje u najgorem slučaju vode prema potpunom pražnjenju određenog prostora od stanovništva, ili nestajanju (izumiranju) autohtonoga stanovništva na tome prostoru. Isto tako, kvalitetnim interdisciplinarnim istraživanjem i razumijevanjem nekog depopulacijskog pro-

cesa te odgovornim suočavanjem s budućim negativnim posljedicama mogu se kreirati i poduzimati radnje učinkovita suprotstavljanja depopulaciji.

Prema dosadašnjim demografskim znanstvenim istraživanjima, nedvojbeno je da proces depopulacije na velikoj većini teritorija u Hrvatskoj, uključujući i istočnu Hrvatsku, neprekidno traje već približno 140 godina, tj. od 80-ih godina 19 stoljeća.¹ Ovaj predugački i zastrašujući kontinuitet događa se usprkos tomu što prostor Hrvatske ljudima pruža iznimne zemljopisne, gospodarske, geostrateške i ekološke pogodnosti i vrijednosti za vođenje ugodnog, zdravog i uspješnog života. To znači da su određeni povijesni čimbenici i događanja neprekidno i dramatično narušavali brojne pogodnosti i vrijednosti hrvatskoga prostora te tako uzrokovali i poticali depopulaciju Hrvatske.

Migracije

Migracije ili pokretljivost stanovništva u prostoru jedno je od osnovnih i stalnih obilježja svih područja i razdoblja svjetske povijesti. Najosnovnije analitičko promatranje vrsta migracija u suvremenom svijetu određeno je državnim granicama, pa se svako prostorno seljenje stanovništva unutar jedne države naziva unutarnjim migracijama, a prekogranično seljenje vanjske su migracije (emigracija – imigracija). Važno je naglasiti kako migracije same po sebi nisu *a priori* ni pozitivne ni negativne, nego njihovo vrednovanje ovisi o migracijskim uzrocima, razmjerima, načinima i učincima.

Od sredine 19. stoljeća u zemljama zapadnoga svijeta sve se veća pozornost posvećuje sustavnomu institucijskom praćenju, dokumentiranju i istraživanju migracijskih procesa te napose utjecanju na njih radi ostvarivanja nacionalnih interesa. Sva dosadašnja svjetska iskustva pokazuju da se stanovništvo uglavnom iseljava (emigrira) iz politički nestabilnih i gospodarski nerazvijenih zemalja (i dijelova svijeta) te se useljava (imigrira) u politički stabilnije i gospodarski razvijenije države (i dijelove svijeta). Prema tome kriteriju, Hrvatska je tipična iseljenička zemlja koja je stoljećima izložena procesu iseljavanja, koji je i jedno od osnovnih obilježja novovjekovne hrvatske povijesti, uključujući i istok Hrvatske.² Iako je povijest hrvatskog iseljavanja nedostavno istražena, a i ono što je istraženo najčešće je optere-

¹ Ivo Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, 1992.; *Depopulacija Hrvatske*, tematski broj časopisa »Društvena istraživanja«, Zagreb, 2004., str. 72.-73.; Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.; Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo u gradovima Banke Hrvatske na prijelazu stoljeća*, u: *Hrvatska na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991.

² Ivan Čizmić i ostali, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb, 2006.

ćeno neznanstvenim koncepcijama i interesima,³ ipak su dostupni osnovni uvidi o uzrocima, tijeku i posljedicama masovnih iseljeničkih valova iz Hrvatske, koji su se događali u razdoblju od 80-ih godina 19. stoljeća te im se ni sada ne nazire kraj.

Od osamdesetih godina 19. st. u hrvatskim je zemljama (uključujući i Slavoniju) zavladała velika agrarna i opća gospodarska te socijalna kriza, koje su uglavnom bile posljedica političke prevlasti i razvojnog zapostavljanja hrvatskih zemalja od nadređenih austrijskih i ugarskih vlasti.⁴ U hrvatskim zemljama, za razliku od drugih dijelova Monarhije, gotovo i nije postojala industrijska proizvodnja u poljoprivredi i u drugim granama gospodarstva, prometna je infrastruktura bila veoma slaba, a kućne (obiteljske) zadruge postupno su se raspadale.⁵ Na području Dalmacije dodatna su nepogodnost bile bolesti vinove loze i bescarinski uvoz talijanskih vina. Na taj je način sve većem broju stanovnika hrvatskih zemalja ugrožavana životna egzistencija te su spas potražili u sve masovnijem iseljavanju.

Ovakvi masovni iseljenički valovi iz hrvatskih zemalja u austrougarskom razdoblju, koji su započeli 80-ih godina 19. stoljeća, trajali su do početka Prvog svjetskog rata (1914.) i uglavnom su (više od 90 %) završavali u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Na temelju različitih izvornih podataka (hrvatskih, američkih, parobrodarskih) procjene istraživača dosežu broj od približno 600 000 (šesto tisuća) iseljenika s hrvatskih prostora koji su se od 1880. do 1914. uselili u SAD.⁶ Slavonija, u kojoj se nalazi hrvatski istok, bila je jedna od hrvatskih regija iz koje se u ovom razdoblju također masovno iseljavalo.⁷

³ Usp. Josip Jurčević, *Povijest hrvatske dijaspor – koncepcijske i metodologijske odrednice na kojima su temeljena dosadašnja proučavanja*, u: *Budućnost iseljene Hrvatske*, uredio: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1998.

⁴ Jaroslav Šidak i ostali, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*, Zagreb, 1968.; Mirjana Gross; Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.

⁵ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.; Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge*, I. i II., Zagreb, 2010.

⁶ Vidjeti Jure Prpić, *Hrvati u Americi*, Zagreb, 1997.; Agneza Szabo, *Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske u sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje, između 1901. i 1910. godine*, u: Zdravko Sančević, (urednik), *Susret sujetova 1492-1992, Hrvati i Amerike*, Zagreb, 1992.; Ivan Čizmić, *Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama*, u: *Teme o iseljeništvu*, sv. 5, Zagreb, 1976.; usporedne tablice s iseljeničkim pokazateljima te raspravu problema različitih statistika o iseljavanju Hrvata u SAD (1880.-1940.) v. u: Katica Jurčević, »*Stari kraj i novi svijet – migracije hrvatskih iseljenika i akulturacija u SAD-u 1880.-1940.*«, Zagreb, 2009., str. 43-75.

⁷ Vidjeti Ivan Balta, *Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do 1905. godine*, u: *Društvena istraživanja*, 83, Zagreb, 2006.; Ivan Balta, *Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u u razdoblju od druge polovice 1905. do 1910. godine*, u: *Društvena istraživanja*, 67, Zagreb, 2003.

Prema službenim statistikama, u razdoblju od 1900. do 1910. g. iselilo se približno 5 % hrvatskoga stanovništva, i to gotovo isključivo sa seoskih područja (98 %), što je bitno utjecalo na depopulaciju ruralnih područja. Isti je učinak imala i dobna struktura iseljenika, jer: »Jedna četvrtina svih iseljenih osoba bila je u dobi mlađoj od 20 godina, približno jedna trećina je imala između 21 i 30 godina, a daljnja četvrtina bila je u dobi između 31 i 40 godina.«⁸

Posebno je zanimljivo što se, prema različitim autorima, do 1914. g. u Slavoniju »s državnom potporom naselilo približno 200.000 Mađara iz Ugarske i približno 100.000 Nijemaca«.⁹ »To znači da su osiromašeni slavonski seljaci prodavali svoja mala gospodarstva mađarskim i njemačkim doseljenicima, koji su na taj način stvarali veće poljoprivredne posjede na kojima se mogla organizirati isplativa poljoprivredna proizvodnja. Prema tome, može se reći da je u Hrvatskoj nekoliko desetljeća postojala golema gospodarska zapostavljenost, odnosno vođena je strateška politika ciljane nerazvijenosti, koja je vodila do gospodarskog isključivanja i iseljavanja velikog broja ljudi.«¹⁰

Tijekom Prvoga svjetskog rata zaustavljen je proces masovnog iseljavanja, a nakon završetka rata Hrvatska je ušla u novonastalu jugoslavensku državu, u kojoj je ostala bez obilježja državne samostalnosti kakva je imala tijekom cijele svoje dotadašnje povijesti. Hrvatski sabor i vlada prestali su postojati, a hrvatski je ban pušten na staus činovnika velikosrbijanskih vlasti. Hrvatski je teritorij rascijepljen protivno dotadašnjim povijesnim i nacionalnim kriterijima te je stavljen pod upravu srbijanske dinastije i njezine beogradske vlade. Srbija je organizirano pljačkala hrvatsko gospodarstvo, sustavno uništavala hrvatske identitetske institucije i provodila fizički teror nad hrvatskim stanovništvom. Svim ovim negativnostima najviše je bio izložen istok Hrvatske koji je graničio sa Srbijom.¹¹

Pod pritiscima takvih teških okolnosti nastavljeno je iseljavanje iz Hrvatske i u međuratnom razdoblju. Masovnost iseljavanja smanjena je zahvaljujući prije svega činjenici što su nakon rata sve migracijski privlačne zemlje donijele zakone kojima su ograničavale useljavanje. Do tada najveća zemlja useljenja, SAD, uvela je izrazito snižene useljeničke kvote i strogi nadzor nad useljavanjem pa je, pre-

⁸ Katica Jurčević, n. dj., str.39.

⁹ Isto, str. 39.; usp. Balta, n. dj., br. 83, str. 560-561; te br. 67, str. 767; kao i Fuad Stipičević, Istorija F. N. R. Jugoslavije, II., Sarajevo, 1961., str. 173.

¹⁰ Katica Jurčević, n. dj., str. 39.

¹¹ Vidjeti Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2007., str. 321-397.

ma zakonu iz 1924. g., kvota za useljenje s prostora prve Jugoslaviju snižena na 671 osobu godišnje. Prema službenim podacima Iseljeničkog komesarijata (koji je imao sjedište u Zagrebu), u razdoblju od 1921. do 1939. g. iselilo se 105 000 Hrvata, a iz iseljenništva ih se vratilo 46 000.¹² Za vrijeme kratkog trajanja Banovine Hrvatske, s njezina se teritorija iselilo 7000, a vratilo se 4000 ljudi.¹³ I u međuratnom razdoblju većina su hrvatskih iseljenika zemljoradnici sa sličnim učincima na depopulaciju ruralnih područja, kao i u razdoblju prije Velikog rata.

Težak položaj Hrvatske u prvoj Jugoslaviji prepoznaje se i iz podatka da »od ukupnog broja evidentiranih iseljenika (u prvoj Jugoslaviji, nap. a.) na Hrvatsku otpada 53,1 posto, na Sloveniju 11,7 posto, a na sva ostala područja Jugoslavije nešto više od 35 posto«. ¹⁴

Nakon Drugoga svjetskog rata, »izvršavanjem komunističke revolucije tijekom rata i provođenjem višedesetljetne diktature proletarijata, u Hrvatskoj su počinjeni masovni fizički i duhovni zločini nad ljudima, te je sveobuhvatno i temeljito uništavana dotadašnja bogata i raznolika civilizacijska baština, a namjesto toga je sa svim vrstama nasilja uspostavljan potpuno novi totalitarni komunistički svijet«. ¹⁵ Neslobodni i neuspješni komunistički upravljački model generirao je veliku gospodarsku i socijalnu krizu, koju je početkom 60-ih godina prošloga stoljeća nastojao ublažiti otvaranjem granica i masovnim izvozom radne snage u razvijene kapitalističke države.

Tako je u Hrvatskoj nastao najveći te demografski najpogubniji iseljenički val koji se počeo događati 60-ih godina i trajao je do početka 70-ih godina 20. stoljeća. Tada je iz Hrvatske na tzv. privremeni rad u inozemstvo, koji se zapravo pretvorio u iseljenje, otišlo približno 260 000 uglavnom mladih stanovnika. To je bilo 6,2 % od ukupne hrvatske populacije, ili jednako 96,2 % desetogodišnjega prirodnoga prirasta između 1961. i 1971. godine. »Ni tada, a mnogi ni danas, nisu (bili) svjesni što je značio gubitak tih 6,2% rezidencijalnog stanovništva, što se u Hrvatskoj rodilo, odraslo, školovalo (bilo je prosječno obrazovanje, radno sposobnije i prokreacijsko-biološki vitalnije i mlađe od rezidencijalnog stanovništvo što ga 'zateče' Popis u Hrvatskoj godine 1971!) i napustilo Hrvatsku upravo

¹² Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1967., str. 37.

¹³ Isto, str. 43.

¹⁴ Isto, str. 46.

¹⁵ Vidjeti Josip Jurčević, *Ustrojavanje represivnog sustava komunističke Jugoslavije*, poglavlje u knjizi *Stogodišnji teror jugoslavenstva i komunizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 2015.

u desetljeću 1961.-1971. To je, svakako jedan od glavnih sukrivaca (više od dvaje svjetskih ratova i emigracije s početka 20. stoljeća zajedno) prirodne, generacijske i stvarne depopulacije koja je počela u zadnjem desetljeću 20. stoljeća.«¹⁶

Komunistički je režim u Hrvatskoj (i drugim dijelovima Jugoslavije) neprekidno proizvodio i drugu dugoročnu vrstu depopulacijske katastrofe, a to su bile goleme i ubrzane unutarnje migracije koje su prije svega bile motivirane ideološkim razlozima. Naime, na filozofijskim i politekonomskim određenjima klasika marksizma nastalo je opće komunističko stajalište da komunistička vlast mora najprije biti uspostavljena u najrazvijenijim zemljama, jer će u njima mase radničke klase navodno krenuti u revolucionarni pothvat, zbog toga što su u takvim društvima kapitalistički »proizvodni odnosi« došli u nepodnošljiv sukob s »proizvodnim snagama«. Međutim, »povijest je promašila« jer je komunistički režim najprije uspostavljen u gospodarski najnerazvijenijoj europskoj zemlji – Rusiji, a nakon Drugoga svjetskog rata to se dogodilo i u nizu gospodarski nerazvijenih zemalja europskog istoka, uključujući i Jugoslaviju. U svim tim zemljama seosko, samoodrživo stanovništvo bilo je u golemoj većini, a radništvo je bilo malobrojno i klasno gotovo potpuno neosviješteno.

Stoga je glavna zadaća novih komunističkih režima bila u što bržem pretvaranja masa samoodrživih seljaka u radničku klasu. To se i u komunističkoj Jugoslaviji događalo prema ruskom iskustvu, što znači primjenom svakovrsnog i surovog nasilja, pod parolama o nužnosti kolektivizacije, industrijalizacije i urbanizacije. Pritom su se sustavno generirale i gospodarske katastrofe jer komunizam je bio protivnik gospodarskih zakonitosti, tržišta te slobodnog i kreativnog poduzetništva, pa su investicije bivale gubitničke sa svim ostalim negativnim posljedicama.

Odnosno, taj model jugoslavenskog i hrvatskog komunističkog »industrijskog razvoja« bio je »opterećen i stoga ograničen ideološkim postulatima komunističke utopije« te je izazvao »neviđen transfer stanovništva koji poprima značajke biblijskog egzorusa«. ¹⁷ Stoga je Hrvatska iz svoje komunističke prošlosti na put u državno osamostaljenje ponijela teret golemih i dubokih strukturnih poremećaja svih vrsta, a među najtežima je depopulacija.

¹⁶ Jakov Gelo, Kretanje broja rezidencijalnog (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću, u: *Društvena istraživanja*, 72-73, Zagreb, 2004.

¹⁷ Josip Županov, Industrijalizirajuća i deindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća, u zborniku *Upravljačke elite i modernizacija*, Zagreb, 2001., str. 31.

Ratna i poratna smrtna stradavanja

Zbog geopolitičke, sigurnosne i komunikacijske važnosti hrvatskog prostora, na njemu su se tijekom cijele poznate povijesti učestalo događali i preko njega prelazili oružani sukobi lokalnog, regionalnog i svjetskog značenja. Isto tako, dijelovi hrvatskoga prostora bili su u kraćim ili višestoljetnim razdobljima pod okupacijom i upravom različitih osvajača. Zatim, zbog devet stoljeća pripadnosti Hrvatske širim državnim zajednicama, hrvatski su ratnici sudjelovali u bezbrojnim oružanim sukobima diljem svijeta. Sve naznačene situacije bile su, među ostalim štetama, uzrok progona i smrtnog stradavanja mnogobrojnih hrvatskih vojnika i civila. Sve se to odnosi i na dijelove istoka Hrvatske.¹⁸

Ratno stradavanje postajalo je sve masovnije i intenziviralo se u 20. st., kako zbog zastrašujućeg stupnja ubojitosti i količine novih oružja koja postoje u svijetu, tako i zbog opsežnosti ratnih doktrina totalnog rata i nekontroliranoga hedonističkog mentaliteta svjetskih moćnika. U takvim je okolnostima Hrvatska protivno svojim namjerama i interesima bila uključena u dva svjetska rata, a 90-ih godina prošloga stoljeća bila i žrtva okrutne srbijanske oružane agresije.

U Velikom ratu, koji je poslije nazvan Prvim svjetskim ratom (1914. – 1918.), velike ratne operacije uglavnom su zaobišle hrvatski teritorij, ali Hrvatsko domobranstvo (koje je bilo zasebna sastavnica austrougarskih oružanih snaga) bilo je uključeno u ratne operacije na prostoru od istočnih do talijanskih bojišta. Patnje i stradavanja hrvatskih domobrana u Velikom ratu ostali su u Hrvatskoj gotovo potpuno znanstveno neistraženi te javno neosvijesteni, iako postoji arhivska građa o Hrvatskom domobranstvu.¹⁹

No, bez pokazatelja iz Hrvatske, a na temelju podataka u europskom okruženju, utemeljeno se može pretpostaviti da je i u Hrvatskoj više ljudi umrlo u poraću od epidemije »španjolske gripe« nego što ih je poginulo u ratnim djelovanjima. Naime, procjene govore da je u Velikom ratu smrtno stradalo ukupno između 10 i najviše 20 milijuna ljudi, dok je u neposrednom praću najmanje 20 milijuna ljudi umrlo od »španjolske gripe«.

¹⁸ Vidjeti Slavko Pavičić, *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Zagreb, 1943.; Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2007.

¹⁹ Vidjeti Milan Pojić, *Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.*, u: *Arhivski vjesnik*, god. 43, Zagreb, 2000.; Tado Oršolić, *Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.-1914.)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 39, Zadar, 2000.

U Drugome svjetskom ratu na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH) nalazila se nekolicina vojski (njemačka, talijanska, NDH, komunistička, četnička) koje su bile u veoma složenim i promjenjivim odnosima jer su imale niz specifičnih interesa i ciljeva (1941. – 1945.) pa su se događali učestali oružani sukobi različitog opsega i intenziteta.²⁰ Stoga se na teritoriju NDH događao i specifičan oblik građanskog rata. Pojedine postrojbe NDH ratovale su i izvan svojega državnog teritorija u sklopu njemačkih interesa.

No, kudikamo najveća masovna i pojedinačna ubijanja događala su se neposredno nakon završetka rata, kad je komunistički režim krenuo u sustavni obračun s velikim brojem zarobljenih hrvatskih vojnika i civila te brojnim drugim osobama koje je režim smatrao nepodobnima. Ovi, poratni zločini bili su temeljito planirani, organizacijski pripremani i provedeni pod rukovodstvom komunističkoga državnog i partijskog vrha kojemu je na čelu bio Josip Broz Tito.²¹ Ni četvrt stoljeća nakon hrvatskoga državnog osamostaljenja nema pouzdanih procjena o broju u poraću ubijenih hrvatskih vojnika i civila, ali o golemim razmjerima stradanja i sustavnosti provođenja komunističkih zločina svjedoči 1750 masovnih prikrivenih stratišta i grobišta koja su od 1990. do sada evidentirala mjerodavna tijela Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije.²² Najveće grobište koje je dijelom otkopano i u cijelosti sondirano nalazi se u šumi Tezno kod Maribora, a u njemu se, prema proračunu slovenske državne komisije, nalaze posmrtni ostatci 15 do 20 tisuća ubijenih osoba, uglavnom Hrvata.

Za postojanja komunističke Jugoslavije onemogućivana su objektivna istraživanja ratnih žrtava jer se tom temom radikalno manipuliralo,²³ a poratne se žrtve nisu smjele javno niti spominjati. No, znakovito je što mjerodavne državne institucije u Hrvatskoj i nakon 1990. izbjegavaju provesti istraživanja koja bi znanstveno utvrdila broj ratnih i poratnih žrtava, što znači da se tom temom i dalje manipulira na sličan način kao i prije 1990. godine.

Međutim, lokalne udruge civilnoga društva i građanske inicijative u pedesetak općina, gradova i županija u Hrvatskoj i na većinskim hrvatskim prostorima

²⁰ Vidjeti Zdravko Dizdar, Brojidbeni pokazatelji dnosa vojničkih postrojbi na teritoriju NDH, 1941-1945, u *Časopisu za suvremenu povijest*, 1-2, Zagreb, 1996.

²¹ Vidjeti Josip Jurčević, *Bleiburg – jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2008.

²² Vidjeti Josip Jurčević, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih poratnih zločina*, Zagreb, 2012.

²³ Vidjeti Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita – problem proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, 2005.

u BiH prikupile su dokumentirane poimenične podatke o poratnom (a neki i o ratnom) stradalništvu te objavile žrtvoslove za svoja područja. Iz toga se uzorka jasno prepoznaje i dogoročna depopulacijska tragedija koju su komunistički poratni zločini prouzročili hrvatskom narodu. U većini žrtvoslova dobni prosjek ubijenih u poraću kreće se između 20 i 25 godina, uz napomenu da čak približno 75 % ubijenih nije bilo u braku ili nije imalo djece. Na taj je način, zbog masovnih poratnih zločina u Hrvatskoj, stvorena golema »demokratska praznina« koja se povećavala iz naraštaja u naraštaj.

Treći oružani sukob koji je pretrpjela Hrvatska u 20. stoljeću bila je srbijanska oružana agresija (1990. – 1995.). Hrvatska je uoči agresije, u proljeće 1990. godine, bila potpuno nesprijetna za obranu jer je bila na početku procesa državnog ustrojavanja i nije imala ni oružja ni vojnih postrojbi. S druge strane, srbijanski agresor bio je vojnički, politički i na druge način pripremljen za agresiju. U takvim za hrvatsku iznimno nepovoljnim okolnostima stručne sigurnosne procjene nisu Hrvatskoj predviđale nikakvu mogućnost obrane.

No Hrvatska se ipak obranila, a ključne, 1991. g. istočna Hrvatska bila je presudna za obranu Hrvatske, ali je istodobno, u svakom pogledu, od srbijanske agresije pretrpjela i kudikamo najveće ljudske žrtve i sve vrste ratnih šteta. Hrvatsko Podunavlje, kao dio istoka Hrvatske, bilo je i najduže pod srbijanskom okupacijom, te je tek početkom 1998. reintegrirano u hrvatski državni teritorij. Sve to, a napose ljudske žrtve, progonstva i druge vrste patnji bitno su na istoku Hrvatske utjecale na negativne demografske procese, uključujući i depopulaciju prostora.²⁴

Kretanje prirodnog prirasta

Iz do sada navedenih pokazatelja razvidno je da su na proces depopulacije većine ruralnih prostora u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća bitno utjecali iseljenički valovi i unutarnje migracije koji su se događali u svim razdobljima, tj. u širim državnim okvirima kojima je pripadala Hrvatska (Austro-Ugarska te prva i druga Jugoslavija), a smrtno stradavanje u dvama svjetskim ratovima i u njihovim neposrednim poraćima te tijekom srbijanske oružane agresije, dodatno je pridonijelo depopulacijskim procesima. Međutim, usprkos tomu, kad se promatra ukupno boraveći broj stanovnika u Hrvatskoj, on se povećavao u razdoblju od 1900. do 1991. godine.

²⁴ Vidjeti Dražen Živić, Demografski gubici tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.), u *Društvena istraživanja*, 72-73, Zagreb, 2004.

To znači da se znatan gubitak ukupno boravećeg stanovništva na razini Hrvatske (zbog kontinuiteta iseljavanja te ratnih i poratnih gubitaka) uspijevao nadomjestiti pozitivnim prirodnim prirastom i useljavanjem. Prema statističkim pokazateljima,²⁵ Hrvatska je 1900. godine imala 3 161 456 stalno boravećih stanovnika, a, prema popisu 1991., taj je broj iznosio 4 449 049., što je u 90 godina približni porast za 1 290 000 stalno boravećih stanovnika. U svim popisnim razdobljima broj stalno boravećih stanovnika Hrvatske bio je u stalnom porastu, osim u dvama, u kojima su se dogodili svjetski ratovi.

Međutim, Hrvatska je u popisnom razdoblju između 1991. i 2001. godine doživjela depopulaciju na razini ukupne populacije, i to za čak približno 300 000 stanovnika. To je rezultat niza dugotrajnih prijašnjih negativnih demografskih procesa, prije svega »procesa jakog starenja stanovništva«, kontinuiranoga višedesetljetnog smanjivanja nataliteta, koje je preraslo u negativni prirodni prirast, te posljedica srbijanske oružane agresije.²⁶ Demografi podsjećaju da su desetljećima prije bezuspješno upozoravali na negativna demografska kretanja, koja bi i bez srbijanske agresije dovela do ovakvih negativnih učinaka, a agresija ih je samo uvećala.²⁷

Ovdje je potrebno naglasiti da Hrvatska nije nimalo usamljena u dugom kontinuitetu negativnih demografskih procesa, među kojima je najstrašnija »bijela smrt«, tj. negativni prirodni prirast. Na ovaj, dugi negativni kontinuitet u cijeloj zapadnoj civilizaciji (Europa i sjevernoamerički kontinent) te na njegove mnogo dublje i složenije uzroke odavno su dokumentirano upozoravali ne samo demografi. Primjerice, prije 15 godina (2003.) Patrick J. Buchanan objavio je opsežnu studiju s nedvosmislenim naslovom (»Smrt Zapada – dramatično upozorenje kako izumiranje i migracijske najezde vode u propast Ameriku i cjelokupnu zapadnu civilizaciju«).²⁸

U raščlanjivanju uzroka duboke krize zapadne civilizacije, osim na jasne, dugotrajne i u zapadnoj civilizaciji široko rasprostranjene negativne demografske

²⁵ Josip Gelo, n. dj., str. 657.

²⁶ Alica Wertheimer-Baletić, Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj, u *Društvena istraživanja*, 72-73, Zagreb, 2004.

²⁷ Vidjeti J. Gelo, n. dj.; Wertheimer-Baletić, n. dj.; Anđelko Akrap, Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja, u: *Društvena istraživanja*, 72-73, Zagreb, 2004.

²⁸ Patrick J. Buchanan, »Smrt Zapada – dramatično upozorenje kako izumiranje i migracijske najezde vode u propast Ameriku i cjelokupnu zapadnu civilizaciju«, Zagreb, 2003. (američko izdanje objavljeno je 2002. u New Yorku).

pokazatelje, Buchanan upozorava i na vrijednosno-duhovnu krizu zapadnoga svijeta te kulturu smrti i devijantni radikalni hedonizam kao na temeljna ishodišta biološkog i identitetskog izumiranja u koja je duže vrijeme (pre)duboko uronjena zapadna civilizacija.

Radi otklanjanja neozbiljnog razumijevanja njegovih upozorenja Buchanan na više mjesta navodi istovjetna upozorenja koja su najveći svjetski umovi izriicali prije stotinjak i više godina. Tako skreće pozornost i na dijagnozu koju je prije više od stotinu godina napisao Gustave Le Bon u svojem djelu *Psihologija gomile*: »Pravi razlog velikih prevrata što se događaju prije promjena civilizacija ... jest duboka promjena ideja ljudi ... Nezaboravni događaji povijesti jesu vidljive posljedice nevidljivih promjena ljudskog razmišljanja ... Današnja je epoha jedan od tih kritičnih trenutaka u kojima razmišljanje čovječanstva prolazi kroz proces transformacije.«²⁹

Vanjska i unutarnja kolonizacija

Iz ovakvoga apstraktnijeg spoznajnog pristupa (samo)destruktivnim procesima, koji se događaju cijeloj zapadnoj civilizaciji moguće je racionalno temeljitije razumijevati iste takve procese koji se i u Hrvatskoj također događaju sve ubrzanije. Uobičajene znanstvene metode očito su prespore za praćenje sve veće brzine kojom se svakodnevno urušava svijet kakav otprije poznajemo, ili smo mislili da ga poznajemo. Hrvatski su demografi, ne svojom pogreškom, bili iznenađeni još na početku 90-ih godina prošloga stoljeća kad, kako sami poslije kažu, nisu mogli »ni sanjati da će se pojaviti ... tzv. vanjski demografski čimbenik ... kao značajna odredbenica naše svakodnevnice i budućnosti«.³⁰

Na sličan su način, gotovo sigurno, i sada (2018.) ponovno iznenađeni kad su desetak godina kasnije (2004.) standardnim metodama (»zatvorenog stanovništva«) izradili projekciju budućeg kretanja broja stanovnika Hrvatske za 30-godišnje razdoblje, od 2001. do 2031. godine.³¹ Naime, zbog niza standardno opravdanih objektivnih i logičkih razloga u izračun projekcije nisu uključili vanjsku migraciju, ali su zasebno, svedjedno, analizirali mogući utjecaj vanjske migracije, te

²⁹ Isto, str. 19.

³⁰ Ivo Nejašmić, misao u predgovoru tematskom broju časopisu »Društvenih istraživanja«, koji nosi naslov »Depopulacija Hrvatske«; u: »Društvena istraživanja« 72-73, Zagreb, 2004., str. 629.

³¹ Ivo Nejašmić, Roko Mišetić, Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001.-2031., u: *Društvena istraživanja* 72-73, Zagreb, 2004.

su s velikim pouzdanjem zaključili kako »sve govori da vanjska migracija u projekcijskom razdoblju neće bitno utjecati na demografska kretanja«. ³² Međutim, već sada je potpuno razvidno da je vanjska migracija, tj. da su dramatični razmjeri sve većega doslovnog iseljeničkog »stampeda« iz svih dijelova Hrvatske i s hrvatskih prostora iz BiH postali kudikamo najbitniji čimbenik demografskog kretanja. Isto tako, mnogobrojni znanstveni i obični uvidi u interese, poticaje i mamce za taj »stampedo«, te planska pasivnost upravljača u Hrvatskoj, izravno najavljuju da će iseljenički »stampedo« iz Hrvatske biti još mnogobrojniji i žešći te da se na obzoru ne nazire nijedna protumjera.

I standardni i logički pristupi drugih znanosti doživljavali su nakon 90-ih godina 20 stoljeća ista ili još veća iznenađenja. Primjerice, historiografski, sociološki i socijalno-psihološki pristupi procjenjivali su i najavljivali kako će uspostavom samostalne hrvatske države i demokracije započeti svekoliki i ubrzani prosperitet hrvatskoga društva. Ovo stajalište temeljilo se na opravdanom i zdravorazumskom stajalištu kako je ishodište gotovo svih višestoljetnih hrvatskih problema u nepostojanju samostalne i suverene hrvatske države. Kad je na temelju iskustvenih uvida i većini puka postalo jasno da događanjima u Hrvatkoj i svijetu upravljaju vulgarno-pragmatični interesi i zaplotnjački mehanizmi, u hrvatski javni život svim je snagama lansirana nova jednodimenzionalna i jednoglasna utopija kako će ulazak u EU biti rješenje svih pojedinačnih i skupnih hrvatskih problema.

Nakon nepunih pet godina boravka Hrvatske u EU-u postaje očito da je Hrvatska za umrežene globalizacijske i EU interese kolonizacijski objekt kojeg se namjerava maksimalno posjedovati i na sve načine iskorištavati. Nijee riječ samo o grabeži hrvatskih prirodnih i proizvedenih bogatstava nego i o besplatnom masovnom odvođenju stručne i mlade radne snage koja je proizvodno i reproduktivno potrebna ostarjelim kolonijalnim metropolama. Pritom se iskazuje potpuna bešćutnost za depopulacijske i druge probleme koji zbog toga Hrvatsku odvođuju u izumiranje i nestanak.

Hrvatsko stanovništvo nalazi se u paradoksalnoj situaciji: stvorilo je državu u kojoj i dalje nemaju svoju vlast. Prema tome, hrvatska je država je »u formalnom pogledu javno dobro, ali 'posuđeno' na privatnu uporabu« vladajućoj oligarhiji koja je kadrovski i modelski naslijeđena iz komunističkog razdoblja pa stoga oblikuje »partitokracijsku veliku priču (mit) o eshatologijskoj kakvoći političkog sektora kao cjeline. Time se sektor, kao cjelina, u odnosu spram 'ostatka' društva javlja

³² Isto, str. 770.

u ulozi ekskluzivnog unutrašnjeg kolonizatora«,³³ koji na štetu matičnog društva surađuje s vanjskim kolonizatorima. Iskustva pokazuju da taj začarani destruktivni krug traje sve dok je matično društvo spremno trpjeti takvo stanje.

Literatura

- Akrap, Anđelko, Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja, u: »Društvena istraživanja«, 72-73, Zagreb, 2004.
- Balta, Ivan, *Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do 1905. godine*, u: »Društvena istraživanja«, 83, Zagreb, 2006.
- Balta, Ivan, *Slavonski arhivski i novinski zapisi o hrvatskim iseljenicima u SAD-u u razdoblju od druge polovice 1905. do 1910. godine*, u: »Društvena istraživanja«, 67, Zagreb, 2003.
- Buchanan, Patrick J., *Smrt Zapada – dramatično upozorenje kako izumiranje i migracijske najetde vode u propast Ameriku i cjelokupnu zapadnu civilizaciju*, Zagreb, 2003. (američko izdanje objavljeno je 2002. u New Yorku).
- Čizmić, Ivan i ostali, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb, 2006.
- Čizmić, Ivan, *Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama*, u: »Teme o iseljeništvu«, sv. 5, Zagreb, 1976.
- *Depopulacija Hrvatske*, tematski broj časopisa »Društvena istraživanja«, Zagreb, 2004., br 72-73.
- Dizdar, Zdravko, *Brojidbeni pokazatelji dnosa vojničkih postrojbi na teritoriju NDH, 1941-1945*, u: »Časopis za suvremenu povijest«, 1-2, Zagreb, 1996.
- Gelo, Jakov, *Kretanje broja rezidencijalnog (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću*, u: »Društvena istraživanja«, 72-73, Zagreb, 2004.
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.
- Holjevac, Većeslav, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb, 1967.
- Jurčević, Josip, *Ustrojavanje represivnog sustava komunističke Jugoslavije*, poglavlje u knjizi »Stogodišnji teror jugoslavenstva i komunizma u Hrvatskoj«, Zagreb, 2015.
- Jurčević, Josip, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih poratnih zločina*, Zagreb, 2012.
- Jurčević, Josip, *Bleiburg – jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2008.

³³ Ivan Rogić, Tri hrvatske modernizacije i uloga elita, u zborniku »Upravljačke elite i modernizacija«, Zagreb, 2001., str. 71.

- Jurčević, Josip, *Nastanak jasenovačkog mita – problem proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, 2005.
- Jurčević, Josip, *Povijest hrvatske dijaspore – koncepcijske i metodologijske odrednice na kojima su temeljena dosadašnja proučavanja*, u zborniku »Budućnost iseljene Hrvatske«, Zagreb, 1998.
- Jurčević, Katica, »*Stari kraj i novi svijet – migracije hrvatskih iseljenika i akulturacija u SAD-u 1880.-1940.*«, Zagreb, 2009.
- Karaman, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.
- Nejašmić Ivo, predgovoru tematskom broju časopisa »Društvena istraživanja«, 72-73, Zagreb, 2004.
- Nejašmić, Ivo; Mišetić, Roko, *Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001.-2031.*, u: »Društvena istraživanja«, 72-73, Zagreb, 2004.
- Nejašmić, Ivo, *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, 1992.
- Oršolić, Tado, *Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.-1914.)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 39, Zadar, 2000.
- Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2007
- Pavličević, Dragutin, *Hrvatske kućne/obiteljske zadruge, I. i II.*, Zagreb, 2010.
- Pavičić, Slavko, *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Zagreb, 1943.
- Pojić, Milan, *Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.*, u: »Arhivski vjesnik«, god. 43, Zagreb, 2000.
- Prpić, Jure, *Hrvati u Americi*, Zagreb, 1997.
- Rogić, Ivan, *Tri hrvatske modernizacije i uloga elita*, u zborniku »Upravljačke elite i modernizacija«, Zagreb, 2001.
- Stipičević, Fuad, *Istorija F. N. R. Jugoslavije, II.*, Sarajevo, 1961.
- Szabo, Agneza, *Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske u sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje, između 1901. i 1910. godine*, u: Sančević, Zdravko (urednik), »Susret svjetova 1492-1992, Hrvati i Amerike«, Zagreb, 1992.;
- Šidak, Jaroslav i ostali, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*, Zagreb, 1968.
- Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo u gradovima Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, u: »Hrvatska na prijelazu stoljeća«, Zagreb, 1991.
- Wertheimer-Baletić, Alica, *Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj*, u: »Društvena istraživanja, 72-73, Zagreb, 2004.
- Živić, Dražen, *Demografski gubici tijekom Domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.)*, u: »Društvena istraživanja, 72-73, Zagreb, 2004.
- Županov, Josip, *Industrijalizirajuća i deindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća*, u zborniku »Upravljačke elite i modernizacija«, Zagreb, 2001.

Josip Jurčević

HISTORICAL FACTORS OF THE DEPOPULATION OF (EASTERN) CROATIA

S u m m a r y

Emigration has for centuries been one of Croatia's principal problems. For the last 130 years, emigration has been the main form of the depopulation of Croatian territory, including the territory of Eastern Croatia. A continuous negative natural population growth was added to it over the last five decades. Since Eastern Croatia disposes of particularly favourable natural, economic, communication and culturological life preconditions, it is evident that various destructive and destabilizing historical factors have exercised a significant impact on the depopulation continuity in these parts.

This paper will thus focus on the historiographic, i.e. causal diachronic presentation of key geopolitical, political, war-related, economic and socio-psychological factors, which have had an impact on the depopulation process in Eastern Croatia in the period ranging from mid 19th century to the present.

Keywords: migrations; immigration to the territory of Croatia; communist regime; emigration.

KAKVI SU PROCESI S OBZIROM NA VREDNOTE O BRAKU, OBITELJI I ŽELJENOJ DJECI U HRVATA?

Sažetak

Istraživanja tematike braka i obitelji u Hrvatskoj pokazuju da su brak i obitelj visoko vrednovane institucije. Kada se analiziraju vrijednosti važne za uspjeh braka, onda dolazimo do rezultata da su najčešće najviše rangirane sljedeće vrijednosti: *vjernost, razumijevanje, spremnost na dijalog s partnerom*. Željeni broj djece kreće se iznad stope reprodukcije populacije, odnosno iznad 2,15 totalnog fertiliteta. Iz tih bi se nalaza dalo, na prvi pogled, zaključiti da su brak i obitelj stabilni u Hrvatskoj te da Hrvatska nema demografskih problema. Međutim, empirija pokazuje suprotno. U ovom se radu analizira razlog ove diskrepancije te se promišljaju neka praktična rješenja koja bi, iz pozitivnih vrijednosti, mogla uroditi uspostavljanjem dobrih praksi, stabilizacijom institucije braka i obitelji te demografskom revitalizacijom.

Ključne riječi: brak, obitelj, revitalizacija, mišljenje izvan okvira

Kakvi su procesi s obzirom na vrednote braka, obitelji i željeni broj djece u Hrvata?

Ovaj će se rad poglavito baviti traženjem izlaska iz situacije u kojoj jesmo. Na analitičkoj razini manje-više svima je jasno gdje smo. Demografi, ali i drugi stručnjaci koji su se pod raznim vidovima bavili ovom problematikom: teolozi, sociolozi, politolozi..., a oni koji su imalo matematički pismeni odavno znaju gdje smo, s obzirom na demografska kretanja, i kamo neumitno idemo. U literaturi je to sve dobro opisano i na tu temu više nemam što novo reći. Trend je onakav kakav je bio predvidiv prije dvadeset, trideset i više godina. Stanje je onakvo kakvo je bilo predviđeno da će biti i takav će se trend nastaviti, pod uvjetom da nema neke intervenirajuće varijable koja bi bitno promijenila tijek događanja.

To su neke matematičke zadatosti, zakonitosti velikih brojeva koje se ne mijenjaju tako lako.

Što se tu, na razini znanstvenog istraživanja, može učiniti? Ponoviti istu analizu s novijim podatcima koji potvrđuju trend? To ulazi u stručnu, ako već ne i čisto administrativnu djelatnost. Svakako nije dio posla znanstvenika koji bi trebali biti na »fronti«, u onom rizičnom području u kojemu se otvaraju novi horizonti koji propituju samorazumljive, dokazane postulate.

S obzirom na to, u ovome radu neće biti prezentirani novi podatci na starim matricama. Onoliko koliko je to potrebno naznačit će se već poznato, no većina rada bit će usmjerena na promišljanje mogućih promjena za koje je potrebno »izaći izvan okvira« jer, očito, u okviru u kojemu se sada krećemo nemamo rješenja.

Vrednovanje institucija braka i obitelji

Većina djece u Hrvatskoj rađa se u braku. To znači da je smisleno zapitati se koje su to vrijednosti koje možemo naznačiti bitnima za uspjeh braka. U istraživanju koje je provedeno u sklopu projekta »Supsidijarnost hrvatskom društvu« jedno od pitanja odnosilo se na povjerenje u različite institucije i institute u društvu¹. Tako i na institucije braka i obitelji. U tablici 1. prikazani su rezultati povjerenja u ove institucije.

	povjerenje u obitelj	povjerenje u brak
uopće ne	3	7
malo	7	12
dosta	33	35
mnogo	57	46

Iz priložene je tablice evidentno kako naši građani imaju mnogo povjerenja u institucije braka i obitelji, posebno ako ove rezultate gledamo komparativno, uzimajući u obzir povjerenje u ostale promatrane institucije gdje najbliže obitelji i braku, povjerenje u prijatelje 37 %, povjerenje u Crkvu 22 %, generalizirano povjerenje u Hrvate 22 % te u školu i nastavnike 13 %. S druge strane, povjerenje u institucije poput lokalnih, županijskih vlasti, Vlade Republike Hrvatske, Sabora,

¹ Istraživanje je provedeno 2009. godine na reprezentativnom, višestapno stratificiranom probabilističkom uzorku punoljetnih građana, usmenom anketom. Realizirani uzorak bio je 1000 ispitanika. Usp. Stanko Rihtar, Renata Franc, Osnovni metodološki podaci o istraživanju, u: *Bogoslovska smotra*, 81. (2011.) IV., str. 727.-729.

EU... kreće se između 2 i 5%². Možemo zaključiti da su ove dvije institucije od najvećeg povjerenja Hrvata. One se nadaju kao veliki socijalni amortizer u Hrvatskoj. Da nam brak i obitelj nisu funkcionalni, vjerojatno bismo imali mnogo više socijalnih nemira no što ih imamo. Tu činjenicu da su to još uvijek društveno poželjne institucije, valja ozbiljno uzeti u obzir.

Obitelj je inače visoko vrednovana institucija u Europi, ne samo u Hrvatskoj, te kao i brak još uvijek cijenjena. Da je obitelj u krizi, također nije spoznaja novijega vremena. Njemački sociolog Georg Simmel prije 150 godina zaključio je da je ta institucija preslaba za terete koji se na nju stavljaju i da joj treba pomoći. Obitelj je svojevrsna preslika društva. Danas imamo dodatni problem vezan za obitelj. Naime, sa svim svojim slabostima i poteškoćama, obitelj kakvu poznajemo, osnovna je ćelija društva. Civilizacija i kultura koje baštinito izgrađene su na ovoj instituciji. Ovdje je možda važno primijetiti da mislioci 19. stoljeća, poput Comtea, Hegela, pa i Bakunjina, kao samorazumljivu jedinicu analize društva uzimaju obitelj, ne pojedinca. Danas se s obitelji pokušava eksperimentirati. To je opasan eksperiment jer obitelj je ne samo prirodna institucija već je to institucija na kojoj je sagrađena naša civilizacija i kultura. Mijenjajući sadržaj pojma obitelj, mi mijenjamo kulturni kôd na kojemu je sagrađena naša civilizacija. To nije samo mehanička promjena, ona je supstancijalna i kao takva rizična. Naravno, rizik se može i isplatiti, a može i prouzročiti velike gubitke. Života nema bez rizika, no on ne smije biti »kockarski«, nego razborit. To je pitanje koje nadilazi promatranu regiju, pa i samu Republiku Hrvatsku. To je pitanje jednog *mainstream* koncepta razvoja društva koji se promovira, držimo, u dekadentnim kulturnim krugovima zapadnoga civilizacijskog kruga. No, *mainstream* u tom istom društvu, društvima, još su ipak tradicionalne obitelji i tradicionalni brakovi. To pokazuju manje-više sva istraživanja ovoga fenomena. Dakle, ima smisla ove institucije ozbiljno uzeti u obzir i promisliti njihove uloge u suvremenom društvu: što znače i što bi mogle biti. O tome ćemo, posebice se fokusirajući na instituciju braka, nešto više reći u idućem poglavlju.

Institucija braka

Danas se kroz medije, javni diskurs, promovira ideja da je brak zastarjela institucija, da je nepotrebna za realizaciju sretnoga života, da djeca mogu skladno odrastati i izvan tradicionalne institucije braka... Ovu pomodnu sliku narušavaju

² Ovdje je uzeta u obzir samo kategorija: imam **mного** povjerenja.

empirijski podatci. Naime, istraživanja pokazuju kako se brak još uvijek ne doživljava, u gotovo $\frac{3}{4}$ populacije, i u Hrvatskoj i u Europi, kao zastarjela institucija³. Također je u istom razmjeru podržana ideja da je za skladno odrastanje djece potrebno imati oba roditelja, oca i majku, koji se brinu za djecu. Dakle, svakako ima osnova da se institucija braka, u svojoj tradicionalnoj formi, ozbiljno uzme u obzir sa svim njezinim slabostima i krizama. Uzmemo li tu pretpostavku kao relevantnu, onda je smisleno zapitati se koji su to uvjeti, koje je to »unutarnje ljepilo« koje tu instituciju vezuje zajedno. Istražujući vrijednosti bitne za uspjeh braka, različita istraživanja donose nam poglavito sljedeće vrijednosti: međusobno poštovanje i prihvaćanje; vjernost; razumijevanje i tolerancija; djeca; biti spreman raspravljati o problemima koji se pojave u vezi s mužem i ženom; dobar seksualni odnos. Svakako se ove prve tri izdvajaju kako najbitnije: međusobno poštovanje i prihvaćanje, vjernost, razumijevanje i tolerancija, djeca⁴.

Na prvi pogled ovo izgleda lijepo i skladno. Uzmemo li u obzir ove rezultate, dalo bi se zaključiti da bi mladi trebali sklapati skladne brakove, trebali bi biti uzajamno vjerni, tolerantni i imati mnogo djece. Stopa nupcijaliteta, divorcитета, fertiliteta i nataliteta ne podupire tu tezu.

Dakle, imamo problem, problem da su nam dva empirijska pokazatelja u svojevrsnom neskladu. Barem prividnom. Ovaj nesklad relativno je lako objasniti, ali nam to ne pomaže u rješavanju naznačenoga problema, nego otvara nove. Držimo da ovi visoki standardi koje su građani postavili u vezi s vrijednostima, vrlinama i praksama, potrebnima za uspješan brak, imaju dvojak utjecaj. S jedne strane, to su hvalevrijedni ideali, ali teško ostvarivi pa ostavljaju velik prostor za frustracije. Što želimo reći? U ovim postavkama visoka je razina idealizma, postavljena su visoka očekivanja, no veliko je pitanje jesu li to očekivanja od *drugog* ili od *drugog i sebe*. Ako su samo očekivanja od drugoga, onda je razumljivo da taj odnos donosi

³ Usp. Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Danijel Crnić, Analiza stavova o braku i obitelji u Europi, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi*. Komparativna analiza, priredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, Kršćanska sadašnjost, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014., str. 93.-125.

⁴ Usp. Josip Baloban, Gordan Črpić, Bitne vrednote za uspješan brak u Hrvatskoj, u: *Bogoslovska smotra* 70. (2000.) II., str. 313.-341.; Biljana Hlavaček, Damir Mravunac, Bitne vrednote za uspješan brak i obitelj, u: *Kršćanski identitet i obitelj*, priredili: Pero Aračić, Ivo Džinić, Biljana Hlavaček, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Đakovo, 2011., str. 65.-86.; Josip Šimunović, Veronika Reljac, Bitne vrednote za uspješan brak. Teološki pristup, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza*, priredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, Kršćanska sadašnjost, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2014., str. 127.-156.

niz frustracija jer nije lako zadovoljiti ovako visoke standarde, posebno stoga što u formalnom i neformalno obrazovanju životne prakse poput *međusobnog poštovanja i prihvaćanja, vjernosti, razumijevanja i tolerancije, otvorenosti za djecom...* nigdje nisu sustavno ugrađena u odgoju djece. Teško je vidjeti gdje bi se djeca vježbala, »trenirala« a da ovako zahtjevnije vještine mognu postati dio, pa i najvažniji dio njihovih životnih praksi. Očekuje se da to nekako bude, no nikomu baš nije jasno kako. Gdje bi se to trebalo učiti, usvajati, vježbati? U obitelji? Vrtiću? Školi? Prema istraživanjima, među važnijim vrijednostima i kvalitetama koje bi djeca trebala ponijeti u kući, doduše, nalazi se i vrijednost i vrlina *tolerancije i poštivanja drugih* za koju 2/3 građana Hrvatske drži da ju je bitno usvojiti i ponijeti iz roditeljskoga doma⁵, no nismo istraživali koliko se u tome ustraje.

U ovom kontekstu valja spomenuti još jednu otegotnu okolnost s kojom smo danas suočeni. Riječ je o iščašenoj slici svijeta koju nam posređuju mediji. Naime, mi živimo u svijetu u kojemu je slika veoma bitna. Slike koje dolaze do nas stvaraju privid realnosti koja je, kako je to naznačio Baudrillard, čisti *simulacrum*, konstrukt koji nema veze s realnošću. Primjerice, televizijske serije, kakve se danas mogu gledati ne samo preko televizije već i preko interneta, tableta..., prikazuju jednu potpuno nerealnu sliku obitelji i uloga pojedinih članova obitelji. U tzv. sapunicama imamo stereotipove lijepih i uspješnih žena i muškaraca, ljudi koji imaju »problema«, ali uvijek nekako nađu rješenje. Dosadni poslovi, poput pranja rublja, posuđa, kuhanja, glačanja, popravljivanja prozora, oluka, okućnice... traju nekoliko sekundi u kadru, a aktivnosti poput razgovora, intriga, ljubavnih scena, romantike... traju beskonačno. U čemu je tu problem? Ti nam prizori nameću standarde, idealtipove koje je teško dohvatiti i, ako iz takve perspektive mjerimo druge, onda partner, suprug, supruga, teško može zadovoljiti te standarde. Jednostavno, poslovi u kući traju mnogo duže i zamaraju. Kada se supruga ujutro probudi, nije našminkana, uvečer je umorna. Suprug nije atlet, s posla dolazi umoran i nervozan. Teško se nosi s novcem... To su sve elementi koji pridonose razumijevanju odnosa u vezi kao nezadovoljavajućeg i koji rješenje, logično, traže u disoluciji te institucije i traganju za srećom u novoj vezi ili izvan nje. Svakako, za našu je raspravu važno uočiti da ovi procesi ne djeluju pozitivno na mogućnost povećanja broja djece u braku jer se kvaliteta braka mjeri naznačenim vrijednostima i stereotipima, a oni su teško dohvatljivi i bez djece. Djeca jesu željena i daju stabilnost

⁵ Usp. *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza*, priredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, Kršćanska sadašnjost, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2014., str. 355.

braku, no zahtjevnija su i realno smanjuju prostor za komuniciranje i razne aspekte druženja koji su naznačeni kao poželjni. Dodatni moment koji je relevantan za instituciju braka i broj djece koja se rađaju u braku jest prolongiranje ulaska u brak, no o tome ćemo više zasebno reći u drugom poglavlju.

Preuzimanje odgovornosti

Dosada smo promišljali i iznosili rezultate istraživanja glede institucija braka i obitelji. Stanje je manje-više poznato i prokomentirano. Kada promišljamo o mogućem demografskom oporavku nacije, važno je imati na umu činjenicu međusobnog prebacivanja odgovornosti različitih aktera u društvu kojih se ova problematika tiče i dotiče. Tko bi trebao napraviti prvi korak? Tko bi trebao preuzeti odgovornost? Država? Crkva? Građani? Akademska zajednica? U tom traganju za odgovorom na pitanje zašto mi nešto ne možemo – nema rješenja. Pa i da na analitičkoj razini prilično dobro iznjedrimo na vidjelo ono što nas realno ometa u djelovanju. To nam neće odviše pomoći, posebice stoga što je u našu analitiku, na društvenoj sceni, uvijek uključen racionalizacijski moment opravdanja svojeg neuspjeha i nemoći.

Zbog toga bismo ovdje željeli prekinuti ovaj niz alibi argumenta i pokušali bismo naznačiti što se može izvan dosada mišljenoga i sugeriranoga. Koliko ćemo uspjeti u našem nastojanju, to, naravno, ostaje na prosudbu.

U spomenutom istraživanju »Supsidijarnost u hrvatskom društvu«, jedna od obrađivanih tema bilo je pitanje odgovornosti. Naime, zanimalo nas je što naši građani drže odgovornim ponašanjem, u kojoj dobi, sferi, smatraju da netko treba preuzeti odgovornost u društvu za pojedine životne prakse. Konkretno, što misle koja je primjerena dob ljudi za preuzimanje odgovornosti za *ulazak u brak* i *odgovornosti za potomstvo*?

Tablica 1. U kojoj dobi treba preuzeti odgovornost za ulazak u brak i potomstvo?

Dob	Ulazak u brak	Potomstvo
Do 18 godina	9,8	10,3
19	,9	,5
20	16,5	14,3
21	3,2	2
22	3,7	3,5

Dob	Ulazak u brak	Potomstvo
23	4,6	2,4
24	4,4	2,5
25	32,7	32,6
26	2,6	2,7
27	3,1	4,1
28	4,6	5,3
29	,4	,5
30	9,2	14,1
Više od 30	1,6	2,6
Nije odgovoreno	2,9	2,5

Izvor: Supsidijarnost u hrvatskom društvu⁶.

U prikazanoj tablici vidimo da je populacija zadržala prilično zdrav osjećaj za biološku realnost. Uočavamo da četvrtina populacije misli da bi se do dvadesete godine trebalo preuzeti odgovornost za stupanje u brak i podizanje potomstva. Tri četvrtine, odnosno dvije trećine drže da bi u brak trebalo ući do 25. godine i do te godine preuzeti odgovornost za potomstvo. Između 26 i 30 godina navodi njih petina, odnosno četvrtina, kada je riječ o odgovornosti za potomstvo.

Dakle, jedna petina populacije smatra primjerenim i odgovornim u brak ući između 26. i 30. godine, a četvrtina drži da je to primjerena dob za preuzimanje odgovornosti za potomstvo. Gleda li se prosječna dob ulaska u brak, odnosno percepcija preuzimanja odgovornosti za ulazak u brak, to je 26 godina. Kada je riječ o odgovornosti za preuzimanje odgovornosti za podizanje potomstva, prosječna je dob 26,5 godina. Medijan je u obama slučajevima 25 godina. Realna je situacija takva da se ulazak u brak i rađanje prvog djeteta pomiče prema tridesetim godinama. Dakle, negdje u kolektivnoj svijesti Hrvata postoji ideja da bi u brak trebalo ulaziti i imati djecu u sredini dvadesetih godina. Držimo da bi tu svijest trebalo iskomunicirati, promovirati. Nastojanje oko promocije ovoga modela ne bi trebalo previše stajati, a moglo bi pridonijeti promjeni demografskih kretanja.

⁶ Gordan Črpić, Damir Mravunac, Pregled postotaka istraživanja »Supsidijarnost u hrvatskom društvu«, u: *Bogoslovska smotra* 81. (2011.) IV., str. 731.-752.

Drugi moment koji nam otvara prostor za djelovanje jest diskrepancija između željenog i ostvarenog broja djece. Totalna stopa fertiliteta jedan je od standardnih pokazatelja vitalnosti populacije. U cijeloj Europi, kako to pokazuje tablica, nije optimistična.

Stopa totalnog fertiliteta za pojedine europske zemlje u 2015. godini.

Zemlja	Fertilitet
Belgija	1,70
Bugarska	1,53
Češka	1,57
Danska	1,71
Njemačka	1,50
Estonija	1,58
Irska	1,92
Grčka	1,33
Španjolska	1,33
Francuska	1,96
Hrvatska	1,40
Italija	1,35
Cipar	1,32
Latvija	1,70
Litva	1,70
Luksemburg	1,47
Mađarska	1,45
Malta	1,45
Nizozemska	1,66
Austrija	1,49
Poljska	1,32
Portugal	1,31
Rumunjska	1,58
Slovenija	1,57

Zemlja	Fertilitet
Slovačka	1,40
Finska	1,65
Švedska	1,85
Velik Britanija	1,80
Island	1,80
Lihtenštajn	1,40
Norveška	1,72
Švicarska	1,54
Crna Gora	1,74
Makedonija	1,50
Albanja	1,67
Srbija	1,46
Turska	2,14

Izvor: Eurostat online data code

Znamo da je stopa totalnog fertiliteta jednostavne reprodukcije populacije 2,15. Od naznačenih zemalja u 2015. godini samo Turska ima osiguranu reprodukciju populacije. Sve su ostale zemlje ispod jednostavne reprodukcije populacije. Zbog toga je razumljiv »uvoz« radne snage iz zaraćenih područja koji je poznat kao »izbjeglička kriza«, iako držimo da je to potez kratkotrajnog efekta. Vidjet će se koliki će biti socijalni troškovi supstitucije stanovništva izvaneuropskom populacijom. No, to nije predmet našega promišljanja. Ovdje smo samo željeli naglasiti da je problem reprodukcije stanovništva širi europski, ne samo hrvatski problem i da ga bogatije i mnogo bolje organizirane zemlje ne uspijevaju riješiti. Što možemo iz toga zaključiti? Da je izlišno prepisivati modele koje su oni razvili jer ni kod njih ne daju ploda. U zemljama koje imaju nešto višu stopu fertiliteta, poput Francuske, Švedske, Velike Britanije, ne znamo što čini razliku? Domicilno ili useljeno stanovništvo? No i u ovakvoj konstelaciji, nešto poboljšanoj, bez obzira na to što ih je uvjetovalo, stope fertiliteta ostaju ispod razine jednostavne reprodukcije. To je situacija koju je naznačio Ivan Pavao II. u svojoj sintagmi »kultura smrti« koja prijeti Europi. Papa je to naznačio u svojoj znamenitoj božićnoj poruci 2000. godine. Stvari se od tada nisu nimalo popravile, naprotiv, samo su se pogoršale. Ipak, možemo reći da postoji nada, prostor za izgradnju realnog porasta fertiliteta

i nataliteta. Postoji želja za više djece. Prema nekoliko istraživanja u Hrvatskoj, željeni broj djece kreće se oko 2,7. Dakle, gotovo dvostruko više od realiziranoga⁷. Kada bi se realizirao takav ferilitet u idealnom smislu, vjerojatno bi nam trebala desetljeća da se stabilizira populacija. No, to ne smijemo gledati statički, linearno. Ako bi se napravio jedan takav pomak, zasigurno bi se promijenili i mnogi drugi parametri, no u te simulacije ne možemo sada ulaziti.

Situacija u kojoj Hrvati drže da je odgovorno i poželjno u brak stupati i brinuti se o potomstvu u sredini dvadesetih godina te činjenica da žele imati više djece od onoga što se realno realizira daje prostor za promišljanje kako to uzeti u obzir. Kako, u situaciji u kojoj se nalazimo, ove pozitivne impulse prometnuti u životne prakse? Već smo spomenuli da nam europska iskustva neće biti od velike koristi. Jednostavno, mehanički ekonomski modeli pokazali su se insuficijentnima za održavanje vitalnosti populacije. Stvar je očito mnogo dublja od ekonomski dohvatljivih i primjenjivih akcija. Mnogo bogatije zemlje nisu uspjele, pa zašto bi Hrvatska ako bi se ekonomski fantastično razvila u kratkom razdoblju?

Zaključno razmišljanje

Prema dostupnim podacima, danas u Hrvatskoj imamo oko 320 000 djece u osnovnim školama⁸, 170 000 u srednjim školama⁹ i oko 160 000 studenata na sveučilištima i veleučilištima¹⁰, odnosno oko 90 000 studentica¹¹.

Ovi su nam podatci važni jer, uz to što se smanjuje broj učenika općenito, većina njih upisuje studij, a to znači da odgađaju ulazak u brak i rađanje prvoga djeteta, koje se pomiču prema tridesetim godinama sa svim komplikacijama koje donosi ovakvo zanemarivanje biologije. Teme se jezgra našega fertiliteta kontingenta dovodi u rizičnu reproduktivnu zonu. Gotovo 70 % jezgre našega fertiliteta kontingenta dovodimo strukturno u rizičnu reproduktivnu zonu.

⁷ Usp. Josip Baloban, Gordan Črpić, Relevantne vrednote za uspjeh braka u Hrvatskoj i željeni broj djece, u: *Bogoslovka smotra* 68. (1998.) IV., str. 619.-640.; *Kršćanski identitet i obitelj* priredili: prir. Pero Aračić, Ivo Džinić, Biljana Hlavaček, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Đakovo, 2011., str. 370.

⁸ Usp. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/08-01-02_01_2017.htm

⁹ Usp. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/08-01-03_01_2017.htm

¹⁰ Usp. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/08-01-07_01_2017.htm

¹¹ Usp. Isto

Ovo je dijelom tehnički problem koji se na toj, tehničkoj razini može riješiti tehnički.

- 1) Pastoralno: kroz srednjoškolski vjeronauk pokrenuti daljnju pripravu za brak koja će biti fokusirana na sklapanje brakova po biološkom, ne ekonomski-tržišnom satu. To znači osmisliti daljnju pripravu za brak kroz srednjoškolski vjeronauk te osmisliti i pastoralno pratiti studentske brakove.
- 2) Infrastrukturno: konstruirati studentske domove za studente u braku s pratećim sadržajima. U blizini fakulteta i sveučilišta otvarati jaslice i vrtiće gdje će djeca moći biti dok su roditelji na nastavi.
- 3) Financijski: osmisliti stipendije kojima će studenti roditelji moći živjeti s djecom.

Ovo je tek jedno od mogućih rješenja, držimo, više tehničke i organizacijske naravi. Koliko god izgledalo zahtjevno, ono je samo stvar dobre volje i ulaganja, preslagivanja postojećih sredstava. Tu ulazimo i u prostor negativnih posljedica prevelike zaštite građana, potom i studenata pa onda i davanja određenih povlastica bez odgovornosti, a i pokrića. Naime, danas u nas svatko može studirati, bez obzira na to kakav je student i ima li uopće potencijala za taj pothvat. Imamo masovan odlazak na studije. Svaki student državu stoji, prema našim procjenama oko 50 000 kn godišnje¹². Taj se novac daje neuvjetovano, bez obzira na to kakve student ostvaruje rezultate na studiju. Fakulteti dobivaju tzv. glavarinu po studentu i u interesu im je da imaju što više studenata. To je neracionalan i na duže staze neodrživ model koji ima niz kolateralnih šteta, među ostalim, izravno i na demografsko stanje u društvu, kako smo naznačili. Iz preraspodjele istih sredstava, odgovornim vođenjem visokog obrazovanja, dalo bi se namaknuti sredstva za one koji stvarno studiraju i koji mogu i žele, uz svoj profesionalni, slijediti i svoj biološki sat.

Ovakvo je stanje, sigurno, neodrživo na duge staze, no držimo da se još dugo može održavati, tavoriti u fraznom režimu kontinuiranih reformi koje se provode a da se nešto slučajno ne bi ozbiljno izmijenilo, u iluziji »društva znanja«, mesijanskim očekivanjima da će nas nekim čarobnim štapićem spasiti informatizacija, kompjutorizacija, stemizacija... Od toga vjerojatno neće biti ništa, ali još dugo može fingirati neki prostor razvoja. No, nije razvidno da bi se iz toga, tako posložena prostora moglo uistinu razviti nešto uistinu razvojno.

¹² Do izračuna smo došli računajući trošak po studentu na Hrvatskom katoličkom sveučilištu. Vjerojatno je sličan trošak za državu i na javnim sveučilištima, no do tog podatka nismo mogli doći.

Evidentno je da modeli, koji se nude u sadašnjemu spektru ponuda, poglavito racionalnom, baziranom na materijalnim, ekonomskim impulsima, ne daju željenog rezultata. Ako boje pogledamo danu tablicu fertiliteta u Europi, mnogo bogatije i organiziranije države od Hrvatske ne uspijevaju doći do razine samoreprodukcije. Fertilitet je i u tim zemljama ispod stope samoreprodukcije usprkos svim ulaganjima, materijalnoj sigurnosti, stabilnosti, preglednosti sustava..., sve-mu onomu što će Hrvatska, zbog mnogih razloga, teško dosegnuti u kratkoročnom pa i u srednjoročnom razvoju. Barem ne na toj razini.

To ne znači da se ne trebamo truditi biti bolje organizirani, racionalniji, bogatiji, promicati poticaje za obitelj i djecu, ali upravo iz iskustva i rezultata onih najboljih u toj domeni vidimo da ni najbolji ne uspijevaju postići ni minimum poželjnoga.

Što nam to govori? Pa to da, očito, ključ života nije u ekonomiji i materijalnim dobrima, nego negdje drugdje. Gdje?

Teško je vjerovati da silni instituti i institucije ne uspijevaju uvidjeti da postojeći modeli ne daju rezultata. Dakle da nema ozbiljnoga traženja izlaza iz postojećega stanja. S druge strane, nema osnove zaključiti da je riječ o strategiji nekih centara moći jer to nas vodi u teoriju urote, a skloniji smo s Brzezinskim zaključiti da je problem suvremenoga svijeta u tome što je izvan kontrole, a ne u tome što je kontroliran. Ako dakle otklonimo tu varijablu, koju ionako ne možemo kontrolirati, ostaje nam pitanje možemo li za rješanjem tragati u nekom drugom prostoru.

Očito moramo. Evidentno je da naš problem nije stanje blagostanja, nego stanje duha. A stanje duha je takvo da se igramo s biologijom, eksperimentiramo s temeljnom institucijom na kojoj leži naša civilizacija i kultura: obitelji. Gubimo perspektivu i postajemo sve nesposobniji suočiti se s realnošću bježeći u »PC« koncepte konstrukcije stvarnosti. To je tendencija za koju možemo reći da je samouništavajuća, ali snažna. Dominacija »kulture smrti«, kako je to snažno izrekao sv. Ivan Pavao II. u svojem obraćanju vjernicima na Božić 2000. godine.

Može li se takva tendencija promijeniti? Može. Može ako se hoće. No to zahtijeva veliki napor. I s »Titanica« se moglo spasiti više ljudi da su u trenutku potonuća djelovali maksimalno racionalno orijentirani na spašavanje. Možda je upravo ova epska tragedija dobra slika za nas danas. Havariju više ne možemo izbjeći, ali možemo spasiti što se spasiti da. Rješenja koja nam stoje na raspolaganju, sigurno, nisu u tehničkim igrama i potrošačkim poboljšanjima. Vjerojatno se kriju u poštovanju biologije i čovjekove duhovnosti.

Nekako se podcjenjuje činjenica da moramo poštovati naš biološki sat i čovjekovu biološku zadanost. Iz prezentiranih smo istraživanja vidjeli da naši građani imaju, zadržali su osjećaj za realnost i dobro prepoznaju u kojoj bi dobi mladi ljudi trebali preuzimati odgovornost za svoj život. U kojoj bi dobi trebali preuzeti odgovornost za odabir svoje profesije, ulaziti u svijet rada, brak, preuzeti brigu za potomstvo... No, empirija nam govori da tomu nije tako. Svjedoci smo da se djetinstvo produžuje u tridesete godine, da se u brak ulazi u kasnim dvadesetim s tendencijom da to bude još kasnije. Isto je i s potomstvom. Svjedoci smo dakle procesa koji se u literaturi često naziva »infantilizacijom«, produživanjem stanja neodgovornosti i bezbrižne potrošnje. Veliko je pitanje koliko naš obrazovni sustav uopće odgaja ljude za to da u ranim dvadesetima budu spremni za život. Ovaj pomak od 10 godina u životu čovjeka na Zapadu, koji je danas produžen do u kasne sedamdesete godine, ne čini se bitan, ali razdoblje kada se on događa iznimno je bitno. I nenadoknadivo. Ono se pokušava nadomjestiti tehničkim rješenjima poput umjetne oplodnje, no tu se nalazimo u zoni rizika. Osim toga, nije samo faktično začeo problem. Tu se pojavljuje i pitanje broja djece, smisla potomstva. Jesu li djeca tu više kao залог naše budućnosti ili svojevrсни kućni ljubimci? Pretjerana socijalna zaštita pojedinca u tom kontekstu velik nam je problem jer, ako smo individualno potpuno zaštićeni, djeca nam i ne treba. Ta iskustvena činjenica, sigurno, negdje odzvanja u našem sustavu za samoodržanje.

Ako se sada vratimo unatrag, prema naznačenim rezultatima, vidimo da imamo barem još na čemu graditi: brak i obitelj visoko su vrednovane institucije koje su još uvijek funkcionalno vitalne. Solidno funkcioniraju, a mogu i bolje funkcionirati ako bi im se iskazali veća pozornost i povjerenje. Posebno ako oni ne bi za državu bili, kako se sada sve više nadaju, suspektni prostor eksperimentiranja. Istraživanja nam pokazuju da Hrvati načelno žele više djece no što ih imaju. Tu je također prostor za djelovanje, promicanje klime života.

No potrebno je okruženje u kojemu se to hoće htjeti, u kojemu će to biti prvi izbor, a ne nešto akcidentalno, što se onako usputno događa.

Ako pogledamo stope totalnoga feriliteta za navedene europske zemlje, stopu reprodukcije zadovoljava Turska. Postavlja se pitanja možemo li sekularizaciju Europe, njetino raskršćanjivanje povezati s ovim gubitkom volje za život, za samoodržanje. Tu se može staviti prigovor da neke europske zemlje koje nisu sekularizirane, poput Italije ili, konkretno, Hrvatske, pa imaju niske stope feriliteta, a neke sekulariziranije poput primjerice skandinavskih zemalja ili Francuske imaju mnogo više stope feriliteta. To je točno. No ovisi o tome kako ćemo razu-

mjeti sekularizaciju. Naime, ako je razumijemo kao funkcionalnu diferencijaciju, odvajanje pojedinih sfera života u zasebne supsustave, onda je prostor sekulariziranih zemalja mnogo širi od onoga koji nam naznačuje sekularizacija kao opadanje vjerske prakse ili utjecaja Crkve u javnom prostoru. Tu se, uostalom, i ne govori o određenom konfesionalnom pripadanju ili čak ni o liturgijskoj praksi, nego više o duhu naroda koji na određeni način utemeljuje životne prakse odgovarajući na percipirane životne izazove. No, oni danas više nisu izravno vidljivi. Oni su znanstveno posredovani i to je vjerojatni razlog iz kojega mi kasnimo u našim reakcijama dovodeći se, u ponekim slučajevima u ireverzibilne situacije. Mi ozonske rupe ne vidimo. Ne vidimo ni utjecaj karcinogenih tvari u raznim proizvodima. No, vjerujemo znanstvenicima, ako sami nismo stručnjaci u tom području, da je tomu tako. U društvu se razvila klima »zdrave hrane«. Možemo to nazvati pomodarstvom, ali u ovim se slučajevima upozorenja znanstvenika uzimaju ozbiljno. Upozorenja demografa ne. A jednako su alarmantna i jednako utječu na kvalitetu našega života, posebno na percipiranu kvalitetu našega života za 20 godina, kada će znatan dio danas radnog kontingenta ući u, sigurno, neizvjesnu mirovinu.

I na kraju, neko magično rješenje nemamo. Možda bismo ga mogli tražiti u odgoju za brak, odgoju za prakticiranje vrijednosti bitnih za uspjeh braka. Možda u jačanju obitelji, nasuprot trendovima koji su dominantni u zapadnome kulturnom krugu pa i u nas. Naime, još je Parsons naznačio kako je funkcija obitelji reprodukcija na prvoj razini, a također i stabilizacija, napose emocionalna stabilizacija pojedinaca. Znamo da je današnji trend potpuno suprotan spomenutom modelu. No znamo, matematički, da je on neodrživ. Jednostavno populacija stari, opada i ove egzotične ideje neće imati tko živjeti u veoma dohvatljivoj budućnosti. No, recimo da je država, posebice slaba država kakva je hrvatska, nemoćna suprotstaviti se ovakvom *mainstreamu*. No, Crkva u Hrvatskoj, držimo, propušta veliku priliku koristiti se alatima koji su joj na raspolaganju za promicanje kulture života. Tu prije svega mislimo na vjeronauk u školi koji bi se u srednjoj školi potpuno mogao i morao orijentirati na odgajanje za život u društvu. Odgajati za brak. Vjeronauk u školi mogao bi biti daljnja priprava za brak i odgoj za vrijednosti važne za uspjeh braka. Držimo da je prostor srednjoškolskoga vjeronauka gotovo rezerviran za bioetička pitanja i pitanja vezana za socijalni nauk Crkve, odnosno crkveni kompas za snalaženje u ovome kompliciranom društvu u kojemu se krećemo. Ako nekoga zanima teologija, za to postoji tehničko rješenje, ali ono nije rješenje za populaciju.

Dakako, naivno bi bilo misliti da bi se ovime riješili svi postojeći problemi. Ne postoji lako rješenje složenih problema. No barem bismo se odmaknuli u ne-

kom novom smjeru jer očito je da se postojećim rješenjima nikuda ne mičemo, a tu gdje jesmo ne možemo ostati.

Možda ova rješenja koja smo ovdje ponudili nisu najbolja. No, ona, sigurno, nisu jedina i, ako je ovaj naš rad pobudio interes za traganjem za rješenjima izvan postojećih modela ponuda, onda je postigao svoju svrhu.

Gordan Črpić

CURRENT PROCESSES AMONG THE CROATS
REGARDING VALUES RELATED TO MATRIMONY,
FAMILY AND WANTED CHILDREN

S u m m a r y

The study of the issues of matrimony and family in Croatia has shown that these two institutions are highly valued in our country. The results of the analysis of values important for the success of matrimony have shown that in the majority of cases, the following values are crucial: *faithfulness; understanding; and readiness to discuss matters with your partner*. The aspired number of children is set above the population reproduction rate, more precisely above 2.15 of the total fertility rate. At first glance, these results might suggest that matrimony and family are stable in Croatia, and that Croatia has no problems regarding demographic issues. Nevertheless, experience proves the opposite. The paper analyses the reason for this discrepancy, and tackles several practical solutions that might, thanks to positive values, generate the introduction of good practices, the stabilisation of the institution of matrimony and family, and demographic revitalisation.

Keywords: matrimony; family; revitalisation; outside opinion.

ŠTO ČINI CRKVA ZA BRAK I OBITELJ I ŠTO BI SE MOGLO I TREBALO MIJENJATI?

Sažetak

Rad polazi od postojećega stanja opisanog kroz kolapse neženjenja i neudavanja i kasnijeg udavanja i ženjenja, nerađanja i razvoda, posljedica za djecu koja su doživjela taj kolaps i traumu, koja je trajala više godina i koja i dalje traje. Činjenica je da se s pogođenima ne radi ni na društvenoj ni na crkvenoj razini. Pozadina tih fenomena jest strah od budućnosti i potrošačko društvo. Opravdano je kako pobijediti taj strah i staviti se u životnu stvarnost bez umjetnih opterećenja. Misli se da je to 'kontrastno društvo', odnosno zajedništvo koje daje osjećaj sigurnosti i solidarnosti od onih s kojima se neposredno živi.

Crkva je na općoj razini održala dvije sinode o braku i obitelji i izdala dokument *Amoris laetitia – Radost ljubavi*, koji potpisuje papa Franjo. Crkva u Hrvatskoj izdala je 2002. godine Direktorij za obiteljski pastoral Crkve u Hrvatskoj. Vidi se da je Crkva na različitim razinama pratila i prati situaciju i procese vezane uz brak i obitelj.

Predlaže se da priprava za ženidbu bude dulja i zahtjevnija, da se brak prati personalizirano, i to na razini župe, da se kontinuirano nude programi i da se na razini Hrvatske biskupske konferencije osnuje Obiteljski institut.

Ključne riječi: brak, obitelj, kolapsi, rastave i razvodi, pogođena djeca, strah od budućnosti, Sinoda, Direktorij za obiteljski pastoral

Uvod

Dopuštam si za uvod nešto osobno. Kad netko od studija 1974. i bračno-obiteljske specijalizacije u Rimu, te od 1979. praktičnog i teoretskog promišljanja i pisanja te rada sa zaručnicima, brakovima i obiteljima, doživi ovakvu bračno-obiteljsku situaciju u Hrvatskoj, onda ima pravo, ali i dužnost progovoriti i postaviti mnoga pitanja sebi i drugima. Naime, zauzimajući se i za brak i obitelj i pridonošeći im i teoretski i praktično ostvarivanjem modela na području gdje žive Hrvati i, kad se onda dogodi ovakav raspad sustava, onda ste u tjeskobi jer se sve stavlja u pitanje.

Valja istodobno reći istinu da postoji određeni broj čvrstih i uspješnih brakova i obitelji i onih koji rađaju djecu i upravo oni ipak održavaju hrvatski narod u životu, ali takvih je sve manje.

Neporeciva je ipak istina da je Crkva u zgodno i nezgodno vrijeme stajala uz hrvatski narod. Išla je s njim kad je pošao tražeći kruh ili slobodu – to je Hrvatska inozemna pastva. Čuvala mu je i ovdje i tamo vjeru i nacionalnu svijest. Pozivala je da se vrate. Poticala na sklapanje ženidbi, jer je bilo i ostalo mnogo neoženjenih i neudanih. Poticala na rađanje. Koliko god bio kritičan, pitam se danas s vremenske distancije što bi i kako bi bilo da nije bilo te naše drage Crkve u Hrvata?

No, ipak, valja imati hrabrosti otvoreno i nekoliko pitanja postaviti također i Crkvi i njezinu djelovanju s obzirom na današnje rezultate.

Napomena: ovo promišljanje s kritičkim napomenama i pitanjima nika-ko se ne odnosi na aktualne osobe, vlasti, gradonačelnike, župane, biskupe, župnike... Naime, demografska kretanja nastaju desetke godina i traju vrlo dugo s neizvjesnošću hoće li se na njih uspjeti utjecati. Ovo su rezultati procesa koji traju barem od prošloga stoljeća! Odmah ću sve podsjetiti na naše zajedničko iskustvo: senzibilizira se za tu problematiku, Vlada donese program i Sabor ga jednoglasno (!) usvoji 1996., a onda dođe na vlast grupa ljudi koji to ne shvaćaju ozbiljno (neću govoriti o namjernom činjenju štete hrvatskom narodu) i poruše i zatome sve pokrenuto. Stoga bi trebalo urlati da se donese neki zakon, poput ustavnoga, koji će trajati desetke godina i obvezivati bilo koju vlast!!¹ Istodobno treba harmonično uskladiti sve one elemente koji pridonose promjeni društva i razvijanju svijesti o odgovornosti svakoga člana hrvatskoga naroda za njegovu budućnost.

1. Doživljeni kolapsi

S obzirom na razmjere, usudit ću se reći da se dogodilo više kolapsa u biću hrvatskoga naroda, koji traju više desetljeća i od kojih nabrajamo samo neke, iako ih je moguće nabrojiti i više.

¹ Postojala je stručna skupina pod nazivom Vijeće za demografski razvitak pri Ministarstvu razvitka i obnove tadanje vlade, koje je vodio ministar dr. sc. Jure Radić. To je tijelo priredilo dokument i Sabor ga je u siječnju 1996. **jednoglasno** prihvatio. I, kao što se u nas često događa, sve je to ostalo na papiru. Sve je objavljeno u časopisu Matice hrvatske *Kolo*, 2, 1996. str. 185-220.

Prvi je kolaps **ljudski**: riječ je o tome da već desetljećima imamo pojavu neženjenja i neudavanja, tj. brakovi se ne sklapaju. O tjelesnom, duhovnom i duševnom stanju takvih osoba ostaju samo naslućivanja.²

Drugi kolaps jest **kolaps institucije braka**, a riječ je o tome da je, imajući u vidu i prije spomenute procese, broj brakova sve nanji. Neobično se kasno ulazi u brak, a onda se sve veći broj supružnika rastaje i razvodi, i to u različitim fazama braka. Veći se broj brakova raspada nakon desetak godina trajanja, ali i kasnije. Raspada se svaki treći brak s tendencijom naniže.³

Treći kolaps jest **generativni kolaps** jer prosječna obitelj ima nešto više od 1,3 djeteta. Ta je činjenica ozbiljno uzdrmla prirodnu reprodukciju cjelokupnoga društva, ali i ugrozila opstanak nacije. Ta stagnacija traje već desetljećima i naglašeno se razvija u negativnom smjeru. Tako nema održivosti na životu hrvatskoga naroda.⁴

Četvrti kolaps jesu **djeca** opterećena razvodom i rastavom. Prema istraživanju, već u prvih 5 godina djeca iz tih i takvih brakova u svojim će se brakovima rastaviti do 25 %! Tako nastaje generacijsko prenošenje rastave i razvoda kao nečeg 'najlakšega'. I to je dinamičan i napredujući proces. Analiza takve djece i rad s njima, a takve je djece zamalo 200 000, gotovo da ne postoji i tu je posijano, kako vidimo, zrno zla za uništavanje sljedećih brakova i obitelji!⁵

Sve ovakve i slične procese kolapsa u njihovoj brojčanosti, teško može izdržati tkivo jednoga naroda. Tako je tkivo hrvatskoga naroda ozbiljno uzdrmano.

2. Razgrađivati strah

U pozadini tih procesa najmanje su tri vrijednosna sklopa, koja vladaju Europom, ali i Hrvatskom: ponajprije **strah** od budućnosti (**egzistencijalni strah?**), zatim **konzumerizam** i nestajanje shvaćanja **institucije** kao nečega trajnog i po-

² Andelko Akrap, Ivan Čipin, *Socijalni sterilitet u Hrvatskoj – zašto smo neoženjeni ne neudane*, Zagreb, 2006.

³ Usp. *Upotrzi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, priredio: Josip Baloban, Zagreb, 2005.; *Vrednote u Hrvatskoj i Europi. Komparativna analiza*, priredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, Zagreb, 2014.

⁴ Usp. Krunoslav Nikodem, Ivan Štengl, Stavovi o djeci i promijenjen uloge žene i muškarca u srednjoj i istočnoj Europi, u: *Vrednote u Hrvatskoj i Europi. Komparativna analiza*, priredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, Zagreb, 2014., str. 157.-187.

⁵ Usp. Pero Aračić, *Trauma rastave i razvoda braka, obitelji. Uzroci i posljedice. Kako dalje?*, Osijek, 2016.

zitivnog. Rezultati su vidljivi. Usredotočimo se na ono bitno i postavimo neka ne baš lagana pitanja.

1) Zašto se mladi ne žene i ne udavaju?

Pitanje je to koje se odnosi i ostvarivanja temeljne Božje namjere da se novi život događa udjelom muškarca i žene. Riječ je o temeljnome Božjem povjerenju. Gdje je ono u svijesti i vjeri prosječnoga vjernika? Tko mu je to trebao prenijeti?

2) Zašto su brakovi tako nestabilni?

I opet je pitanje ozbiljnog uzimanja Božje zamisli o stabilnosti braka i o odgovornosti kako za osobu supruge/supruga, a napose za potomstvo. Živjeti Isusovu riječ: Što Bog združi, čovjek neka ne rastavlja (usp. Mt 19, 6). Rekosmo da je institucija kao takva izgubila na svojoj važnosti uopće u društvu.

3) Zašto se ne rađaju djeca ili ih se rađa sve manje?

U razgovorima i u literaturi nailazimo na izričaj: strah pred budućnošću i neću rađati gladna usta. Zaključak bi se mogao izreći ovako: bogati se boje gladi.

Ključni razlog da bi se imalo djecu ide u svijet vrijednosti. Netko misli da je imati dijete i djecu dobro, vrijedno, važno za narod i njegovu budućnost. Netko misli da time ispunjava i Božji poziv i zapovijed.

Nekima je to pitanje komotnosti, odnosno želja da nitko ne 'smeta' da se život uloži u življenje koje je bliže 'trošenju života' negoli u nešto vrijedno, odnosno sudjelovanje u Božjem povjerenju i stvaranju budućnosti vlastitoga naroda.

Zacijelo, kod nekih na broj djece koja se rađaju utječe i činjenica da se sve kasnije stupa u brak pa je i generativno razdoblje suženo.

4) Razgrađivati strahove od budućnosti, neuspjeha, nezaposlenosti...

Naravno da su mnogi procesi koji utječu na suvremenog čovjeka, njegovo poimanje braka i obitelji, kao i njegova stanja kao što su nezaposlenost, neuspjeh, nesigurnost. Kako se sučeljavati i prebrođivati takve procese i situacije? Čini nam se: samo kroz zajednicu u kojoj netko ima ime i prezime, u kojoj vladaju solidarnost i blizina, crkvenoj zajednici koja je 'kontrastno društvo', tj. gdje vladaju zakoni evanđelja, gdje postoji zajedništvo, gdje se pomaže, gdje postoji sigurnost da neću ostati sam i bez blizine i pažnje drugoga i društvenih i crkvenih ljudi i institucija. I svakako uvođenjem u kvalitetniju vjeru.

Upravo u tom kontekstu i institucija kao što je Crkva mora si postaviti ova mnoga i vrlo teška pitanja jer je sudjelovala u odgoju i formaciji mnogih koji nisu uspjeli, jer se ne rastavljaju i razvode samo oni bez vjere ili samo nekih drugih vjera, nego je u ovome većinski katoličkom narodu riječ o kršćanima i katolicima. Naša je Crkva sudjelovala i u odgoju onih koji su nositelji društvenog života, koji donose zakone. I ovdje u Hrvatskoj, ali i u Europi.

3. Što je Crkva činila na općem planu?

- 1) Na općemu planu Crkva je reagirala na sve ove procese **dvije godine zatim**, i to jednom izvanrednom Sinodom (kao mali Sabor, skup delegata svih biskupskih konferencija svijeta i stručnjaka od 5. do 19. listopada 2014.): *Pastoralni izazovi vezani uz obitelj u kontekstu evangelizacije*, i jednom redovitom, 14. Općom sinodom o obitelji (4. – 25. listopada 2015.) s okvirnom temom: *Poziv i poslanje obitelji u Crkvi i suvremenom svijetu*. Rezultate ovih promišljanja i svojih promišljanja i sugestija papa Franjo je sažeo u opširnem poslijesinodskom dokumentu 2016.: *Amoris laetitia – Radost ljubavi*.⁶
- 2) Crkva se morala **zapatiti** kako to da ne uspijeva prenijeti izvornu Božju zapovijed: Rastite i množite se. Kako to da upravo kršćanske i katoličke zemlje, posebice europske, izgubiše volju za životom? To su i temeljna pitanja vjere i pouzdanja da Bog vodi pojedinačnu i obiteljsku povijest.⁷
- 3) Slavljeni **sakrament ženidbe** i njegovo uspješno i postupno sazrijevanje ponajprije obvezuje supružnike, ali i svaku crkvenu zajednicu i tu se traži pastoralno **‘praćenje’**, i to personalizirano svakog braka i obitelji s posebnom osjetljivošću, kako traži papa Franjo, na kojeg se volimo pozivati (AL 300). Zašto? Odgovor: danas je teže živjeti brak i obitelj kao takve.

⁶ Papa Franjo, *Amoris laetitia. Radost ljubavi*, Zagreb, 2016. (dalje: AL). Ovdje treba spomenuti da je Crkva na općoj razini imala sinodu o obitelji i 1980. godine i da je već sljedeće godine izdana pobudnica pape Ivana Pavla II. pod naslovom: *Obiteljska zajednica – Familiaris consortio*, KS, 1981. Ova sinoda i pobudnica znatno su utjecale na strukturiranje bračnog i obiteljskog pastoralnog nas. Ima jedna pojedinost koja nije provedena, a stoji u uvodu trećeg dijela, koji je naslovljen »Djelatnici obiteljskog pastoralnog«: »Osim obitelji – koja je predmet, ali prije svega subjekt obiteljskog pastoralnog – valja spomenuti i druge glavne djelatnike u tom području.« Dakle, na prvome mjestu nositelji ovoga pastoralnog trebaju biti obitelji na temelju specifičnog poslanja iz sakramenta ženidbe. Iza njih su nabrojeni biskupi i svećenici (FC 73) (dalje: FC).

⁷ Usp. Josip Baloban, Gordan Črpić, Brak institucija od koje se očekuje a u koju se ne ulaze, u: *Upotrži za identitetom*, priredio: Josip Baloban, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 115.-143.

- 4) Zato se traži da **župa** bude temelj bračnog i obiteljskog rada kroz sasvim novi način razmišljanja, ali i pristupa. Naime, postoje 'kućne Crkve', zapisao je davno dogmatiski dokument LG 11, zatim Katekizam Katoličke Crkve, naš hrvatski Obiteljski direktorij iz 2002. i župa je upravo zbroj tih upaljenih svjetiljki 'kućnih Crkava' u kojima supružnici kao roditelji imaju svoju proročku, kraljevsku i svećeničku službu. Franjo župu naziva 'obitelji obitelji' (AL 202)
- 5) Crkva je svjesna i ne bježi od te stvarnosti, da neke neuspjehe brakova i obitelji ne može spriječiti i upravo zato obvezuje da se svima onima koji su doživjeli '**brodolom**' braka i obitelji bude blizu, da ih se integrira u kršćanske zajednice, da im se pomaže da dođu do prave i što objektivnije prosudbe onoga što se dogodilo kroz razgovor *in foro interno* (Al 300), da se osnuju centri i opreme kvalitetnim osobljem koje će se staviti na službu onima koji su na ovaj ili onaj način ugroženi (AL 242) te da Crkva bude poput poljske bolnice (AL 291).

4. Što je naša Crkva u Hrvatskoj činila?

Hrvatska biskupska konferencija još je 2002. izdala svoj temeljni dokument: *Direktorij za obiteljski pastoral Crkve u Hrvatskoj*. Četvrti dio tog dokumenta ima naslov: »Situacija braka i obitelji u Hrvatskoj« (br. 34-38) u kojemu se opisuju demografski čimbenici hrvatske obitelji i braka opisujući temeljnu sliku stanovništva u Hrvatskoj: kasnije sklapanje braka, smanjivanje sklapanja i povećanje broja rastava brakova i obitelji, smanjenje rađanja, povećanje rađanja djece izvan braka te problem pobačaja.⁸

Moram reći da taj dokument, koliko je meni poznato, nije našao odjeka u društvenoj javnosti, a također, nažalost, ni kod mnogih crkvenih djelatnika nije ozbiljno prihvaćen u crkvenoj praksi.

Ipak su uspostavljene strukture, od Ureda za obitelj pri HBK-u i takvi uredi u pojedinim biskupijama. Već dugo se provode pripreme za ženidbu u trajanju između 10 i 16 sati. Nešto slabije, iako se i to radi, organiziraju se tzv. cjelodnevni regionalni, biskupijski ili župni susreti obitelji. Prišlo se i obilježavanju godišnjica i jubileja, što nije loše, ali se pretvori u puka slavlja.

⁸ Hrvatska biskupska konferencija, *Direktorij za obiteljski pastoral Crkve u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002. (dalje: OD).

Priredjen je studijski peti dan za svećenike u organizaciji Hrvatske biskupske konferencije, i to Vijeća za kler, Vijeća za život i obitelj i Vijeća za katehizaciju i novu evangelizaciju u Zagrebu, 24. 25. veljače 2016.⁹ Održan je i nacionalni studijski dan za djelatnike u pastoralu braka i obitelji u Osijeku 22. i 23. travnja 2016., na kojemu se upozorilo i na demografsko stanje.¹⁰ Isto tako biskupi Đakovačko-osječke metropolije izdali su poslanicu o siromaštvu u Slavoniji i upozorili na demografske procese kao posljedicu i siromašenja.¹¹

5. Čemu dati prvenstvo u crkvenom radu u Hrvatskoj?

Izdvajamo kao usmjerenja ono što nam se čini važnim.

- 1) **Priprava na ženidbu** treba trajati barem jednu godinu, jer postoji 'produženo zaručništvo' (OD 44-46) i statistički sve se kasnije ulazi u barak. U tom vremenu trebali bi se ponuditi duži oblici uvođenja u vjeru o Božjoj zamisli braka i obitelji i o svemu što o tome Crkva uči, kako to predlaže i OD br. 42. Ovdje se opet spominju zauzetost i odgovornost župe (OD 46).
- 2) **Praćenje braka i obitelji na župnoj razini.** Župnu bi zajednicu valjalo domisliti u u poimanju voditelja (svećenika) i neposrednih suradnika tako da župa zaista postane zajednica obitelji, odnosno 'kućnih Crkava'. Treba pronaći sustav da se formira i prati svaka 'kućna Crkva', da ona bude zajednica ispunjena ozračjem Božje prisutnosti u kojoj se služi životu 'prolijevajući' vlastiti život kap po kap dan za danom i da se time ispunjuje, među ostalim, Božji temeljni plan o braku i obitelji.
- 3) Postavlja se pitanje kako današnjim bračnim parovima približiti istinu da je sam Bog **pozvao** njih kao muškarca i ženu i povjerio im udioništvo u stvaranju novoga ljudskoga bića, nove karike u povijesti nekog lanca roda, nacije, čovječanstva. Kako im pomoći da to povjerenje prihvate i odgovore na njega?
- 4) Tu nam se čini da je nužno nuditi **duže, zahtjevnije i trajne programe** koji bi uvodili u biblijsku misao i sadržaj o braku i obitelji i koji bi što širi krug

⁹ Hrvatska biskupska konferencija, Vijeće za kler, Vijeće za život i obitelj i Vijeće za katehizaciju i novu evangelizaciju, Zagreb, 24. i 25. veljače 2016. (sažetci).

¹⁰ Vijeće za život i obitelj, Drugi nacionalni studijski dan za djelatnike i suradnike u pastoralu braka i obitelji, *Majčinstvo i očinstvo – dva lica roditeljskog poslanja*, Osijek, 2016. (sažetci).

¹¹ Usp. Biskupi slavonske, *Siromaštvo i demografsko stanje u Slavoniji, Baranji i Srijemu*. Korizmena poslanica, Đakovo – Požega, 30. siječnja 2016.

ipak prihvaćao. Ne treba ispustiti iz vida da treba stvoriti ozračje za rast i pravu odgovornost pred Bogom, pred poviješću vlastita naroda i pred vlastitom savješću. Dakle, nikako povremeno, vatrogasno, već kapilarno i trajno!

- 5) Naši župnici imaju toliko posla da se jednostavno ne stignu usredotočiti na brakove i obitelji i razvijati programe i pripravljanje susreta. Nužno je imati **formirane osobe, profesionalce** za rad s brakovima i obiteljima. Jedna bi osoba mogla biti za 1 – 3 župe.

I sam papa Franjo govori da tu strategiju trebaju razvijati i voditi oni koji žive taj sakrament i na temelju toga poslanja (AL 200). Naravno da im je potrebna asistencija župnika, svećenika, nositelja sv. reda.

To je već davno izrijekom ustvrdio Katekizam Katoličke Crkve u broju 1534: »Dva druga sakramenta, sveti red i ženidba, usmjereni su k spasenju drugih (...) Ovi sakramenti daju posebno poslanje u Crkvi i služe za izgradnju Božjeg naroda.«

- 6) **Centri** o kojima govori AL 242 vjerojatno bi mogla biti sadašnja crkvena savjetovišta, naravno, popunjena potrebnim kadrovima.
- 7) **Tema odgovornog roditeljstva.** To je tema koja se redovito obrađuje i to tako da se 1) bračni par stavi pred Boga i odgovori mu o rađanju i odgoju djece; 2) da se stavi pred već rođenu djecu i obveze prema njima i 3) da se stavi pred narod kojemu pripadaju i njegovu situaciju. Pitanje je savjesti, koja je kod mnogih, čini se, zakržljala, odnosno prevladali su spomenuti strah i pohlepa. Tim tvrdnjama ne želimo negirati ekonomska pitanja. Ali, moramo jasno reći i tako sebi spriječiti krivi put: samo ekonomski vidik problematike neće riješiti problem. Mora se upraviti nečemu dubljem i temeljitijem. To je pitanje vjerskog odgoja, to je pitanje odgoja odgovornosti za budućnost, to je pitanje odgovornosti i za budućnost vlastite djece! I to je odgovornost za stvaranje društvenog ugođaja prihvaćenosti.

Upravo se neke stvari koje se redovito čine, kao što su vjerska pouka djece, mladih, zaručnički tečajevi, prva pričest, obnove, duhovne vježbe, svakako trebaju i mogu i sadržajno i metodički dotjerivati.

No, Crkva si ipak mora postaviti temeljno pitanje: kako to da u ovoj kršćanskoj, katoličkoj zemlji i narodu poruka o braku i njegovoj trajnosti i nerazrješivosti, obitelji kao kolijevci života, nije ozbiljnije pustila korijenje i donijela plo-

dove? To je pitanje i svih europskih naroda, kršćanskih, katoličkih, protestantskih i pravoslavnih? Naime, cijela je Europa pred ozbiljnim kolapsom braka – obitelji i djece kao njezine budućnosti. Stoga sanacija onoga što nam se događa neće biti uopće lagana jer ukupni se europski ugođaj neće mijenjati. Mi u Hrvatskoj morat ćemo biti ustrajni i raditi ‘protiv struje’.

Čini se da bi se u nas morao pojačati rad s mladima, i to upravo o ovim temama: ljubav, brak, stvaranje, biti dio naroda, ucijepljen u budućnost naroda i odgovornost za obiteljsku i narodnu budućnost Hrvatske.

6. Posebna zapreka zauzimanju Crkve

1) Opći odgoj pripada obitelji

Čini se važnim razlikovati dva pojma: **sekularno** i **sekularističko** društvo. Sekularno je društvo ono suvremeno društvo koje prihvaća i poštuje osobna i grupna uvjerenja, koja se uklapaju u opće norme suvremenoga zajedničkog života. Takvo društvo donosi te norme imajući u vidu sve skupine članova toga društva. Postoje i općeljudske norme izrečene kroz ljudska prava, ali i dužnosti. U to se društvo uklapa i činjenica religiozne i vjerske prakse, koja se u cjelini ljudskog postojanja prihvaća i poštuje. Sekularističko je društvo ono koje bi vjerska uvjerenja kao takva, pa i moralne norme koje imaju bilo kakvo religiozno ishodište, proglasilo zaostalom i nepotrebnim ili čak štetnim za društvo. U tom smislu nastoji ukloniti svaku religioznost iz javne sfere i proglasiti je privatnom i bez mogućnosti utjecaja na društvo kao takvo. Često takvo sekularističko društvo ima i radikalne vidike pa npr. osvaja javne medije i na njima promovira samo svoje tumačenje religije i vjere. Naravno da takvo društvo traži uklanjanje svake vjerske formacije iz društvenih sustava i škole. Kao primjer bi se mogla uzeti Francuska, čija je revolucija najkrvavija i najsekularističkija, koja je pobila biskupe, svećenike i redovnike, kao i katolike i ‘stjerala’ sve u sakristije. Ostalo je tako do danas, a vidjeli smo to na primjeru skidanja križa sa spomenika papi Ivanu Pavlu II., ali ipak i u takvoj zemlji postoje regije u kojima se vjeronauk provodi u društvenim školama!

O donošenju zakona ovdje nije moguće govoriti, iako je pitanje samom sustavu sekularističkoga društva: koliko je tu demokracije i poštovanja svih sastojnica društva, pa tako i vjernika i njihovih stajališta?

Ovdje valja ponoviti i ustvrditi da »*Obitelj ima potpuno izvornu i nezamjenjivu ulogu u odgoju djece*. Roditeljska ljubav, stavljaajući se u službu djece da im se pomogne da iz sebe izvuku (e-ducere) ono najbolje, svoje potpuno ostvarenje

zadobiva upravo u odgojnoj zadaći: 'Ljubav roditelja od izvora postaje duša, pa stoga i mjerilo koje nadahnjuje i vodi sav konkretni odgojni napor, obogaćujući ga vrednotama blagosti, postojanosti, dobrote, služenja, nesebičnosti, duha žrtve, a to su najdragocijeniji plodovi ljubavi' « (KSNC 239).

To njihovo pravo, ali i vrlo zahtjevna dužnost odgoja jest nešto što se pokazuje »kao **bitno**, jer je to povezano s prenošenjem života; to je nešto **izvorno i prvobitno**, s obzirom na odgojnu zadaću drugih, zbog jedinstvenog značaja odnosa ljubavi koji postoji između roditelja i djece; nešto *nezamjenjivo i neotuđivo*, i stoga ne može biti sasvim povjereno drugima niti od drugih nasilno prisvojeno« (FC 36, isticanja P. A.)

2) Vjerski odgoj pripada obitelji

I ovdje valja čvrsto naglasiti i ponoviti da »Roditelji imaju pravo-dužnost pružiti svojoj djeci vjerski odgoj i moralnu formaciju: to pravo država ne može poništiti, nego poštovati i promicati; to je primarna dužnost koju obitelj ne može zanemariti ili delegirati« (KSNC 239). Naime, u svaki odgojni sustav pripadaju religioznosti i vjere i njih kao nešto na što ima pravo svaki čovjek treba poštovati i omogućiti im puni razvoj, i to bez smetanja i šikaniranja. U tom smislu valja naglasiti da roditelji imaju pravo da ih se pita kakav odgoj, uključujući i vjerski, oni svojoj djeci žele.

7. Financijsko poticanje

Iako ne vjerujemo da je to na dužu stazu odlučujuće, ipak, imajući u vidu našu situaciju, mislimo da bi bilo dobro da se za svaki novi život vidi da zajednica stoji iza njega i materijalno.

Kad pogledamo veličinu tih sredstava, ona se razlikuju od mjesta do mjesta, tj. ovise o bogatstvu neke sredine, npr. neki 500 kuna, a neki otoci za 3. Dijete daju 60.000,00 kuna! Inače, gradovi u Slavoniji ili su siromašni ili škrti jer, kako za prvo, tako i za ostalu djecu daju u prosjeku najmanje u Hrvatskoj. Ili im nije toliko važna demografska dimenzija.

Nameće se pitanje: ne bi li bilo dobro da se to ujednači, odnosno približi i propiše i da se dogovori odakle taj novac namaknuti? Tako bi se izbjeglo da siromašni postanu još siromašniji brojem stanovnika i polako ugase svoju budućnost. Dakle, na državnoj bi se razini trebalo propisati npr. da se za prvorodenče dodijeli toliko i toliko u gotovini godišnje te da mu se sve do polaska u osnovnu osiguraju

besplatne jaslice, vrtići i predškolu. Za drugo bi dijete trebali udvostručiti jednokratnu pomoć i osigurati sve navedeno. Kod trećega djeteta treba četiri puta umnožiti jednokratnu pomoć i osigurati besplatno odgojno praćenje do osnovne škole. K tomu treba uvesti i institut »majke odgojiteljice« žena s troje, četvero i više djece, tj. da ona ima plaću odgojiteljice i odgaja svoju djecu koja će uloženo uštedjeti u svim drugim vrstama društvenih usluga. To joj se stavlja na izbor i slobodnu odluku, a nikako da ju se »tjera« u kuću.

Tako bi svako dijete bilo jednako vrijedno i važno. Svaka obitelj u cijeloj Hrvatskoj mogla bi imati osjećaj sigurnosti.

8. Što činiti?

- 1) Ponajprije se valja osloboditi mentaliteta 'vatrogasnih' mjera i očekivanja brzih rezultata. I u Crkvi. Riječ je o dugotrajnim zahvatima koji moraju trajati desetljećima. Uostalom, danas rođeno dijete postaje nositelj u društvu za 25 godina! Prema tome, sve naše mjere trebaju biti planirane za razdoblje od tridesetak godina s otvorenosti za poboljšavanje i produživanje toga vremena. Mjere traže da budu stalne i čvrste barem 50 godina.
- 2) U tom smislu mjere bi valjalo uobličiti u nekakav zakon poput ustavnoga s obvezom da se svake godine polažu računi Saboru. I sve to bez obzira na to tko obnaša vlast.
- 3) Ono što nam odmah treba jest ujedno **prva mjera**: povratak i ranije i nedavne migracije Hrvata. To je jedini način sanacije situacije u nekoliko godina.
- 4) **Druga mjera** trebala bi trajati desetljećima, provodila bi se usporedo s prvom, a uključivala bi stvaranje sveopće vrijednosne klime i sveopće potpore optimizmu uz razgrađivanje straha od budućnosti. Jer brak, obitelj i djeca nisu tek 'privatno poduzetništvo', već život koji gradi tkivo naroda i društva i jamči mu opstanak. Prema tome, važan je poimence svaki brak, svaka obitelj, svako dijete! Za to se traži sveopći društveni ugođaj.
- 5) Naslov 'Priatelj obitelji' (ali ne samovoljno davanje naslova kao što to čine neki gradovi) utemeljen je na desetak kriterija, a to mogu postati grad, općina, tvrtka, institucija pa i župa!
- 6) Što je s našim domoljubljem? Tko je nametnuo uvjerenje da je nepoželjno reći da si Hrvat, da si suodgovoran za svoju, hrvatsku naciju i njezinu bu-

dućnost? Tko je nametnuo mišljenje da se za Hrvatsku kao državu ne treba brinuti? Imamo li pojma koliko nas je ovdje u Hrvatskoj, ali i u BiH? Koliko nas je u svijetu? Imamo li istraživanja zašto se bježi i odlazi iz Hrvatske? (Mi smo trebali ovdje imati istraživanje, ali nije uspjelo.) K tomu treba dodati i, po svemu sudeći, organiziranu mašineriju koja iz nekih mutnih motiva proglašava Hrvatsku nepoželjnom zemljom za život i kako iz nje treba, jednostavno, otići.¹²

- 7) Popusti pri kupnji automobila i sličnih potrepština: više djece – veći popust!
- 8) Progresivno povećati mirovine jer djeca onih koji su ih rodili zarađuju mirovine za nove umirovljenike. Po toj progresiji, tko ima troje djece, treba imati 5 %, s četvero djece 10 %, a oni s petero djece i više 15 % veću mirovinu. On je više ulagao i uložio u društvo. Tako je u nekim zemljama.
- 9) HBK bi ipak trebala održati ozbiljan studijski skup i donijeti zaključke. Volio bih da u našoj Crkvi u Hrvata ova demografska situacija postane tema, i to dugotrajna.
- 10) Više puta predlagao sam i ponavljam: svima nam je potrebno pouzdano stručno tijelo koje prati situaciju, predlaže mjere, studijski promišlja procese i prati rezultate poduzetoga. Stoga i dalje mislim da HBK treba osnovati HOI: Hrvatski obiteljski institut.

Za zaključak: optimizam

Čovjek je krhko biće. I njegov brak i obitelj također su ugroženi. Potrebni su mu je blizina drugoga, solidarnost zajednice, i crkvene i društvene, potrebno je zakonsko uređenje koje je afirmativno i potiče i podržava obitelji. Tako pojedinac, njegov brak i obitelj postaju važni za društvo, državu i Crkvu.

¹² Zanimljiv je razgovor Marije Selak upravo na ovu temu za »Direktno« pod naslovom: Moralizatorski paraziti žive od vijesti o crkvenim pedofilima, napadnutim homoseksualcima i pretučenim ženama. Ona kaže: »Također se nadam radu na nedostacima, ali i osvještavanju prednosti života u Hrvatskoj. U tom smislu smatram ključnim prokazivanje aktera i posljedica maligne medijske kampanje koja namjernim širenjem defetizma pretendira na to da ukaže da je Hrvatska najgora mjesta za život na svijetu, za što me ne bi čudilo da u pozadini ima za cilj rasprodaju dobara onemoćalog naroda koji će naivno pretrčati u 'obećanu' zemlju. A onda, kada se ta bjelosvjetska iluzija razbije, neće se imati gdje vratiti.« www.direktno.hr 3. 1. 2018.

Pero Aračić: Što čini Crkva za brak i obitelj i što bi se moglo i trebalo mijenjati?

Svi bi trebali raditi na podizanju optimizma i izlazak iz letargije i pesimizma, katastrofičnosti. Imamo još određeni postotak zdravih brakova i obitelji. Treba im pružiti potporu. Svima u Hrvatskoj pokazivati upravo te uspjele, te koji se ne boje, koji su se oslobodili strahova, koji vjeruju Božjem vodstvu u budućnost, tj. da Bog provida. A tu se dotičemo i uloge medija, o čemu će biti riječi nešto kasnije!

Pero Aračić

WHAT DOES THE CHURCH DO FOR MATRIMONY AND FAMILY; WHAT COULD AND SHOULD BE CHANGED IN THIS RESPECT?

S u m m a r y

The paper studies the present state based on collapses due to not marrying, later marrying, not giving birth, or divorces, as well as the effect on children who had been experiencing such a collapse and trauma for years and onwards. The fact remains that no active work has been organised with affected parties either at social or at church level. The fear of future, and consumerist society form the background of these phenomena. It is justified to try and overcome this fear and settle in the reality of life with no artificial burdens. It is believed to be 'a society of contrasts', or rather a unity offering a feeling of safety and solidarity, provided by the persons with whom one closely lives.

The Church has so far held two Synods on matrimony and family, and issued the document entitled 'Amoris laetitia – the Joy of Love', signed by Pope Francis. In 2002, the Church in Croatia published the Directory for family pastoral of the Church in Croatia. It is evident that the Church has followed and continues following the situation and the processes related to matrimony and family.

It has been suggested that the preparations for marriage should be longer and more demanding, that every matrimony should be followed separately at parish level, that there should be a continual offer of appropriate programmes, and that Family Institute should be established at the level of Croatian Bishops' Conference.

Keywords: matrimony; family; collapses; separations and divorces; affected children; fear of future; Synod; Directory for family pastoral.

OBITELJ I TRŽIŠTE RADA U SVJETLU NAČELA SOCIJALNOGA NAUKA CRKVE

Pogled iz hrvatske stvarnosti

Sažetak

Na temelju rezultata znanstvenoistraživačkog projekta *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života*, može se zaključiti da su hrvatske obitelji u načelu otvorene životu, ali se zbog loše gospodarske situacije teško odlučuju na više djece. Među glavne uzroke koji su u istočnoj Slavoniji doveli do ovakve situacije možemo istaknuti razaranja industrijskih postrojenja u Domovinskom ratu i gubitak tržišta, a zastarjela tehnologija te često zakonski sumnjiva privatizacija samo su dodatno stvorili sve veći broj nezaposlenih osoba. S druge strane, oni koji su uspjeli sačuvati svoja radna mjesta izloženi su sve zahtjevnijim uvjetima rada, što dovodi do prezaposlenosti koja se također odražava na kvalitetu obiteljskog života i uzrokuje smanjenje broja rođene djece. Stanje na selima nije ništa bolje jer je nebrigom onih koji su preuzeli odgovornost za opće dobro izostala jasna agrarna politika i strategija ruralnog razvoja te je rad u poljoprivredi (p)ostao vrlo neisplativ. U takvim smo okolnostima svjedoci iseljavanja sve većega broja mladih ljudi, ali i cijelih obitelji, u želji da negdje drugdje potraže bolju budućnost jer im je ovi krajevi, zbog rastućeg siromaštva i nezaposlenosti, ali i česte potplaćenosti, više ne mogu pružiti. Promatrajući nastalu situaciju u svjetlu načela socijalnog nauka Crkve, možemo reći da Crkva ne zabranjuje obiteljske migracije u potrazi za radnim mjestom, ali poduzetnički duh mora biti popraćen mjerama natalitetne i demografske politike. Sigurnost radnoga mjesta i roditeljskih naknada, ulaganje u infrastrukturu koja prati zaposlene roditelje, bolja organizacija rada koja omogućuje ženama slobodne dane kada djeca polaze u školu, neradna nedjelja, povoljni stambeni krediti, samo su neke od mjera koje moraju pratiti suvremeno tržište rada. Na selima je potrebna dugoročna agrarna politika i sustav pravedne cijene otkupa, a nužna je i promjena zakonskih okvira. Socijalni nauk Crkve naglašava i važnost zadružne kulture rada te važnost primjerene socijalne zaštite. Osobito je važna promjena mentaliteta, jer dijete se uvijek mora promatrati kao dar, a ne kao ekonomski čimbenik koji roditeljima treba osigurati sigurnu mirovinu u starosti.

Ključne riječi: istočna Slavonija, obitelj, tržište rada, socijalni nauk Crkve, natalitet.

Uvod

Sva dosadašnja znanstvena istraživanja nedvojbeno pokazuju da hrvatsko društvo još uvijek visoko cijeni vrijednost braka i obitelji.¹ To potvrđuje i podatak da se u Republici Hrvatskoj, za razliku od većine europskih zemalja, većina djece rađa unutar obitelji. Međutim, na temelju dostupnih podataka, u Republici Hrvatskoj je samo 11 % obitelji s troje djece, što je ispod europskoga prosjeka (13 %) pa demografi već više desetljeća upozoravaju na to da se naše društvo, unatoč pozitivnom stajalištu prema braku i obitelji, suočava sa sve većim padom nataliteta i zabrinjavajućom demografskom krizom koja onemogućuje daljnji razvoj društva i uzrokuje dugoročne i teške posljedice i za gospodarstvo i za društvo u cjelini.² Naime, već danas smo suočeni, među ostalim, sa sve većim nedostatkom radno sposobnoga stanovništva te nesigurnom budućnošću mirovinskog sustava i međugeneracijske solidarnosti. Ako ovomu pridodamo i činjenicu da smo već više godina svjedoci, osobito nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine, i sve većeg iseljavanja mladih ljudi, ali i cijelih obitelji, uglavnom

¹ Usp. Marijan Valković, Sociološko istraživanje: Vjera i moral u Hrvatskoj. Djelomično izvješće, u: *Bogoslovska smotra*, 68. (1998.) IV., str. 461.-473.; Marijan Valković, Gordan Črpić, Ivan Rimac, Vjera i moral u Hrvatskoj. Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (mean) istraživanja, u: *Bogoslovska smotra*, 68. (1998.) IV., str. 483.-511.; Pero Aračić, Gordan Črpić, Krunoslav Nikodem, Vjerska situacija u hrvatskom tranzicijskom društvu prema istraživanju »Aufbruch«, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 128. (2000.) XII., str. 775.-815.; Pero Aračić, Gordan Črpić, Krunoslav Nikodem, Postkomunistički horizonti. Obris sustava vrijednosti i religijskih orijentacija u deset postkomunističkih zemalja, Đakovo, 2003.; U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa, uredio: Josip Baloban, Zagreb, 2005.; Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza, uredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, Kršćanska sadašnjost – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014; Gordan Črpić, Jasna Čurković Nimac, Željko Tanjić, Vjersko uvjerenje i moralno ponašanje, Kršćanska sadašnjost – Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 2016.

² U Hrvatskoj je od godine 1971. do 1991. porastao broj obitelji s jednim djetetom (8,8 %) i obitelji s dvoje djece (33,5 %), dok je smanjen broj obitelji s troje ili više djece (33,5 %). Tako je popisom stanovništva iz 1991. godine utvrđeno da od ukupnoga broja bračnih parova s djecom, obitelji s jednim djetetom čine 45,8 %, obitelji s dvoje djece čine 43,5 %, te obitelji s troje i više djece samo 10,7 %. S druge strane, povećao se broj obitelji bez djece. Osim toga, od 1991. do 2000. godine rođeno je samo 462 512 djece (1971. – 1980. rođeno je 625 264 djeteta, a od 1981. do 1990. rođeno je 596 297 djece), što je smanjenje od 26 %, odnosno 22,4 %. Istodobno se povećao broj umrlih s 462 521 (1971. – 1991.) na 509 449 stanovnika (1991. – 2000.) ili 10,1 %. Tako je došlo do prirodnog smanjenja u iznosu od -53 867 stanovnika u razdoblju od 1991. do 2000. godine. Naime, od 1991. do 2000. godine ukupni je mortalitet iznosio 516 379, što je za 53 867 više umrlih u odnosu prema broju živorođene djece u tom razdoblju. Drugim riječima, potkraj 20. stoljeća radalo se prosječno 1,38 djece po obitelji, a za generacijsko obnavljanje ukupnoga stanovništva potrebno je da taj broj iznosi barem 2,1 djeteta prosječno po obitelji. Usp. Hrvatska Biskupska Konferencija, *Direktorij za obiteljski pastoral Crkve u Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., br. 35.

radno sposobnog i fertilnog stanovništva, onda se problemi samo produbljuju, a demografska kriza poprima razmjere koji još više zabrinjavaju.

Podatci Državnog zavoda za statistiku stoga samo potvrđuju današnje razmjere demografske krize. Naime, u posljednjih šezdesetak godina koeficijent starosti u hrvatskom društvu porastao je s 10,3 % (1953.) na 23,2 % (2010.). Drugim riječima, porastao je postotak osoba od šezdeset i više godina u ukupnome stanovništvu jer »prosječna starost žena i muškaraca 1953. godine bila je 31,9, odnosno, 29,3 godine, a 2010. godine to je 43,0 za žene i 39,5 za muškarce. Godine 1950. bilo je 48 094 više rođenih nego umrlih, a 2010. godine bilo je 8 735 više umrlih nego rođenih. Prosječna starost majke na prvom porodu 1960. godine bila je 23,5 godina, a 2010. godine bila je 27,7 godina. Prosječna starost pri sklapanju braka za žene je 1970. godine bila 21,6 godina, a za muškarce 25,5 godina, dok je ista 2010. godine bila 27,3 za žene i 30,1 za muškarce.«³ Drugim riječima, mladi ljudi danas sve kasnije stupaju u brak, što se također odražava i na njihovu odluku o (ne)rađanju djece ili se pak odlučuju za samački život.⁴

Polazeći od ovih podataka, nastojat ćemo u ovom radu istražiti, osobito na temelju još neobjavljenih rezultata znanstvenoistraživačkog projekta *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života*,⁵ što ponajviše utječe na odluku o ro-

³ Krunoslav Nikodem, Ivan Štengl, Stavovi o djeci i promijenjene uloge žena i muškaraca u srednjoj i Istočnoj Europi, u: *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza*, uredili: Josip Baloban, Krunoslav Nikodem, Siniša Zrinščak, str. 184.

⁴ Prema popisu stanovništva 1981. godine, u Hrvatskoj bilo je 304 930 neoženjenih muškaraca, koji su činili 19,5 % muškoga stanovništva u Hrvatskoj starijeg od 19 godina, te 199 595 neudanih žena, koje su činile 11,5 % svih žena u Hrvatskoj starijih od 19 godina. Do godine 1991. broj se neoženjenih muškaraca povećao na 363 448 ili 19,2 %, tako su oni te godine činili 21,7 % ukupnoga muškog stanovništva starijeg od 19 godine. U tom se razdoblju povećao i broj neudanih žena te je 1991. godine iznosio 235 362 ili 17,9 %, tako da su one te godine činile 12,7 % svih žena starijih od 19 godina. Drugim riječima, 1981. godine neoženjenih i neudanih osoba je bilo 504 525, što je činilo udio od 15,3 % stanovništva, a 1991. godine on se povećao na 598 810 (ili 18,7 %), odnosno 17 % ukupnoga stanovništva starijeg od 19 godina. Usp. Hrvatska biskupska konferencija, *Nav. dj.*, br. 35.

⁵ Znanstvenoistraživački projekt (282-0000000-0780) Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, godine 2007. odobrilo je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH u trajanju od tri godine. Voditelj projekta bio je prof. dr. sc. Pero Aračić. Istraživanje je bilo provedeno na reprezentativnom uzorku od 1200 punoljetnih građana Republike Hrvatske koji su u braku ili su u njemu bili prije. Uzorak je bio probabilistički i reprezentativan na nacionalnoj osnovi te uključeni broj ispitanika omogućuje zaključivanje za ciljnu populaciju uz maksimalnu pogrešku uzorka od $\pm 2,8$ %. Uzorak je konstruiran kao troetapni probabilistički uzorak, što znači da su naselja unutar regije, kućanstva unutar naselja, kao i ispitanici unutar kućanstva, odabrani slučajno. Ispitivanje je provedeno metodom »licem u lice«, tj. sudionici istraživanja anketirani su individualno,

diteljstvu te istaknuti, osobito u svjetlu socijalnog nauka Crkve, određene smjernice koje su nužne za demografski oporavak društva. Drugim riječima, u svjetlu dobivenih rezultata znanstvenoistraživačkog projekta *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života* nastojat ćemo otkriti postoji li, i ako postoji, kakav je suodnos hrvatskoga tržišta rada i odluke roditelja o (ne)rađanju djece. Naime, osobito nas zanima je li loša gospodarska situacija glavni uzrok padu nataliteta i demografskoj krizi ili pak na odluku o roditeljstvu utječe nešto drugo, osobito promjena društvenog mentaliteta. Smatramo, naime, kako je od iznimne važnosti uočiti vrijednosna stajališta, ali i poteškoće s kojima se suočavaju današnje obitelji, a koje znatno utječu na njihovu odluku o (ne)rađanju djece, jer se samo na taj način mogu donijeti odgovarajuće mjere koje mogu zaustaviti današnja negativna demografska kretanja.

1. Analiza uzroka pada nataliteta i demografske krize

Slavonija je već od sredine 18. stoljeća izložena raznim migracijama koje su ostavljale negativne demografske posljedice. Ipak, u posljednje vrijeme to poprima zabrinjavajuće razmjere i prijeti opustošenjem.⁶ Ne ulazeći u cjelovitu analizu uzroka koji su doveli do ovakvih, vrlo nepovoljnih, demografskih kretanja, dovoljno je naglasiti kako je u gradovima, osobito u Osijeku, Slavanskom Brodu, Vukovaru i Vinkovcima, došlo do razaranja industrijskih postrojenja u Domovinskom ratu i gubitka tržišta, a zastarjela tehnologija te često zakonski sumnjiva privatizacija samo su dodatno stvorili sve veći broj nezaposlenih osoba, koji je u nekim dijelovima Slavonije dosegnuo i 40 %. S druge strane, oni koji su uspjeli sačuvati

u svojim domovima. Pritom je u ispitivanju opće populacije unutar kućanstva anketirana samo jedna osoba, starija od 18 godina. Sami intervjui na temelju upitnika trajali su, u prosjeku, oko 40 minuta. Kako bi se dobila što objektivnija slika, ispitivanje je provedeno u skladu s rezultatima demografskih studija, pri čemu je Hrvatska podijeljena u šest regija: (1) Dalmacija, (2) Lika, Pokuplje i Banovina, (3) Istra i Primorje, (4) Zagreb i Zagrebačka županija, (5) sjeverna Hrvatska te (6) Slavonija. Broj ispitanika u svim je regijama bio jednak, 200 građana, pa, prema tome, udio ispitanika iz različitih regija u uzorku nije proporcionalan udjelu njihova stanovništva u populaciji. Realni udjeli regija poravnani su procesom utežavanja (pondiranja). Konačni je uzorak realiziran, uz neznatna odstupanja, uz nešto više obavljenih anketa (1205). Vidjeti također: *Kršćanski identitet i obitelj*, uredili: Pero Aračić, Ivo Džinić, Biljana Hlavaček, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Đakovo, 2011.

⁶ O nepovoljnim čimbenicima koji su uzrokovali ovakve situaciju, osobito intenzivno iseljavanje u prekomorske zemlje već tijekom 19. stoljeća te u zapadnu Europu u drugoj polovici 20. stoljeća, izravni i neizravni gubici dvaju svjetskih ratova i Domovinskog rata, prognaništvo tijekom 90-ih godina prošloga stoljeća, agrarna kolonizacija (1918. – 1941. i 1945. – 1948.), ubrzana industrijalizacija i urbanizacija te sve nepovoljniji socioekonomski, zdravstveni i politički čimbenici, vidjeti: Hrvatska biskupska konferencija, *Nav. dj.*, br. 34.

svoja radna mjesta izloženi su sve zahtjevnijim radnim uvjetima, što dovodi do prezaposlenosti koja se također odražava na kvalitetu obiteljskog života. Vrijedno je istaknuti da je manji broj ljudi zaposlen u proizvodnom sektoru, većina je zaposlena u javnom ili uslužnom, odnosno, gospodarski rečeno, u neprofitabilnim djelatnostima.⁷

Situacija na selima nije ništa bolja jer je komunističko nasljeđe ostavilo usitnjene posjede koji su u suvremenim tržišnim uvjetima nedostatni za isplativ i samoodrživ uzgoj i poljoprivrednu proizvodnju, a podržavana zemlja nije do danas vraćena njihovim prijašnjim vlasnicima i dodjeljuje se pretežito velikim tvrtkama. Osim toga, ne smije se previdjeti i naslijeđeni mentalitet koji zazire od zadružne kulture rada, nisko obrazovnu strukturu seoskoga stanovništva, kao i činjenicu da se ni prije nije moglo živjeti od poljoprivrede te su uspijevali samo seljaci-radnici.⁸ Nadalje, nebrigom onih koji su preuzeli odgovornost za opće dobro izostale su jasna agrarna politika i strategija ruralnog razvoja te je rad u poljoprivredi (p)ostao vrlo neisplativ.⁹ Osim toga, velik broj prognanih u vrijeme Domovinskoga rata nije se vratio u svoje domove te je u svim selima vidljivo ne samo smanjenje broja stanovnika nego ona postaju mjesta izrazito staračkih žitelja, što dovodi u pitanje i samu opstojnost naših sela.¹⁰

Stoga nas ne smije iznenaditi što smo danas svjedoci iseljavanja sve većega broja mladih ljudi, ali i cijelih obitelji, u želji da negdje drugdje potraže bolju bu-

⁷ Razlog ovako drastičnom padu zaposlenosti u poljoprivredi i industriji i naglom porastu u sektoru usluga nalazi se u zahtjevima koje nameću nove industrijske i informacijske tehnologije. Naime, zbog sve zahtjevnijih proizvodnih procesa, bilo na području poljoprivrede ili industrije, velik broj niskokvalificirane radne snage, koja se zbog inih razloga nije kadra usavršavati, zapošljava se u sektoru usluga, u slabo plaćenim poslovima, poput ugostiteljstva i prodaje. Usp. European commission, *Living conditions in Europe. Statistical pocketbook*, Office of Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2004., str. 58. Vidi također: *Siromaštvo i demografsko stanje u Slavoniji, Baranji i Srijemu*. Korizmena poslanica slavonskih biskupa, Đakovo – Požega, 2016.

⁸ Usp. Antun Šundalić, *Selo – iz autentičnosti u neprepoznatljivost*. Prilog sociološkom istraživanju ruralnosti Slavonije i Baranje, Osijek, 2010., str. 72.-89.

⁹ Usp. *Siromaštvo i demografsko stanje u Slavoniji, Baranji i Srijemu*. Korizmena poslanica, br. 6.

¹⁰ Usp. Antun Šundalić, *Nav. dj.*, str. 178.-180. Prema nekim autorima, pojavit će se dvije vrste sela: ona s brojnijim stalnim stanovnicima i ona s malobrojnim. Prva vrsta sela bit će više naslonjena na urbane centre i činit će svojevrsni suburbani prsten u kojemu će se mali broj ljudi baviti poljoprivredom. Bit će uglavnom zaposleni u sekundarnim, tercijarnim i kvartarnim djelatnostima koje će obavljati kod kuće ili pak u gradu, odnosno u drugoj vrsti sela. Druga vrsta sela, ona malobrojnija, bit će udaljenija od gradova i statat će se s prirodnim okolišem, a stanovništvo će se baviti pretežito poljoprivrednom djelatnošću. Ipak, upitno je hoće li uspjeti preživjeti industrijalizaciju i urbanizaciju, odnosno hoće li nestati i ova, druga vrsta sela. Usp. Isto, str. 237.

dućnost, jer im je ovi krajevi, zbog rastućeg siromaštva i nezaposlenosti, ali i česte potplaćenosti, više ne mogu pružiti. Iako do danas ne postoje službeni podatci o broju iseljenih osoba, sa sigurnošću možemo reći da porastom siromaštva i sve većeg iseljavanja imamo tendenciju daljnjeg pada nataliteta te istodobno i odlaska u donji dio europske ljestvice, jer bogatije zemlje, sa snažnom socijalnom politikom i demografskim mjerama, bilježe porast nataliteta. U tom je kontekstu važno naglasiti da, unatoč određenim pomacima u primjeni prigodnih mjera, osobito povećanja dječjeg doplatka i bolje organiziranosti dječjih vrtića, Republika Hrvatska još uvijek nije donijela dugoročnu strategiju demografskog oporavka i pronatalitetne politike, odnosno dokument o obiteljskoj i demografskoj politici. Vrijedno je stoga istaknuti da su upravo rezultati istraživanja provedeni u okviru europskog projekta »Prema stvarnoj ravnopravnosti muškaraca i žena: usklađivanje profesionalnog i obiteljskog života«, jasno potvrdili da su ovakve mjere za sada izostale u hrvatskome društvu te upozorili na zabrinjavajuću situaciju jer je čak 55,3 % žena u Hrvatskoj izjavilo kako su upravo zbog odluke za majčinstvo ostale bez posla. U prilog tome govori i podatak da je u Republici Hrvatskoj, u odnosu prema drugim europskim zemljama, relativno mali postotak samohranih roditelja (6 %) jer se u našoj zemlji samohrani roditelji mnogo teže nose s odgojem djece zato što poslodavci, kako rekosmo, u načelu ne podržavaju roditeljstvo.

Međutim, mnogi upozoravaju da nisu samo loši gospodarski uvjeti i rastuće siromaštvo razlozi iseljavanja mladih ljudi. Iako se u većeg dijela uočava želja za sigurnim i dobro plaćenim radnim mjestom koje omogućuje bolji životni standard, sve je više onih koji se iseljavaju zbog besperspektivnosti i nezadovoljstva, odnosno razočarani neučinkovitošću pravne države koja omogućuje političko pogodovanje i korupciju. U tom smislu rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da postoji značajno društveno samorazumijevanje prakse podmićivanja koje je dobra klima za njezino održavanje. Naime, dolazi se do rezultata »kako od trećine do polovine građana *opće populacije* iskazuje spremnost za sudjelovanje u praksama mita i korupcije«, onda »imamo razloga pretpostaviti kako je riječ o strukturalnom problemu s kojim se suočava suvremeno hrvatsko društvo, problemu koji nije moguće odstraniti u kratkom roku«. ¹¹ Zanimljivo je stoga promotriti rezultate znanstvenoistraživačkog projekta *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života* te uočiti što ponajviše utječe na odluku o (ne)rađanju djece, odnosno u kojoj mjeri

¹¹ Gordan Črpić, Jasna Ćurković Nimac, Željko Tanjić, *Nav. dj.*, str. 175. »U mlađim populacijama, kod srednjoškolaca i studenata, rasprostranjenost spremnosti na prihvaćanje naznačenih praksi, uključujući i neodlučne, kreće se i do tri četvrtine populacije.« Isto.

na to utječu loša gospodarska situacija i rastuće siromaštvo popraćeno neučinkovitošću pravne i socijalne države ili pak promjena iz tradicionalnog u više urbani i individualistički mentalitet.

Tablica 1. Ispitanici prema stupnju slaganja s određenim tvrdnjama o obitelji

Tvrdnje o obitelji	Ne	Da	Ne znam
Danas u Hrvatskoj nije poželjno imati više djece jer su djeca veliki trošak i ometaju ostvarivanje životnih ciljeva odraslih (roditelja)	576	368	260
	47,8 %	30,5 %	21,6 %
Veći broj djece u obitelji siguran je znak siromaštva i neobrazovanosti	865	152	188
	71,8 %	12,6 %	15,6 %

Analizirajući dobivene odgovore, možemo reći da oni samo potvrđuju načelnu otvorenost naših obitelji prema većem broju djece jer više od 70 % ljudi smatra da veći broj djece u obitelji nije siguran znak siromaštva i neobrazovanosti. Međutim, unatoč ovoj načelnoj otvorenosti novom životu, zabrinjavajući je podatak da gotovo 50 % ljudi smatra (30 %) ili ne zna (21 %) da danas u Hrvatskoj nije poželjno imati više djece jer su djeca veliki trošak i ometaju ostvarivanje životnih ciljeva odraslih (roditelja). To nameće zaključak da na odluku o (ne)rađanju ne utječe samo loša gospodarska situacija nego i jedan novi mentalitet u kojemu želja za boljim životnim standardom dobiva prednost pred odlukom o rađanju više djece. Naime, veći broj djece ne gleda se kao obiteljsko i društveno dobro, nego više kao teret za roditelje i zapreka boljim uvjetima života, odnosno potvrđuju postojanje ovog, novog, poprilično individualistički usmjerenog mentaliteta.

Tablica 2. Ispitanici prema stajalištu o tome što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Uopće ne utječe	Uglavnom ne utječe	Ne znam	Uglavnom utječe	Jako utječe
Loši financijski uvjeti	10	42	53	542	558
	0,9 %	3,5 %	4,4 %	45,0 %	46,3 %
Neriješeni stambeni problemi	8	39	64	542	552
	0,7 %	3,3 %	5,3 %	45,0 %	45,8 %

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Uopće ne utječe	Uglavnom ne utječe	Ne znam	Uglavnom utječe	Jako utječe
Nezaposlenost / nesigurnost radnog mjesta	5	29	59	514	597
	0,4 %	2,4 %	4,9 %	42,7 %	49,6 %
Strah od budućnosti	12	63	130	538	462
	1,0 %	5,3 %	10,8 %	44,6 %	38,3 %
Želja za lagodnim životom bračnog para	80	226	221	422	255
	6,7 %	18,8 %	18,3 %	35,1 %	21,2 %
Nedostatak vjere	161	344	260	291	150
	13,3 %	28,5 %	21,5 %	24,2 %	12,4 %
Supruge ne žele djecu	210	318	324	231	122
	17,4 %	26,4 %	26,9 %	19,2 %	10,1 %
Supruzi ne žele djecu	205	324	335	219	122
	17,0 %	26,8 %	27,8 %	18,2 %	10,2 %
Supruga mora raditi izvan kuće	118	263	209	422	194
	9,8 %	21,8 %	17,3 %	35,0 %	16,1 %
Nesigurna populacija politika	92	202	261	419	231
	7,7 %	16,7 %	21,6 %	34,8 %	19,2 %
Nasilje u obitelji	67	164	219	454	301
	5,6 %	13,6 %	18,2 %	37,7 %	24,9 %
Alkoholizam	79	133	177	458	358
	6,6 %	11,1 %	14,7 %	38,0 %	29,7 %
Djeca su veliki trošak	135	280	281	359	150
	11,2 %	23,3 %	23,3 %	29,8 %	12,4 %

Uvidom u dobivene rezultate možemo reći da se kao najčešći razlozi smanjenju broja djece navode, prije svega, loši financijski uvjeti (više od 90 % ispitanika), neriješeni stambeni problemi (90 %), nezaposlenost / nesigurnost radnog mjesta (90 %), strah od budućnosti (83 %) te nesigurna populacijska politika (53 %), kao i činjenica da supruga mora raditi izvan kuće (51 %). Osim toga, prikazani rezultati samo dodatno potvrđuju da naše obitelji žele djecu jer je manji postotak

onih koji smatraju da na smanjenje broja utječe to da supruzi (28 %) i supruge (29 %) ne žele djecu. Međutim, zabrinjavajući je podatak da više od 50 % ispitanika smatra da na manji broj djece utječu i nasilje u obitelji (više od 50 % ispitanika) i alkoholizam (68 %). To nas ipak ne smije iznenaditi jer su to pojave koje najčešće prate rast nezaposlenosti i siromaštva popraćen osjećajem bespomoćnosti. Naime, u takvim situacijama, kako bi zatomile osjećaje frustracije, mnoge se osobe, najčešće supruzi, odaju alkoholu ili pak nasilnim ponašanjem iskaljuju svoje frustracije nad ostalim članovima svojih obitelji.

Vrijedno je i naglasiti da 36 % ispitanika smatra da, osim gospodarskih uvjeta, na smanjenje broja djece utječe i nedostatak vjere. S druge strane, uočava se i visok postotak onih koji smatraju da na trend sve manjega broja djece u obiteljima utječe i želja za lagodnim životom bračnog para (56 %), što ponovno potvrđuje da je u jednog dijela ispitanika važniji viši životni standard nego dijete.¹² Analizirajući, međutim, mišljenja ispitanika s obzirom na veličinu mjesta u kojem žive, može se ustvrditi kako ne postoji statistički značajna razlika u mišljenjima da na trend sve manjega broja djece u obiteljima utječu želja za lagodnim životom bračnog para, nedostatak vjere, činjenica da supruge ne žele djecu i da su djeca veliki trošak. Drugim riječima, mentalitet koji smatra da dijete više nije dar za obitelj, nego teret i zapreka boljemu životnom standardu, odnosno da su životni troškovi preveliki ako se roditelji odluče za veći broj djece, polako se uvlači u sve društvene slojeve.

Tablica 3. Rezultati testiranja značajnosti razlika u mišljenju supružnika prema veličini mjesta o tome što utječe na trend sve manjega broja djece u obiteljima

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Veličina mjesta (broj stanovnika)	Kruskal-Wallisov test		
		Prosječni rang	<i>H</i>	<i>p</i>
Loši financijski uvjeti	10 000 ili manje	613,04	30,112	0,000
	10 001 do 70 000	529,58		
	70 001 do 150 000	542,00		
	150 001 do 500 000	484,05		
	više od 500 000	526,56		

¹² Osim navedenih mišljenja, po jedan ispitanik naveo je da na današnju tendenciju sve manjeg broja djece u obiteljima utječe i nemogućnost čuvanja djece, neodgovornost, razvod braka, neupućenost, nesavjesnost, neorganiziranost, neplodnost, karijera, a dvoje ispitanika navodi i prezaposlenost.

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Veličina mjesta (broj stanovnika)	Kruskal-Wallisov test		
		Prosječni rang	<i>H</i>	<i>p</i>
Neriješeni stambeni problemi	10 000 ili manje	596,41	18,600	0,001
	10 001 do 70 000	561,39		
	70 001 do 150 000	598,04		
	150 001 do 500 000	485,68		
	više od 500 000	523,53		
Nezaposlenost / nesigurnost radnog mjesta	10 000 ili manje	605,26	45,809	0,000
	10 001 do 70 000	583,18		
	70 001 do 150 000	619,20		
	150 001 do 500 000	455,74		
	više od 500 000	466,45		
Strah o budućnosti	10 000 ili manje	609,72	38,869	0,000
	10 001 do 70 000	550,15		
	70 001 do 150 000	616,34		
	150 001 do 500 000	501,24		
	više od 500 000	454,10		
Želja za lagodnim životom bračnog para	10 000 ili manje	584,94	4,452	0,348
	10 001 do 70 000	574,31		
	70 001 do 150 000	556,22		
	150 001 do 500 000	527,69		
	više od 500.000	545,25		
Nedostatak vjere	10 000 ili manje	583,18	8,461	0,076
	10 001 do 70 000	552,88		
	70 001 do 150 000	627,03		
	150 001 do 500 000	509,95		
	više od 500 000	557,64		
Supruge ne žele djecu	10 000 ili manje	569,48	8,612	0,072
	10 001 do 70 000	557,24		
	70 001 do 150 000	509,75		
	150 001 do 500 000	564,55		
	više od 500 000	634,60		

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Veličina mjesta (broj stanovnika)	Kruskal-Wallisov test		
		Prosječni rang	H	p
Supruzi ne žele djecu	10 000 ili manje	563,53	20,040	0,000
	10 001 do 70 000	535,41		
	70 001 do 150 000	515,09		
	150 001 do 500 000	578,21		
	više od 500 000	677,37		
Supruga mora raditi izvan kuće	10 000 ili manje	602,96	19,656	0,001
	10 001 do 70 000	521,04		
	70 001 do 150 000	554,51		
	150 001 do 500 000	581,61		
	više od 500 000	491,34		
Nesigurna populacijska politika	10 000 ili manje	601,63	42,334	0,000
	10 001 do 70 000	573,98		
	70 001 do 150 000	651,16		
	150 001 do 500 000	512,79		
	više od 500 000	427,00		
Nasilje u obitelji	10 000 ili manje	567,87	17,138	0,002
	10 001 do 70 000	617,16		
	70 001 do 150 000	590,70		
	150 001 do 500 000	470,48		
	više od 500 000	593,20		
Alkoholizam	10 000 ili manje	562,04	17,145	0,002
	10 001 do 70 000	632,34		
	70 001 do 150 000	581,91		
	150 001 do 500 000	485,38		
	više od 500.000	590,50		
Djeca su veliki trošak	10 000 ili manje	593,94	9,407	0,052
	10 001 do 70 000	542,87		
	70 001 do 150 000	507,84		
	150 001 do 500 000	574,54		
	više od 500 000	535,38		

U daljnjoj analizi dobivenih odgovora, osobito slučajeva u kojima je potvrđena statistički značajna razlika, rezultati upućuju na to da osobe iz mjesta s manje od 10 000 stanovnika, više nego ostale, smatraju da na tendenciju sve manjega broja djece u obitelji utječu loši financijski uvjeti i činjenica da supruga mora raditi izvan kuće. To nas ne treba iznenaditi jer i druga istraživanja ističu da su manje sredine tradicionalnije te se smatra da suprugin rad izvan kuće, na tržištu rada, nužno utječe na broj i odgoj djece, odnosno na cjelokupni obiteljski život. U takvim sredinama više se naglašava posao majke kućanice, iako se sve više prihvaća i nužnost suprugina izlaska na tržište rada.¹³ Drugim riječima, supruga bi trebala sudjelovati u materijalnom dohotku, ali ne bi smjela zapostaviti i ostale, tradicionalne uloge koje u stvarnosti i dalje ima jer su vezane za poslove koje ima kao supruga i majka, a to dovodi do njezine preopterećenosti koja se odražava i na cjelokupni obiteljski život.

U većim je sredinama mnogo otvorenije stajalište prema radu žena izvan kuće jer to materijalni uvjeti snažnije zahtijevaju. Osobe iz mjesta koja imaju između 10 001 i 70 000 stanovnika, više nego ostale, smatraju da na navedenu tendenciju utječu nasilje u obitelji i alkoholizam, što samo potvrđuje da su te sredine izložnije siromaštvu. Osobe koje stanuju u gradovima sa 70 001 i 150 000 stanovnika, više nego ostale, smatraju da na sve manji broj djece utječu neriješeni stambeni problemi, nezaposlenost / nesigurnost radnog mjesta, strah od budućnosti i nesigurna populacijska politika, jer su to za njih temeljni problemi. Drugim riječima, svi oni ističu da na trend sve manjega broja djece u obitelji utječu loši financijski i gospodarski uvjeti, ali prednost daju specifičnim problemima koji su povezani s veličinom mjesta njihova stanovanja. Međutim, osobe iz mjesta s više od 500 000 stanovnika, više nego ostale, smatraju da na sve manji broj djece u obiteljima utječe činjenica da supruzi ne žele djecu te se uočavaju sve veća liberalizacija životnih stajališta i duh individualizma koji se osobito očituje u nespremnosti supruge da pripomogne suprugama u odgoju djece i da na sebe preuzmu dio obiteljskih obveza.

¹³ Usp. Gordan Črpić, Željka Biščan, Pero Aračić, Nove (i stare) uloge žena i muškaraca u suvremenoj Europi, u: *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, uredio: Josip Baloban, str. 228.-230.

Tablica 4. Rezultati testiranja značajnosti razlika u mišljenju supružnika prema stupnju obrazovanja o tome što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Obrazovanje	Kruskal-Wallisov test		
		Prosječni rang	<i>H</i>	<i>p</i>
Loši financijski uvjeti	OŠ	603,49	11,851	0,008
	KV-VKV	612,73		
	srednja	556,61		
	VŠS-VSS	534,29		
Neriješeni stambeni problemi	OŠ	571,71	2,341	0,505
	KV-VKV	596,87		
	srednja	567,00		
	VŠS-VSS	555,49		
Nezaposlenost/nesigurnost radnog mjesta	OŠ	579,63	1,431	0,698
	KV-VKV	587,34		
	srednja	565,33		
	VŠS-VSS	558,80		
Strah o budućnosti	OŠ	591,39	9,119	0,028
	KV-VKV	610,93		
	srednja	564,99		
	VŠS-VSS	531,86		
Želja za lagodnim životom bračnog para	OŠ	607,13	3,787	0,285
	KV-VKV	563,36		
	srednja	563,82		
	VŠS-VSS	556,41		
Nedostatak vjere	OŠ	612,20	5,863	0,118
	KV-VKV	548,35		
	srednja	555,42		
	VŠS-VSS	577,35		
Supruge ne žele djecu	OŠ	581,08	1,811	0,613
	KV-VKV	554,86		
	srednja	561,93		
	VŠS-VSS	587,61		

Što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima?	Obrazovanje	Kruskal-Wallisov test		
		Prosječni rang	<i>H</i>	<i>p</i>
Supruzi ne žele djecu	OŠ	571,11	1,406	0,704
	KV-VKV	565,92		
	srednja	560,76		
	VŠS-VSS	589,55		
Supruga mora raditi izvan kuće	OŠ	634,94	16,191	0,001
	KV-VKV	591,28		
	srednja	533,51		
	VŠS-VSS	562,42		
Nesigurna populacija politika	OŠ	615,07	7,356	0,061
	KV-VKV	585,54		
	srednja	556,09		
	VŠS-VSS	545,93		
Nasilje u obitelji	OŠ	572,22	1,165	0,761
	KV-VKV	567,46		
	srednja	580,63		
	VŠS-VSS	554,59		
Alkoholizam	OŠ	581,60	0,704	0,872
	KV-VKV	556,20		
	srednja	570,37		
	VŠS-VSS	572,22		
Djeca su veliki trošak	OŠ	597,29	13,546	0,004
	KV-VKV	629,56		
	srednja	537,66		
	VŠS-VSS	558,17		

Uvidom u rezultate istraživanja možemo reći da, prema stupnju obrazovanja, postoje određene razlike u gledištima na to što utječe na trend sve manjeg broja djece u obiteljima. Rezultati pokazuju da se kvalificirane i visoko kvalificirane osobe, više od ostalih, slažu s tvrdnjom da na sve manji broj djece u obiteljima utječu loši financijski uvjeti, strah od budućnosti i činjenica da su djeca veliki trošak, dok se osobe s osnovnoškolskim obrazovanjem najviše slažu s tvrdnjom da na tendenciju smanjenja broja djece u obiteljima utječe činjenica da žena mora raditi

izvan kuće, odnosno, skloniji su tradicionalnijem poimanju žene kućanice. Osim toga, vrijedno je spomenuti da su rezultati istraživanja također pokazali kako osobe koje imaju više od troje djece smatraju, više nego ostali, da je uzrok trendu smanjenja broja djece u obitelji zapravo nedostatak vjere, a osobe koje imaju troje djece i manje da je razlog nesigurna populacijska politika i činjenica da žena mora raditi izvan kuće.

Rezimirajući dobivene rezultate možemo zaključiti da na tendenciju sve manjega broja djece u obiteljima ponajviše utječu dva čimbenika: loša gospodarska i financijska situacija popraćena sve većom nezaposlenošću i rastućim siromaštvom, ali i promjena mentaliteta koji u djeci više ne gleda obiteljsko dobro i dar koji ispunjava roditelje. Vrijedno je stoga istaknuti da gotovo sva provedena znanstvena istraživanja ističu kako u Hrvatskoj »s obzirom na stav da čovjek treba imati djecu da bi život imao smisla pokazuju da je najvažnija odrednica veličina mjesta stanovanja te stav o (ne)opravdanosti razvoda i stupanj obrazovanosti«. ¹⁴ Naime, ispitanici iz ruralnih područja, starije životne dobi i s nižim stupnjem obrazovanja skloniji su smatrati da čovjek treba imati djecu da bi život imao smisla.

Drugim riječima, osim gospodarskih uvjeta, i promjena mentaliteta snažno utječe na smanjenje broja djece u obitelji. Komparativna analiza vrednota u Hrvatskoj i u Europi pokazala je da se u Hrvatskoj posljednjih godina znatno smanjio broj onih koji smatraju da žena treba imati djecu da bi se osjećala ispunjenom. Utjecaj modernizacije učinio je da je 2008. godine takvo stajalište zastupao 45,1 % građana u usporedbi s rezultatima istraživanja provedenih iz 1999. i 2001., kada je broj onih koji smatraju da žena treba imati djecu kako bi ispunila pravi smisao svoga postojanja iznosio 55,3 %. ¹⁵ To potvrđuje činjenicu da sela, iako su još uvijek brojnija od gradova, nisu više »u vlasništvu« većinske populacije. Naime, od 6759 naselja u Hrvatskoj, prema popisu iz 2001., samo su 124 gradska, a ostala čini 6635 sela i zaselaka. Međutim, u ta 124 grada živi 69 % stanovnika, a u ostalim naseljima oko 31 %. ¹⁶

Navedeni rezultati stoga upućuju na to da hrvatsko društvo postupno razvija urbanu kulturu, što će se dugoročno odraziti i na stajališta građana prema obitelji i broju djece. Naime, u hrvatskom društvu sve više raste individualizacijski model koji možemo promatrati kao rastuću autonomiju pojedinca u razvijanju

¹⁴ Krunoslav Nikodem, Ivan Štengl, *Nav. dj.*, str. 169.

¹⁵ Usp. Isto, 174.

¹⁶ Usp. Antun Šundalić, *Nav. dj.*, str. 80.

njihovih vlastitih vrijednosti i normi koje će biti oslobođene, ali ne uvijek potpuno, utjecaja religije i tradicionalnih moralnih normi. Naime, životna se stajališta sve više temelje na osobnom izboru i sve manje ovise o tradiciji i vjerskoj pripadnosti. U tom smislu rezultati istraživanja pokazuju da se u Hrvatskoj, u razdoblju od 1999. do 2008., smanjio broj onih koji djecu shvaćaju kao smisao života (sa 76,3 % na 66,2 %) te kao obvezu prema društvu (s 50,3 % na 23,9 %).¹⁷ Stoga valja očekivati da će se sve većim rastom urbane kulture polako mijenjati i stajalište prema braku i obitelji, odnosno smanjivat će se postotak onih koji visoko vrednuju brak i obitelj te imaju načelnu otvorenost prema većem broju djece.

Ipak, unatoč određenim razlikama s obzirom na dob ispitanika, veličinu mjesta u kojem ispitanici žive te stupanj njihove obrazovanosti, rezultati dosadašnjih istraživanja nedvosmisleno upućuju na zaključak da su glavni uzroci današnjem trendu smanjenja broja djece u obiteljima, prije svega, loši financijski uvjeti, neriješeni stambeni problemi, nezaposlenost / nesigurnost radnog mjesta, strah od budućnosti te nesigurna populacijska politika, kao i činjenica da žena mora raditi izvan kuće. Drugim riječima, istraživanja potvrđuju tezu da se, unatoč polaganoj promjeni mentaliteta, temeljni uzroci današnjem padu nataliteta i nastale demografske krize nalaze upravo u teškoj gospodarskoj situaciji i rastućem siromaštvu. Istodobno, rezultati pokazuju da hrvatsko tranzicijsko društvo nije pronašlo prikladan odgovor na položaj žene na tržištu rada te da ne postoji primjereno vrednovanje njezina rada u kući. Drugim riječima, poprilično je nejasno u kojem će se pravcu usmjeriti hrvatsko društvo: na ženu kao radnicu na tržištu rada ili ćemo se usmjeriti na demografski problem društva i pozitivno vrednovati društveno neplaćeni i nepriznati rad žena u kući?¹⁸

2. Promicanje vrijednosti braka i obitelji u svjetlu načela socijalnog nauka Crkve

Iz prethodne analize proizlazi da su rezultati svih dosadašnjih socioreligijskih istraživanja, osobito rezultati istraživačkoga projekta *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života*, nedvojbeno pokazali da je veliki postotak naših obitelji otvoren rađanju, ali zbog loše gospodarske i financijske situacije, često uvjetovane nesigurnošću radnog mjesta, nezaposlenošću i siromaštvom, korupcijom i neučinkovitošću pravne države te izostankom dugoročne pronatalitetne i

¹⁷ Usp. Krunoslav Nikodem, Ivan Štengl, *Nav. dj.*, str. 183.

¹⁸ Usp. Gordan Črpić, Željka Biščan, Pero Aračić, *Nav. dj.*, str. 228.

demografske politike, teško se odlučuju na roditeljstvo, osobito na rađanje većega broja djece. Osim toga, i poslodavci snose veliku odgovornost jer prednost daju kapitalu i dobiti te često ne isplaćuju pravednu plaću i zahtijevaju rad nedjeljom te na taj način, potplaćenošću i prezaposlenošću, dodatno otežavaju donošenje odluke o roditeljstvu. S druge strane, povećava se postotak onih koje ne žele rađati više djece jer to supružnicima onemogućuje bolji životni standard te je očito da se polagano mijenja mentalitet, osobito u urbanim sredinama, prema individualistički i sekulariziranom usmjerenju života na koji vjera više nema utjecaja i u kojem se na dijete ne gleda kao na dar koji ispunjava roditelje, nego kao na zapreku i teret osobnom ostvarenju. Sve to za posljedicu ima drastičan pad nataliteta i demografsku krizu koja onemogućuje razvoj društva.

Suočen s ovakvim izazovima, socijalni nauk Crkve naglašava da za izlazak iz ove situacije treba djelovati na više područja. Prije svega, potrebno je stvarati zakonodavne okvire koji će ohrabriti roditelje na rađanja djece, ali i stvarati društveno ozračje koje potiče roditeljstvo. Drugim riječima, socijalni nauk Crkve zauzima se za jačanje socijalno osjetljive i pravne države koja će promicati vrijednosti braka i obitelji i to djelotvorno omogućiti, a Crkva svojim evangelizacijskim poslanjem i karitativnim djelovanjem u tome mora pružiti značajan doprinos. Naime, prema socijalnom nauku Crkve, demografska kriza nastala zbog pada nataliteta ne može se pripisati samo lošim gospodarskim i financijskim uvjetima nego je znak, prije svega, moralne krize društva.¹⁹

»Moralno odgovorna otvorenost životu društveno je i ekonomsko bogatstvo. Velikim nacijama pošlo je za rukom izići iz vlastite bijede također zahvaljujući velikom broju i mnogovrsnim sposobnostima njihovih pripadnika. Druge, naprotiv, nekoć brojčano velike i napredne nacije, danas se nalaze u stanju nesigurnosti s obzirom na budućnost, a gdje su baš i na zalazu, čemu je ponajviše kriv negativni prirodni prirast, ključni problem društava blagostanja. Niska stopa nataliteta, koja kadšto ide ispod takozvanog 'praga demografske obnove', baca u krizu čak i sustave socijalne pomoći, povećava njihove izdatke, nagriza uštedena sredstva i financijske zalihe nužne za ulaganje, smanjuje dostupnost kvalificirane radne snage, sužuje 'intelektualne kapacitete', na kojima se narodi napajaju u nastojanju da zadovolje vlastite potrebe. Osim toga, sve manje, a kadšto i posve male obitelji prijete osiromašenjem društvenih odnosa i nemoću jamčenja učinkovitih oblika solidarnosti. Riječ je o prilikama u kojima izlaze na vidjelo simptomi nedostatnog povjerenja u budućnost, kao i moralni zamor. Stoga je društveno, čak i ekonomski

¹⁹ Usp. Igor Jakobfi, Kršćanski doprinos raspravi o demografskoj obnovi hrvatskog društva, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 141. (2013.) 11.-12., str. 869.-876.

nužno novim naraštajima i dalje preporučivati ljepotu obitelji i braka, svjedočeći kako te institucije odgovaraju najdubljim zahtjevima srca i dostojanstva osobe. U toj su perspektivi države pozvane *pokrenuti političke sustave kako bi oni promicali središnju ulogu i integritet obitelji*, prve i životne stanice društva, sazidane na braku muškarca i žene te preuzeli odgovornost za njezine ekonomske i fiskalne probleme, svagda poštujući njezinu narav koja počiva na odnosima.«²⁰

U svjetlu rečenoga, socijalni nauk Crkve ističe da se ovoj problematici mora pristupiti višeslojno, a osobito na antropološko-teološkoj i evangelizacijsko-socijalnoj razini. Na antropološko-teološkoj razini potrebno je založiti se za uspostavu pravednog i socijalno osjetljivog društva s mjerama socijalne politike na tržištu rada kako bi uspostavili dobro i zdravo društvo koje je u službi roditeljima i obiteljima. Socijalni nauk Crkve stoga jasno naglašava da se mora *utvrditi primat obitelji u odnosu na društvo i državu*. »Naime, obitelj je barem u svojoj zadaći rađanja sam uvjet njihova postojanja. U ostalim svojim zadaćama u prilog svakome od svojih članova ona je, po važnosti i vrijednosti, ispred zadaća koje moraju obavljati društvo i država.«²¹ Obitelj je stoga nositelj nedodirljivih prava jer svoje legitimiranje ima u ljudskoj naravi, a ne u priznavanju države.²² Ona dakle ne postoji za društvo i za državu, već su društvo i država za obitelj. Drugim riječima, obitelj postoji prije države ili bilo koje druge zajednice te, iako su obitelj i društvo međusobno povezani organskim i životnim vezama, ona posjeduje vlastita neotuđiva prava.

Socijalni dokumenti Crkve ističu da je upravo društvo po mjeri obitelji najbolje jamstvo »protiv svakog zastranjenja individualističkog ili kolektivističkog tipa, jer u njemu je osoba uvijek u središtu pozornosti kao cilj, a nikada kao sredstvo«,²³ budući da se u obitelji, od prvih godina života, unose moralne vrijednosti, prenosi duhovna baština vjerske zajednice i kulturna baština nacije, a djeca se na osobit način podučavaju društvenoj odgovornosti i solidarnosti.²⁴ Možemo stoga reći da je dobrobit osobe te ljudskog i kršćanskog društva usko povezana

²⁰ Benedikt XVI., Enciklika, *Caritas in veritate*, Vatikan 7. srpnja 2009., u: Dokumenti 158, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009., br. 44.

²¹ Papinsko Vijeće »Iustitia et pax«, *Kompendij socijalnog nauka Crkve* (2004.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2005., br. 214.

²² Usp. Sveta Stolica, *Povelja o pravima obitelji* (1983.), Prethodne napomene, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984., str. 8.-9.

²³ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 213.

²⁴ Usp. *Katekizam Katoličke Crkve* (1992.), HBK-Glas Koncila, Zagreb, 1994., br. 2224.

»s povoljnim stanjem bračne i obiteljske zajednice«²⁵ jer narodi »bez obitelji snažnih u zajedništvu i postojanih u djelovanju slabe«.²⁶ U tome smislu, »svaki društveni model koji kani služiti čovjekovu dobru ne može zanemariti središnjost i društvenu odgovornost obitelji«.²⁷ U središtu istinskog razvoja jest otvorenost životu jer »kada neko društvo krene putem nijekanja i onemogućavanja života, na poslijetku više ne pronalazi nužne motive i snage kako bi služilo čovjekovu istinskom dobru. Ako se izgubi osobna i društvena osjetljivost za prihvaćanje novoga života, sahnju i drugi oblici prihvaćanja korisni za društveni život. Prihvaćanje života kali moralne snage i ljude čini sposobnima za uzajamno pomaganje«,²⁸ ističu dokumenti. U tom smislu možemo reći da je obitelj domovina srca.

Nasuprot sekulariziranom i individualistički usmjerenom mentalitetu, potrebno je, naime, još snažnije naglasiti važnost braka i obitelji za budućnost naroda i društva te se i dalje zalagati u promicanju njihovih vrijednosti. Socijalni dokumenti Crkve upozoravaju da su u mnogim ekonomski razvijenim zemljama rašireni zakoni protiv života i već su oblikovali moralna stajališta i praksu, pridonošeći širenju »protunatalitetnog mentaliteta, koji se često nastoji prenijeti i u druge države, kao da je riječ o kulturnom razvoju«.²⁹ U tome smislu na osobit je način potrebno potaknuti svjedočenje kršćanske vjere očitovano u otvorenosti velikodušnom darivanju novog života te snažnije naglasiti društvenu dimenziju vjere, posvjedočenu u snažnijoj prisutnosti vjernika laika u društvu i njihovu utjecaju na oblikovanje društvenog mentaliteta i kulture. Poučavanje vjernika laika u socijalnom nauku Crkve može u tome pružiti značajni doprinos. Naime, socijalno pitanje danas je postalo korjenito antropološko pitanje. U tom smislu svaki razvoj mora uključivati i duhovni rast, a ne samo materijalni jer razum ima potrebu stalnog pročišćenja vjerom. Plodan dijalog vjere i razuma nužno pridonosi učinkovitijem djelu socijalne ljubavi prema bližnjemu, a socijalni nauk Crkve u tome može pružiti važan doprinos.³⁰ Na evangelizacijsko-socijalnoj razini potrebna je stoga snažnija skrb Crkve za brak i obitelj, odnosno još zauzetije socijalno i karitativno djelovanje, osobito prema obiteljima s više djece i socijalno ugroženim obiteljima.

²⁵ Drugi vatikanski sabor, pastoralna konstitucija *Gaudium et spes* (1965.), u: ISTI, Dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008., br. 47.; Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 2210.

²⁶ Papinsko Vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 213.

²⁷ Isto, br. 214.

²⁸ Benedikt XVI., *Nav. dj.*, br. 28.

²⁹ Isto, br. 28.

³⁰ Usp. Isto, br. 56.

A) ANTROPOLOŠKO-TEOLOŠKA RAZINA

Papa Pavao VI. naglasio je da postoji »duboka povezanost između evangelizacije i promicanja čovjeka, odnosno između evangelizacije i razvoja, oslobođenja. Ona je antropološkog reda jer čovjek kome treba navijestiti Evanđelje nije nipošto neko apstraktno biće nego nosilac različitih društvenih i gospodarskih problema«. ³¹ Papa, međutim, ističe da je ona i teološkog reda »budući da je nemoguće razdvojiti razinu stvorenja od razine Otkupljenja u suočavanju s vrlo stvarnim nepravdama s kojima se treba boriti kako bi se pravda ponovno uspostavila«. ³² Drugim riječima, evangelizacija ne bi bila potpuna »kad ne bi vodila računa o stvarnim i trajnim odnosima koji postoje između Evanđelja te čovjekova osobnog i društvenog života« te poprima oblik izričite poruke »koja je prilagođena i uvijek posuvremenjena raznim životnim prilikama s obzirom na prava i dužnosti svake ljudske osobe, s obzirom na obiteljski život bez kojega uopće nije moguć nesputan razvitak osoba«, ³³ te s obzirom na sve ostale oblike zajedničkog života u društvu. U tom smislu, osobita se pozornost mora posvetiti obitelji jer je ona prirodna zajednica u kojoj se doživljava ljudska društvenost na jedinstveni i nezamjenjivi način te tako pridonosi dobru društva. ³⁴

Socijalni nauk stoga ističe da je opće dobro, koje ljudi traže i postižu oblikujući društvenu zajednicu, najčvršće jamstvo osobnoga i obiteljskog dobra, kao i dobra udruživanja. ³⁵ Pod *općim dobrom* razumijeva se stoga »skup onih uvjeta društvenog života koji grupama i pojedincima omogućuju da potpunije i lakše dođu do vlastitog savršenstva«. ³⁶ Naime, upravo zbog tih razloga stvara se i oblikuje društvo sa svojim strukturalnim ustrojima, što znači: političkim, ekonomskim, pravnim i kulturnim. ³⁷

»Društvo koje na svim razinama hoće smišljeno ostati u službi ljudskoga bića ono je koje si kao poglaviti cilj postavlja opće dobro, jer je dobro svih ljudi i cijeloga čovjeka. Osoba ispunjenje ne može naći samo u sebi samoj, to jest bez obzira na njezino biti

³¹ Pavao VI., Apostolski nagovor, *Evangelii nuntiandi*, 8. prosinca 1975., u: Dokumenti 50, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976., br. 29.

³² Isto, br. 31.

³³ Isto, br. 29.

³⁴ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 213.

³⁵ Usp. Drugi vatikanski sabor, pastoralna konstitucija *Gaudium et spes*, br. 32.

³⁶ Isto, br. 26. Usp. Ivan XXIII., Enciklika, *Mater et magistra*, 15. svibanj 1961., u: Dokumenti 75, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985., br. 20.

³⁷ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 61.

‘sa’ i ‘za’ druge. Tu istinu nameće joj ne jednostavni suživot na raznim razinama društvenoga života i života u odnosima, već neprestano traganje – na praktičan, ne samo idealan način – za dobrim to jest za smislom i istinom koji se mogu pronaći u postojećim oblicima društvenoga života. Nijedan izražajni oblik društvenosti – od obitelji do srednje društvene skupine, udruge, gospodarskoga udruživanja, grada, pokrajine, države pa sve do zajednice naroda i nacija – ne može izmaknuti pitanju o svome općem dobru koje tvori njegovo značenje i istinski razlog postojanja same njegove osnovanosti.«³⁸

Katekizam Katoličke Crkve istaknut će tri bitna aspekta općeg dobra.³⁹ Ono znači poštovanje osobe kao takve te njezinih temeljnih i neotuđivih prava, jer »društvo je dužno svakome svome članu dopustiti da ostvari vlastiti poziv. Napose, opće dobro sastoji se u uvjetima izvršavanja naravnih sloboda koje su nenadomjestive da se ljudski poziv potpuno razvije: kao što je pravo da (svatko) djeluje prema ispravnoj normi svoje savjesti, pravo na zaštitu privatnoga života te na opravdanu slobodu, i na religioznom području.«⁴⁰ Nadalje, opće dobro traži društveno blagostanje i razvoj same skupine te država mora omogućiti svakomu ostvariti ono što mu je potrebno za doista ljudski život, tj. hranu, odjeću, zdravlje, rad, odgoj i kulturu, pravo na osnivanje obitelji itd. Konačno, opće dobro uključuje mir, tj. postojanost i sigurnost pravednog poretka. U tome smislu, *Katekizam* će posebno naglasiti kako »jedinstvo ljudske obitelji, koje objedinjuje bića s jednakim naravnim dostojanstvom, uključuje *opće zajedničko dobro*«. ⁴¹

Ne ulazeći u daljnje rasprave o općem dobru, važno je istaknuti da odgovornost za postizanje općeg dobra pripada, osim pojedinim osobama, ponajprije državi jer je opće dobro razlog postojanja političke vlasti.⁴² Naime, cilj društvenog života jest povijesno ostvarivo opće dobro,⁴³ a da bi se ono zajamčilo, »vlada svake države ima specifičnu zadaću s pravdom usklađivati različite pojedinačne interese. Ispravno pomirenje partikularnih dobara skupina i pojedinaca jedna je od najosjetljivijih zadaća javne vlasti.«⁴⁴ Dužnost je stoga države da određuje pravne okvire unutar kojih se odigravaju ekonomski odnosi, vodeći pritom pravednu po-

³⁸ Isto, br. 165.

³⁹ *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1905.-1912.

⁴⁰ Isto, br. 1907.

⁴¹ Isto, br. 1911.

⁴² Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 168.

⁴³ Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1910.

⁴⁴ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 169.

litiku koja neće apsolutizirati slobodu gospodarskih čimbenika i njihovih zakonitosti na štetu drugih, osobito braka i obitelji. Potrebno je priznati granice tržišta jer ekonomska djelatnost ne može biti isključivi kriterij vrednovanja uspješnosti jednog društva.⁴⁵ Drugim riječima, pravo obitelji na rad uvijek ima prednost pred logikom tržišta.

»Obitelj i rad, tako tijesno međuovisni u iskustvu velike većine osoba, zaslužuju u krajnjem slučaju prikladnije mjesto u stvarnosti, pozornost koja će ih obuhvaćati zajedno, bez ograničenja privatističkog shvaćanja obitelji ili economicističkog shvaćanja rada. S tim u vezi, potrebno je da poduzeća, profesionalne organizacije, sindikati i država budu promicatelji politika rada koje ne kažnjavaju, već pospješuju obiteljsku jezgru sa stajališta zaposlenja. Naime, obiteljski život i rad uzajamno se uvjetuju na razne načine. Putovanje s posla i na posao, rad na dva mjesta te fizički i psihološki napor skraćuju vrijeme posvećeno obiteljskom životu; stanja nezaposlenosti materijalno se i duhovno odražavaju na obitelji; isto tako kao što napetosti i obiteljske krize negativno utječu na stajališta i na učinkovitost na polju rada.«⁴⁶

Povelja o pravima obitelji Svete Stolice stoga snažno ističe da obitelji imaju pravo od javnih vlasti očekivati primjerenu politiku prema obitelji na pravnom, gospodarskom, društvenom i poreznom području koja isključuje svaku diskriminaciju. Osim toga, obitelji imaju pravo na društveni i gospodarski poredak u kojem će organizacija rada biti takva da omogućuje njezinim članovima da žive zajedno te ne šteti jedinstvu, dobrobiti, zdravlju i čvrstoći obitelji.⁴⁷ U tom smislu papa Benedikt XVI. jasno je naglasio da se moraju tražiti nova rješenja, prije svega, »u poštovanju zakonâ na svim razinama, tako i u svjetlu cjelovitog pogleda na čovjeka, koji odražava različite vidove ljudske osobe, a riječ je o pogledu pročišćenom ljubavlju«.⁴⁸

Sama »logika ekonomije« nalaže da glavni prioritet uvijek mora biti *moćnost stalnog zaposlenje za sve* jer sustavno povećanje razlika među socijalnim skupinama i stanovništvom jedne zemlje, to jest »masovno povećanje siromaštva u relativnom smislu ne uzrokuje samo nagrizanje društvene povezanosti, što pak ugrožava demokraciju, nego stvara negativan utjecaj i na ekonomskom planu, potkopavajući sve više 'socijalni kapital', to jest onu cjelinu odnosa povjerenja, pouz-

⁴⁵ Usp. Benedikt XVI., *Nav. dj.*, br. 39.

⁴⁶ Papinsko Vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 294.

⁴⁷ Usp. Sveta Stolica, *Povelja o pravima obitelji*, čl. 9-10.

⁴⁸ Benedikt XVI., *Nav. dj.*, br. 32.

danja i poštovanja pravila, koja je nužna za svaki civilni suživot«. ⁴⁹ Papa Benedikt XVI. zato ističe da sve ono što ide na štetu čovjeka i obitelji »za sobom uvijek povlači ekonomske troškove«, kao što se i nepovoljne ekonomske prilike uvijek odražavaju na čovjeka kao osobu. ⁵⁰

Na tom tragu, snižavanje razine zaštite pravâ radnikâ, odnosno napuštanje mehanizama preraspodjele prihoda kako bi zemlja stekla veću prednost u međunarodnom tržišnom natjecanju, onemogućuje postizanje dugoročnog razvoja. Zahtijeva se »*novo i produbljeno razmišljanje o smislu ekonomije i njezinih ciljeva*«, kao i duboko i dalekovidno preispitivanje modela razvoja kako bi se ispravili nedostaci i iskrivljenja u njegovu funkcioniranju« ⁵¹ jer ekonomska djelatnost ne može riješiti sve socijalne probleme s pomoću puke primjene *logike tržišta*. Socijalni nauk Crkve nije, međutim, protiv ekonomskoga djelovanja. Naprotiv, zalaže se za stvaranje poduzetničkog i radnog duha, ali u duhu solidarnosti da tržište ne postane prostor u kojemu će jači ugnjetavati slabijeg i biti zapreka bračnom i obiteljskom životu. Društvo se stoga ne treba štititi od tržišta, u smislu da bi razvoj tržišta sam po sebi doveo do zamiranja istinskih ljudskih i obiteljskih odnosa, ali su nužne pravedne obiteljske politike utemeljene na načelu supsidijarnosti i osobito promicanje pravednosti za žene. ⁵²

Socijalni dokumenti Crkve zato govore o novom obliku siromaštva koji se očituje u negativnom stajalištu i ponašanju današnje kulture prema izvoru života i obitelji. U korijenu ovakvog ponašanja zapravo je *moralno siromaštvo* koje očituje nov oblik sebičnosti jer zanemaruje odgovornost prema budućim generacijama i općem dobru te, istodobno, onemogućuje i razvoj društva. Suočeni s ovom ne samo gospodarskom nego i moralnom krizom kršćani su pozvani još snažnije naviještati istinu o braku i obitelji te, u duhu kritičnosti, preispitivati odnos današnje kulture i gospodarstva prema braku i obitelji. Istodobno kršćani su pozvani zauzeti se za istinsku promociju žene i njezina prava. ⁵³

⁴⁹ Isto

⁵⁰ Usp. Isto

⁵¹ Isto

⁵² Usp. Pontificio Consiglio per la Famiglia, *Evoluzioni demografiche. Dimensioni etiche e pastorali* (1994.), Ed. Paoline, Milano, 1994., br. 77-85.

⁵³ Usp. Isto, br. 63-70. Dokument Papinskog vijeća za obitelj osobito ističe da upravo suvremene ideologije koje promiču protuživotni mentalitet, propagirajući kontraceptivni mentalitet i sterilizaciju te lažna prava žena pod vidom zagovaranja »reproduktivnog zdravlja«, oduzimaju ženi dostojanstvo supruge i majke. Nasuprot takvim ideologijama Crkva je pozvana još snažnije se zauzimati za pravednost prema ženama koja će joj omogućiti osobni razvoj kao osobe, žene i majke. Usp. Isto, br. 79-84.

(1) *Odgovornost neizravnog poslodavca na području radnog zakonodavstva*

Da bi se uspostavili pravedni odnosi na području rada, od velike je važnosti razlikovati izravnog i neizravnog poslodavca. »Ako je *izravni poslodavac* osoba ili institucija s kojom radnik izravno sklapa radni ugovor prema određenim uvjetima, pod izrazom *neizravni poslodavac* treba razumjeti brojne raznolike čimbenike koji osim izravnog poslodavca utječu na stanovit način na to kako se sklapa radni ugovor i, dosljedno, oblikuju više ili manje pravedni odnosi na području ljudskog rada.«⁵⁴ Drugim riječima, pojam neizravnog poslodavca obuhvaća osobe, ustanove raznoga tipa, kao i kolektivne radne ugovore i principe ponašanja što su ih ustanovile te osobe i institucije, a određuju sav *društveno-ekonomski sustav* ili su njegov rezultat.

»Odgovornost neizravnog poslodavca različita je od odgovornosti izravnoga – kako kaže sama riječ: odgovornost je manje izravna – no ostaje istinska odgovornost: neizravni poslodavac bitno određuje jedan ili drugi vid radnih odnosa, te na taj način uvjetuje ponašanje izravnog poslodavca kad taj konkretno određuje ugovor i radne odnose. Takva konstatacija ne ide za tim da oslobodi ovog posljednjeg od njemu vlastite odgovornosti, nego samo za tim da upozori na čitav sklop uvjetovanosti koje utječu na njegovo ponašanje. Kad je riječ o tom da se uspostavi *ispravna politika rada s etičkog gledišta*, nužno je imati pred očima sve te uvjetovanosti. Korektna je ona politika u kojoj se potpuno poštuju objektivna prava radnika. Pojam neizravnog poslodavca može se primijeniti na svako pojedino društvo, u prvom redu na državu. Upravo država mora voditi pravednu politiku rada. Zna se, ipak, da u sadašnjem sistemu ekonomskih odnosa u svijetu postoje *mnogobrojne veze među različitim državama*, veze koje se izražavaju, na primjer, u uvozi i izvozu, to jest u međusobnoj razmjeni ekonomskih dobara, bilo da je riječ o sirovinama, poluproizvodima ili, napokon, konačnim industrijskim proizvodima. Ti odnosi stvaraju i *međusobnu zavisnost*, te bi stoga bilo teško govoriti o potpunoj samodostatnosti neke države, pa bila ona ekonomski i najmoćnija.«⁵⁵

Iz svega rečenog vidljivo je kako je okvir međuovisnosti, što se tiče pojma neizravnog poslodavca, golem i izvanredno zamršen te, da bismo ga odredili, potrebno je uzeti u obzir *cjelinu* elemenata odlučujućih za ekonomski život u kontekstu nekog društva ili države. U tom smislu, kako ističu crkveni dokumenti, »ostvarenje prava radnika ne može, ipak, biti osuđeno da bude samo derivat

⁵⁴ Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, 14. rujan 1981., u: Dokumenti 63, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1981., br. 16.

⁵⁵ Isto, br. 17.

ekonomskih sistema koje, u većoj ili manjoj mjeri, vodi kriterij što većeg dobitka. Naprotiv, upravo poštivanje objektivnih prava radnika – radnika bilo kojeg tipa: manualnog; intelektualnog, industrijskog ili poljodjelskog radnika itd. – mora biti *adekvatni i temeljni kriterij* oblikovanja svekolike ekonomije, u svakom društvu, u svakoj državi kao i u cjelini svjetske ekonomske politike i u sistemima međunarodnih odnosa koji odatle proizlaze.«⁵⁶ Stoga, neizravni poslodavac ima veliku ulogu »u ostvarivanju potpunog poštivanja radničkih prava, jer prava ljudske osobe jesu ključni element svakog moralnog društvenog poretka.«⁵⁷ Naime, on mora zaštititi radnika od izravnog poslodavca, koji često određuje uvjete rada ispod objektivnih potreba radnika, osobito ako želi sam izvući što veći dobitak iz poduzeća kojima upravlja.

U tom smislu vrijedno je spomenuti i važnost agrarne reforme jer je Slavonija pretežito poljoprivredni kraj. Naime, poljoprivredni rad zaslužuje osobitu pozornost zbog »svoje društvene, kulturne i gospodarske uloge koju drži u ekonomskim sustavima brojnih zemalja, zbog brojnih problema s kojima se mora suočavati u okruženju ekonomije koja je sve globaliziranija, zbog svoje sve veće važnosti u očuvanju prirodnoga okoliša.«⁵⁸ Nužne su stoga »radikalne i hitne promjene kako bi se poljodjelstvu – poljodjelskim radnicima – povratila njihova prava vrijednost kao osnova zdrave ekonomije u okviru razvitka društvene zajednice.«⁵⁹ Socijalni dokumenti ističu važnost ponovne raspodjele zemlje, u okviru djelotvornih politika agrarne reforme, te naglašavaju važnost istraživanja i obrazovanja u poljoprivredi, osuđujući nemar glede socijalnih službi i infrastruktura na ruralnim područjima. Agrarna reforma, osim toga što je politička potreba, ujedno je i moralna obveza jer »izostanak njezina provođenja u tim državama sprječava blagotvorne učinke koji proizlaze iz otvorenosti tržišta te, općenito, iz probitačnih prilika rasta koje može pružiti globalizacija što je u tijeku.«⁶⁰

Za oporavak i razvoj sela koji će omogućiti bolji i kvalitetniji obiteljski život te veću otvorenost novom životu važno je stoga stvoriti materijalne preduvjete, ali i sigurnost i isplativost poljoprivrednog rada. Socijalni dokumenti zato predlažu sljedeće mjere: sprečavanje izvoza jeftine sirovine i pomoć poljoprivrednicima da

⁵⁶ Isto

⁵⁷ Isto

⁵⁸ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 299.

⁵⁹ Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, br. 21.

⁶⁰ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 300.

svoje proizvode oplemene i na tržište donesu finalni proizvod koji će im dati veću dobit, razvijanje industrije, osiguravanje cjeloživotnog obrazovanja poljoprivrednika te poraditi na tome da se u obradi zemlje primijene najnovije tehnologije proizvodnje, reforma porezne politike koja će imati na umu da se u poljoprivredi prihodi ostvaruju sporije i da su izloženi većoj neizvjesnosti te da vlasnici kapitala radije ulažu sredstva u druge gospodarske grane nego u poljoprivredu, osnivanje agrobanke koje bi poljodjalcima nudile kredite s nižom kamatnom stopom te da određivanje otkupne cijene poljoprivrednih proizvoda ne smije ići na štetu samih poljoprivrednika i njihove kupovne moći jer bi to bilo u otvorenoj opreci s općim dobrom. Naime, obiteljsko će gospodarstvo biti postojano i trajno tek kad bude namicalo toliko sredstava koliko je dovoljno za dostojan obiteljski život te se u duhu pravednosti mora spriječiti ucjenjivanje otkupnim cijenama i njihovo rušenje ispod njihove tržišne isplativosti. Osim toga, zakonskim i podzakonskim aktima potrebno je poticati udruživanje malih i usitnjenih poljoprivrednika, promičući zadrugarstvo i zadružnu kulturu rada, jer na taj način poljoprivredna proizvodnja postaje konkurentnija.⁶¹

Socijalni dokumenti također ističu kako je nužno da državna vlast poradi i na tome da se na selu prikladno unaprijedi ono što je osnovno za opće blagostanje, osobito cestovna infrastruktura, dobre prometne veze, zdrava pitka voda, zdravstvena služba, prikladno obrazovanje, uvjeti za vjerski život i osobni odmor te omogućiti opremanje i uređenje seoskog kućanstva sukladno zahtjevima današnjega vremena.⁶² Tamo gdje nedostaju ove pogodnosti, nužne za čovjekov dostojan opstanak, gospodarski i društveni život ne samo da ne može napredovati nego je teško i zadržati ljude, osobito mlade, da ne napuste takva mjesta. Potrebno je i odgovornije gospodarenje prirodnim bogatstvima – šumama, naftom i zemnim plinom – osobito u svrhu pravednije raspodjele dobiti, kao i nužnost kapitalnih investicija. Nadalje, potrebno je uspostaviti odgovarajuće socijalno osiguranje i socijalnu zaštitu jer su prihodi poljoprivrednika redovito niži od primanja radnika u industriji ili namještenika u javnoj službi.⁶³

(2) *Prednost rada nad kapitalom*

Socijalni nauk Crkve ističe da se u odnosu rada i kapitala mora uvijek govoriti o prednosti prvoga nad drugim, ali istodobno ističe i potrebu njihove komple-

⁶¹ Usp. Ivan XXIII., *Nav. dj.*, br. 131-134.

⁶² Usp. *Siromaštvo i demografsko stanje u Slavoniji, Baranji i Srijemu*. Korizmena poslanica, br. 13.

⁶³ Usp. Ivan XXIII., *Nav. dj.*, br. 135-141.

mentarnosti. Rad, naime, ima unutarnju prednost nad kapitalom jer je rad uvijek prvi tvorni uzrok proizvodnje, »dok 'kapital' kao cjelina sredstava proizvodnje ostaje samo instrumentom ili instrumentalnim uzrokom«. ⁶⁴ S druge strane, između njih mora biti i komplementarnost jer »sama unutarnja logika proizvodnog procesa pokazuje potrebu njihova uzajamnog prožimanja i hitnost da se ostvare gospodarski sustavi u kojima će se nadvladati proturječje između rada i kapitala«. ⁶⁵ U tom smislu, u vremenima kada su kapital i »plaćeni rad« značili ne samo dva proizvodna čimbenika nego i dvije konkretne društvene klase, »Crkva je tvrdila da su oba u sebi legitimna: niti kapitala može biti bez rada, niti rada bez kapitala«. ⁶⁶ Socijalni nauk Crkve pritom jasno naglašava kako interesi kapitala ne smiju povrijediti dostojanstvo ljudske osobe i čovjekovo središnje mjesto u društveno-gospodarskim odnosima.

Pastoralna konstitucija *Gaudium et spes* Drugoga vatikanskog sabora nedvosmisleno ističe kako se red stvari treba podrediti osobnom redu, a ne obratno, tj. društveni poredak i opće dobro moraju uvijek imati za cilj dobro osoba. ⁶⁷ Poslodavci snose, prije svega, pred društvom ekonomsku i ekološku odgovornost za svoje djelovanje, a potom, ne manju važnu, odgovornost za dobro osoba i obitelji koje zapošljavaju te ne smiju isključivo gledati na to kako povećati dobitak. Socijalni nauk Crkve na taj način ne želi umanjiti značenje dobiti koja se ostvaruje radom u jednom poduzeću, jer je on pokazatelj uspješnosti jedne tvrtke i istodobno omogućuje ulaganja koja osiguravaju budućnost poduzeću i jamče zaposlenost, već želi jasno istaknuti prednost rada pred kapitalom. Socijalni nauk Crkve stoga upozorava na mnoštvo neprihvatljivih odnosa u današnjem svijetu rada koji upravo, naglašavajući znanstveni i tehnološki napredak i nužnost prilagodbe tržištu, radnike izlažu opasnosti da ih iskorištavaju žrvnjevi gospodarstva i suludo traganje za produktivnošću i dobiti. Neprihvatljivi su zato svi oblici rada na crno, maloljetnički rad, potplaćeni rad, rad koji se iskorištava, a osobito neki novi oblici superposlova, poslova karijera »sve do pretjerane fleksibilnosti rada koja bijednim i katkad nemogućim čini obiteljski život, do radnih promjena koje bi se teško mogle odraziti i na samo jedinstveno shvaćanje vlastita života i na postojanost obiteljskih odnosa«. ⁶⁸

⁶⁴ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 277.

⁶⁵ Isto

⁶⁶ Isto

⁶⁷ Usp. Drugi vatikanski sabor, pastoralna konstitucija *Gaudium et spes*, br. 26.

⁶⁸ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 280.

Na osobit način danas je nužno pronaći načine da poduzeća, sindikati i država budu promicatelji politike rada koja ne kažnjava, nego pospješuje obiteljski život. U tome smislu posebno se mora voditi briga o priznavanju prava žena te voditi računa o njezinu dostojanstvu i pozivu kako ne bi morala radno mjesto platiti napuštanjem svoje vlastitosti na štetu obitelji, u kojoj kao majka ima nena-domjestivu ulogu.⁶⁹ S druge strane, dostojanstvo rada uključuje i stvaranje takvog okruženja koje ne ugrožava fizičko i psihičko zdravlje radnika niti vrijeđa njegov moralni integritet, što osobito uključuje odsutnost nasilja nad vlastitom savješću i nad vlastitim dostojanstvom tijekom radnoga procesa. Prednost rada nad kapitalom uključuje i ostvarivanje prikladnih subvencija nužnih za uzdržavanje nezaposlenih radnika i njihovih obitelji, pravo na mirovinu, zdravstveno osiguranje u starosti, bolesti ili u slučaju nezgoda na radu, stjecanje socijalnih mjera i naknada povezanih s majčinstvom.⁷⁰

(3) *Pravo na rad i pravednu plaću*

Socijalni nauk Crkve, upravo zbog obveze rada, a u svjetlu današnje situacije u svijetu rada, jasno naglašava da svakomu mora biti omogućeno da si radom pribavlja sredstva nužna za uzdržavanje života, osobnog i obiteljskog, ali da radom služi i ljudskoj zajednici. Rad je stoga temeljno pravo i dobro za čovjeka jer je potreban za osnivanje i uzdržavanje obitelji, da bi se imalo pravo na vlasništvo i ostvarili uvjeti za slobodan život. U tom smislu država snosi posebnu odgovornost kako bi se svima zajamčilo pravo na rad. »Država je dužna nadzirati i ravhati primjenom ljudskih prava na ekonomskom polju; na tom području, ipak, prva odgovornost ne pripada državi nego ustanovama i raznim skupinama i udrugama koje tvore društvo.«⁷¹ Društvo stoga ima odgovornost pomoći građanima da si priskrbe rad i zaposlenje.⁷²

Uskraćivanjem pravedne plaće ili njezinim zadržavanjem i neisplaćivanjem nanosi se velika nepravda. Rad »mora biti tako nagrađen da se čovjeku i njegovima namaknu sredstva za dostojno materijalno, društveno, kulturno i duhovno življenje,«⁷³ jer je plaća sredstvo koje radniku omogućuje pristup dobrima zemlje.

⁶⁹ Usp. Isto, br. 295.

⁷⁰ Usp. Nikola Hohnjec, Teologija rada, u: *Obnovljeni život* 43. (1988.) I., str. 130.

⁷¹ Ivan pavao II., Enciklika, *Centesimus annus*, 1. svibnja 1991., u: Dokumenti 128, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991., br. 48.

⁷² Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 2433.

⁷³ Drugi vatikanski sabor, pastoralna konstitucija *Gaudium et spes*, br. 67.

Međutim, da bi se odredila pravedna plaća, treba uzeti u obzir ne samo potrebe i prinose svakoga, to jest vrednovati njegovu produktivnost, nego voditi brigu i o snazi poduzeća, kao i o općem dobru, tj. društvenim uvjetima života.⁷⁴ Socijalni nauk Crkve govori o obiteljskoj plaći te pokazuje da sporazum između stranâ nije dostatan da se moralno opravda visina plaće, kao i prisila da se prihvati umanjena, nepravedna plaća, jer je to izravna povreda dostojanstva osobe i njezina rada.⁷⁵ Plaća koja bi išla ispod minimuma potrebnog za uzdržavanje života ne može se nazvati pravednom jer »naravno pravo ispred je i iznad slobode ugovora«. ⁷⁶

»Da bi se štitio taj odnos između obitelji i rada, element koji treba cijeliti i štititi je obiteljska plaća, tj. plaća koja je dovoljna za uzdržavanje i za dostojanstven život obitelji. Takva plaća mora omogućiti ostvarenje štednje koja bi pospješila stjecanje neke vrste vlasništva kao jamca slobode: pravo na vlasništvo tijesno je povezano sa životom obitelji, koje se tako štite u potrebama, zahvaljujući također uštedi i izgradnji obiteljskoga vlasništva. Različiti mogu biti načini da se konkretizira obiteljska plaća. U njezinu određivanju sudjeluje nekoliko važnih društvenih mjera, kao što su obiteljski doplatci i ostali doprinosi za uzdržavane osobe, kao i naknadu za kućanske poslove jednoga od dvoje roditelja.«⁷⁷

Drugim riječima, pravedna nagrada za rad odrasloga koji je odgovoran za obitelj jest ona koja će biti dovoljna da se utemelji i dostojno uzdrži obitelj i osigura njezina budućnost. Takva nagrada može se ostvariti bilo takozvanom *obiteljskom plaćom*, to jest jedinstvenom plaćom na ruke glave obitelji za njegov rad, dostatnom za potrebe obitelji a da supruga ne mora preuzeti neki rad izvan obitelji, bilo s pomoću *drugih društvenih mjera*, kao što su obiteljski doplatci, doplatci za majku domaćicu, doplatci koji moraju odgovarati stvarnim potrebama, odnosno broju osoba na radnikovoj brizi sve dok ne postanu sposobne same dostojno preuzeti odgovornost za vlastiti život.⁷⁸

(4) *Borba protiv nezaposlenosti i siromaštva*

Nezaposlenost je veliko društveno zlo, »prava društvena nevolja«, ne samo u ekonomskom nego i u ljudskom pogledu jer pravi subjekt rada mora uvijek osta-

⁷⁴ Usp. PIO XI., Enciklika, *Quadragesimo anno* (1931.), br. 72., u: Marijan Valković (prir.), *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*, Kršćanska sadašnjost (Koncil 5), Zagreb, 1991., 51-52.

⁷⁵ Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 2435-2436.

⁷⁶ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 302.

⁷⁷ Isto, br. 250.; Usp. Drugi vatikanski sabor, pastoralna konstitucija *Gaudium et spes*, br. 67.

⁷⁸ Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, br. 19.

ti čovjek i on je prvi temelj njegova vrednovanja.⁷⁹ Gospodarska djelatnost treba se razvijati prema vlastitim metodama i zakonima, ali u granicama moralnog reda tako da se ostvari Božji plan s čovjekom na opće dobro svih ljudi, tj. ostvariti one uvjete društvenog života »koji grupama ili pojedincima omogućuju da potpunije i lakše dođu do vlastitog savršenstva«. ⁸⁰ Socijalni nauk Crkve stoga ističe kako je »potpuna zaposlenost« obvezan cilj za svaki gospodarski poredak koji je okrenut pravednosti i općem dobru.⁸¹ Društvo u kojemu je pravo na rad uništeno ili se sustavno nijeće i »u kojem mjere gospodarske politike radnicima ne dopuštaju da postigne zadovoljavajuće razine zaposlenja ne može steći ni svoje etičko ozakonjenje ni društveni mir«. ⁸²

Velika se odgovornost nalazi stoga na leđima neizravnih poslodavaca koji su odgovorni za planiranje društvenog i gospodarskog razvoja jer se upravo prema njihovoj sposobnosti ostvarivanja radnih perspektiva i mjeri njihova okrenutost budućnosti i socijalnoj pravednosti. Naime, velika stopa nezaposlenosti, zastarjeli sustavi za podučavanje i prekvalificiranje radnika za tržište rada danas postaju velika zapreka, osobito mladima, na putu ljudskog i profesionalnog ostvarivanja. Onaj tko je nezaposlen trpi velike negativne posljedice, i na osobnom i na obiteljskom i društvenom planu te je u opasnosti da bude izguran na rubove društva i postane žrtva društvenog odbacivanja. U današnjemu društvu to najviše pogađa mlade, žene, radnike s niskom stručnom spremom, osobe s posebnim potrebama ili osobe starije životne dobi, tj. sve subjekte koji nailaze na veće poteškoće u tražanju za radnim mjestom. U tom smislu »dugotrajna nemogućnost zaposlenja, odnosno dulja ovisnost o javnoj i privatnoj pomoći, potkopava slobodu i kreativnost osobe te njegove obiteljske i društvene odnose, što na psihološkom i duhovnom planu uzrokuje silno trpljenje«. ⁸³

U rješavanju problema nezaposlenosti i ostvarivanju prava na rad svi moraju preuzeti odgovornost. Naime, današnji zahtjevi tržišta rada uvjetuju da se tijekom radnog vijeka više puta promijeni radno mjesto ili pak da se radnik prekvalificira. To podrazumijeva spremnost za trajnim obrazovanjem i ulaganjem u svoje znanje te odgovornost odgojnog sustava da pospješi raspoloživost osoba za posuvremenjenje i trajnu prekvalifikaciju. S druge strane, to zahtijeva od osoba,

⁷⁹ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 287.

⁸⁰ Drugi vatikanski sabor, pastoralna konstitucija *Gaudium et spes*, br. 26.

⁸¹ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 288.

⁸² Isto, br. 288. Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Centesimus annus*, br. 43.

⁸³ Benedikt XVI., *Nav. dj.*, br. 25.

osobito mladih, da nauče djelovati samostalno te da postanu »sposobni odgovorno prihvaćati zadaću suočavanja s kompetencijama koje su primjerene rizicima povezanim s pokretnim i često nepredvidljivim ekonomskim okruženjem u njegovim razvojnim scenarijima«. ⁸⁴ To uključuje i potrebu slobodnoga procesa samoorganiziranja koji će tržištu ponuditi raznoliki sektor radnih djelatnosti poput podučavanja, zaštite zdravlja, podizanja kulture rada, inicijative i duha poduzetništva. Stoga odgovornost za rješavanje problema nezaposlenosti mora preuzeti i civilno društvo, crkvene i građanske udruge, a osobito obrazovni sustav. Država je pak dužna podupirati djelatnosti poduzeća stvarajući uvjete koji će osigurati nova radna mjesta, »potičući tu djelatnost gdje bi aktivnost bila nedostatna i podupirući je u momentima krize«. ⁸⁵ I same obitelji u tome imaju veliku odgovornost.

»*Obitelj i rad povezuje po svemu poseban odnos*: Obitelj je jedna od najvažnijih točaka prema kojoj se mora oblikovati društveno-etički poredak ljudskog rada. Taj odnos svoje korijene ima u odnosu što postoji između osobe i njenoga prava da posjeduje plod vlastitoga rada i tiče se ne samo pojedinca kao individue, već i kao člana obitelji, shvaćene kao *kućnoga društva*. Rad je bitan jer predstavlja uvjet koji mogućim čini zasnivanje obitelji, koja sredstva za održavanje stječe upravo radom. Rad uvjetuje i proces razvoja osoba, jer je obitelj pogođena nezaposlenošću u opasnosti da ne ostvari u potpunosti svoje svrhe.

Doprinos što ga obitelj može pružiti zbilji rada je dragocjen i, po mnogo čemu, nezamjenjiv. Riječ je o doprinosu koji se izražava kako u ekonomskim pojmovima, tako i preko velikih resursa solidarnosti što ih obitelj ima i koji tvore važnu potporu za onoga koji se u njoj nalazi bez posla ili pak traži posao. Nadasve i još radikalnije to je doprinos koji se ostvaruje odgojem za smisao rada i preko davanja smjernica i potpora glede samih izbora zvanja.« ⁸⁶

Drugim riječima, potrebno je potaknuti osobnu odgovornost i osobne inicijative, i u poduzećima i u društvu. Potrebno je omogućiti da do izražaja dođu raspoložive ljudske sposobnosti, ideje, inicijative i socijalna inventivnost te poticati obnovu socijalne kulture. Pojedinci, kao i manje skupine, moraju primati pomoć koja će ih osposobiti za samostalno djelovanje, usmjereno na samopomoć i zajedničko dobro, to jest potrebno je ojačati tzv. treći sektor ili solidarnu ekonomiju: dopunske, dijelom alternativne oblike čisto tržišnom gospodarstvu koji više vodi brigu o socijalnosti. Potrebno je prevladati 'socijalističko' poimanje supsidijarno-

⁸⁴ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 290.

⁸⁵ Isto, br. 291.

⁸⁶ Isto, br. 249.; Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, br. 10.

sti, koje zanemaruje osobnu odgovornost i onu na razini udružene samopomoći. Na tom tragu važnu ulogu u suzbijanju nezaposlenosti i osiguranju socijalnih i radnih prava ima i borba protiv korupcije.⁸⁷

(5) *Pitanje mobilnosti i fleksibilizacije radnoga mjesta*

Posljednjih desetljeća, zbog velikih socioekonomskih promjena, osobito sve veće industrijske i informacijske tehnologije, dolazi do sve težeg ostvarenja prava na rad. Pojavljuju se sve nesigurniji i netipičniji oblici rada, umjesto dosadašnjega sigurnog, ugovorom zaštićenog i dobro plaćenog rada. Naime, radi održanja konkurentnosti, mnogi poslodavci pribjegavaju novoj strategiji zapošljavanja preko vremenski ograničenih ugovora te angažiranja uslužnih organizacija (eng. *outsourcing*) i honorarnih radnika. U tome smislu, sve veći broj zaposlenika tijekom radnoga života barem jedanput promijeni radno mjesto i zaposli se u drugim organizacijama pa i u drugim radnim sektorima. Doživotno zaposlenje i napredovanje unutar jedne organizacije danas je iznimka jer sve više poslodavaca zahtijeva radnu fleksibilnost i mobilnost na sve zahtjevnijemu tržištu.⁸⁸ Pojavljuje se novi oblici radnog odnosa koji se očituju u fleksibilizaciji vremena, zaposlenja, mjesta zaposlenja ili organizacije rada.

Svi ti, novi oblici rada utječu pozitivno i negativno na brak i obiteljski život, odnosno idu li u korist radnika ili omogućuju veću dostupnost i raspoloživost radnika u skladu s potrebama poslodavca. Naime, iako su ovi novi oblici rada bili

⁸⁷ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 441., 447.

⁸⁸ Podatci govore o velikoj mobilnosti radne snage u ekonomski razvijenim zemljama. Između 18. i 46. godine prosječan Amerikanac promijeni posao 11 puta, a njih 26 % to učini više od 15 puta. Većina europskih zemalja ne može se time pohvaliti te osobe koje rade u prosjeku više od 10 godina rade za istog poslodavca. Znatne su razlike između pojedinih zemalja i regija. Radna je mobilnost najviša u zemljama zapadne i sjeverne Europe – Velikoj Britaniji, Danskoj, Švedskoj i još nekim baltičkim zemljama. U navedenim državama prosječan radni staž u istoj organizaciji traje kraće od 8 godina. Visoki indekse radne mobilnosti prati i niska stopa dugotrajne nezaposlenosti i visoka stopa zaposlenosti koja prelazi 70 %, a najviša je u Danskoj (75,9 %). U zemljama jugoistočne Europe niža je radna mobilnost. Organizacijski staž u prosjeku u njima traje između 12 i 13 godina. Prati ga i niža stopa mobilnosti u okviru iste radne organizacije. U tim je zemljama stopa ukupne zaposlenosti niža od europskoga prosjeka te iznosi manje od 60 %. Hrvatska je u krugu zemalja s niskom unutarnjom mobilnošću radne snage te izrazito niskom stopom ukupne zaposlenosti, ona je oko 50 %. No globalni trendovi povećanja radne mobilnosti i fleksibilnosti prisutni su i u nas. Prema procjenama Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, mladi ljudi koji danas ulaze na tržište rada u prosjeku će barem 4 puta promijeniti posao tijekom radnog života. Usp. Darja Maslić Seršić, Jasmina Tomas, Zapošljivost kao suvremena alternativa sigurnosti posla, u: *Revija za socijalnu politiku*, 22. (2005.) I., str. 95.-104.; Viktor Gotovac, Pristup socijalnim pravima u fleksibiliziranom radnom odnosu: kako postići socijalna prava?, u: *Revija za socijalnu politiku*, 11. (2004.) I., str. 65.-71.

dobro zamišljeni jer su trebali omogućiti fleksibilno radno vrijeme u korist zaposlenikove odluke kada će obaviti plaćeni posao, omogućiti mu obavljanje više poslova istodobno te lakše pronalaženje novog posla u razdoblju nezaposlenosti ili pak omogućiti radnicima prostorno neuvjetovani rad koji mu omogućuje nesmetano usklađivanje privatnoga i poslovnog života, današnji trendovi pokazuju da oni više odgovaraju poslodavcu i idu na štetu bračnog i obiteljskog života.⁸⁹

Danas su stoga sve češće pojave da velik broj radnika obavlja poslove s nepunim ili rastezljivim radnim vremenom te dolazi do potpuna podređivanja rada i privatnoga vremena poslodavcu. Osim toga, sve su češći oblici uvjetovanog i nesigurnog zaposlenja na određeni rok koji omogućuju poslodavcu da ima na raspolaganju pokretljiviju radnu snagu. Vrijedno je stoga naglasiti da najveći udio zaposlenih na određeno radno vrijeme imaju: od razvijenih zemalja Španjolska, a od zemalja u tranziciji Poljska, Hrvatska i Slovenija.⁹⁰ U tom smislu bit će sve manje onih koji mogu ili će moći očekivati stabilnost i sigurnost stalnog zaposlenja, a time i sigurnost dohotka tijekom cijeloga svojega radnog vijeka, što dodatno utječe na odluku o (ne)rađanju više djece.⁹¹ Osim toga, nestalnost i nesigurnost zaposlenja u velikoj mjeri povećavaju rizik od siromaštva, što dodatno utječe tendenciju smanjivanja broja djece u obitelji.⁹²

Osim fleksibilnosti i mobilnosti radnog mjesta radnik je danas suočen i sa sve većom potrebom trajne edukacije i cjeloživotnog obrazovanja kako bi se zadovoljili zahtjevi novih tehnologija, mogućnost kvalitativnog napretka u opisu zaposlenja te utemeljenost plaća po učinku – kvaliteti proizvoda. Mogućnost opstanka na tržištu rada imat će samo iznimno sposobni radnici, dok se slabo kvalificiranoj, nekonkurentnoj radnoj snazi oduzima pravo na rad. Zaposlenje dobivaju oni čije kompetencije omogućuju rad na različitim poslovima i pozicijama, što je u konačnici određeni oblik diskriminacije i stvaranje darvinističkog mentaliteta u kojemu pravo na rad imaju samo oni velikih sposobnosti, dok su drugi osuđeni

⁸⁹ Usp. Igor Jakobfi, Kršćanski doprinos današnjem ostvarenju prava na rad, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 138. (2010.) IX., str. 695.-699.

⁹⁰ Usp. International labour office, *World of Work Report 2008*, Geneva, 2008., str. 119.

⁹¹ Usp. Teo Matković, Nestajanje rada? Opseg i oblici zaposlenosti na početku informacijskog doba, u: *Društvena istraživanja*, 13. (2004.) I.-II., str. 253.

⁹² Nestalnost i nesigurnost zaposlenja u velikoj mjeri povećavaju rizik od siromaštva koje se na osobit način odražava na području bračnoga i obiteljskog života. Tako su, na primjer, 5 %-tnom riziku izložena ona kućanstva u kojima su svi radno sposobni ukućani zaposleni, 18 %-tnom ako barem jedan od ukućana nije zaposlen, a čak 51 %-tni ako nitko u kućanstvu ne radi. Usp. European commission, *Living conditions in Europe, Statistical pocketbook*, str. 72.

na preživljavanje. Naime, niže profesionalno kvalificirani slojevi građana, kojih je još uvijek iznimno velik broj,⁹³ osuđeni na su obavljanje slabo plaćenih poslova i upitnu sigurnost zaposlenja, što se nedvojbeno odražava i na njihov bračni i obiteljski život.⁹⁴ Istodobno, poslodavac na taj način dobiva radnike koji su sposobni brzo i učinkovito odgovoriti na stalnu potrebu prilagodbe poslovanja koje donose promjene u tehnologiji, ponudi, potražnji pojedinih proizvoda i usluga, a u isto vrijeme izbjegava tzv. tehnološki višak radne snage, bolne i skupe postupke otpuštanja radnika te zapošljavanja novih.

Iako je potreba za stalnim obrazovanjem i usavršavanjem po sebi dobra, ona se u praksi također negativno odražava na bračni i obiteljski život. Naime, imperativ profesionalnog napretka često uvjetuje nastanak novih oblika bračnih zajednica i obitelji, kao što su izvanbračne i slobodne zajednice te obitelji s malim brojem djece. Na takve se, nove oblike zajedničkog života mladi često odlučuju jer im dinamika profesionalnog napretka nameće nužnost dugotrajne ili trajne izobrazbe i usavršavanja, a obitelj im je u ostvarenju tog nauma samo teret i prepreka.⁹⁵ Nadalje, stabilnost postojećih bračnih odnosa, pogotovo iz perspektive žene, nije više uvjetovana materijalnom sigurnošću jer mogućnost stjecanja višega društvenog statusa kroz profesionalnu stručnost otvara prostor emancipacije.⁹⁶ Osim toga, dinamika podređenosti privatnog života profesionalnom posebno pogađa majke, koje se u uzletu karijere teže odlučuju na rađanje drugoga ili trećeg djeteta.⁹⁷

Iako Crkva ne zabranjuje obiteljske migracije u potrazi za radnim mjestom, jer su mobilnost i fleksibilizacija radnoga mjesta nove i nužne pojave na tržištu

⁹³ U europskim zemljama udio je nisko obrazovanih oko 30%. Posebno je velik udio u Portugalu (79 %) i Španjolskoj (58 %). Hrvatska se nalazi unutar europskog prosjeka (33 %). Udio srednje obrazovanih u europskim je zemljama viši od 50 %. Zemlje s najvećim udjelom jesu Češka (76 %) i Poljska (69 %), a u Hrvatskoj taj udio iznosi 61 %. Udio visoko obrazovanih unutar europskih zemalja kreće se oko 20 %, uz napomenu da Finska (32 %) odskaka od europskog prosjeka, ali i Hrvatska (10 %). Usp. Predrag Bejaković, Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj, u: *Društvena istraživanja*, 15. (2006.) III., str. 409.

⁹⁴ Usp. Ulrich Walwei, *Razina zaposlenosti i socijalna sigurnost*, u: *Revija za socijalnu politiku*, 8. (2001.) I., str. 65.-79.

⁹⁵ Usp. Josip Grbac, Uloga obitelji u novom shvaćanju rada, u: *Hrvatska obitelj na prekretnici*, uredio: Stjepan Baloban, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 2001., str. 46.-49.

⁹⁶ Usp. Željko Mrnjavac, Može li se i treba li se radno zakonodavstvo suprotstaviti fleksploataciji, u: *Financijska teorija i praksa*, 27. (2003.) IV., 403.

⁹⁷ Usp. Mira Čudina-Obradović, Josip Obradović, Želja za djecom i apstinencija od djece: odrednice, korlati i mogućnosti društvene intervencije, u: *Revija za socijalnu politiku*, 6. (1999.) III., str. 241.-258.

rada, ipak se naglašava kako poduzetnički duh mora biti popraćen mjerama natalitetne i demografske politike. Sigurnost radnoga mjesta i rodiljnih naknada, omogućivanje rodiljnog dopusta bez opasnosti od gubitka radnoga mjesta, ulaganje u infrastrukturu koja prati zaposlene roditelje (vrtići, škole), bolja organizacija rada koja omogućuje ženama slobodne dane kada djeca polaze u školu, neradna nedjelja, zdravstvena zaštita, mogućnost rada od kuće, povoljni stambeni krediti, samo su neke od mjera koje moraju pratiti suvremeno tržište rada.⁹⁸ Drugim riječima, kada je radna pokretljivost povezana s općim smanjenjem broja zakona vezanih uz rad i socijalnu sigurnost, tada nastaju »novi oblici psihološke nestabilnosti i teškoće oko utiranja vlastitog životnog puta, u što je uključena i odluka o zasnivanju braka. To pak vodi prema rasipanju snaga društva, a i prema obezvređivanju čovjekovu«. ⁹⁹ Na osobit način potrebno je zaštititi trudnice i samohrane majke.

U tom kontekstu treba naglasiti da je, na općenitiji način, nužno organizirati i prilagoditi sav proces rada tako da se poštuju potrebe osobe i njezini načini života, u prvom redu njezina obiteljskog života, imajući u vidu dob i spol svakoga. Činjenica je da u mnogim društvima žene rade gotovo na svim područjima života. Ipak se pristoji da im se omogućiti potpuno razvijanje njihovih djelatnosti *prema naravi koja im je svojstvena*, bez diskriminacija i bez isključivanja iz zaposlenja za koje su sposobne, ali također tako da se ne povrijedi poštovanje njihovih obiteljskih težnji i specifične uloge koja im pripada da zajedno s muškarcem pridonose dobru društva.¹⁰⁰

(6) *Ravnopravnost i vrednovanje rada žena*

Rezultati spomenutih istraživanja pokazali su da mnogi ispitanici smatraju kako je rad žene izvan kuće jedan od razloga pada nataliteta. Žena je dobila nove društvene uloge, a ništa od prijašnjega nije joj oduzeto (obitelj, kuća, djeca) te je često preopterećena. Žena je tako danas u težem položaju jer mora spajati obiteljsko i profesionalno.¹⁰¹ Sve to otvara nova pitanja i zahtijeva nove odgovore te

⁹⁸ U Republici Hrvatskoj 40 % ukupnoga stanovništva živi u tročlanim ili četveročlanim obiteljima te da je uz spavaću sobu, za roditelje i svako dijete, potreban i dnevni boravak, tada je kvaliteta života daleko od idealne. O temeljnim pravima obitelji u međunarodnim dokumentima, poput prava na brak i obitelj, prava na život, prava na doličan odmor i druženje, prava na primjereno mjesto stanovanja, vidjeti: Igor Jakobfi, *Prava obitelji u današnjem socio-ekonomskom kontekstu*, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 137. (2009.) I., str. 38.-43.

⁹⁹ Usp. Benedikt XVI., *Nav. dj.*, br. 25.

¹⁰⁰ Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, br. 19.

¹⁰¹ Od vidljivijih promjena na europskim tržištima rada upravo je rastuća stopa zaposlenosti žena, praćena, međutim, raznolikošću obrazaca zaposlenosti, kako unutar pojedine zemlje, tako i među

je vrednovanje dostojanstva žene i njezina poziva u Crkvi i svijetu postao jedan od znakova vremena. Socijalni dokumenti Crkve stoga ističu da se ženama mora omogućiti rad u takvim okolnostima koji neće biti na štetu s potrebama i dužnostima supruge i majke.¹⁰²

»U odnosu između obitelji i rada posebnu pozornost mora se dati radu žene u obitelji, takozvanom *kućanskom radu* koji uključuje i odgovornost muškarca kao supruge i kao oca. Kućanski rad, počinjući od majčinskog, jer je usmjeren i posvećen poboljšanju kvalitete života predstavlja tip radnoga djelovanja koje je eminentno osobno i poosobljavajuće, te mora biti društveno priznato i cijenjeno, također i preko ekonomske naknade koja je barem jednaka kao kod drugih poslova. Istodobno, potrebno je ukloniti sve prepreke koje supružnicima priječe slobodno ostvarivanje njihove prokreacijske odgovornosti te, osobito, one koje ženu prisiljavaju da ne obnaša u potpunosti svoje majčinske zadaće.«¹⁰³

državama. Analize govore o razlikama u stopama participacije muškaraca i žena na tržištu rada, roditelja i osoba bez djece. Vidljivo je u obliku njihove zaposlenosti, plaćama, kvaliteti zaposlenosti i položaju u zaposlenosti, koje su uzete s obzirom na čimbenike kao što su, obrazovni status, dob i obiteljski status. S obzirom na samu participaciju na tržištu rada, podatci o općim stopama zaposlenosti (dobna skupina 20 – 64) pokazuju kako se rodni jaz zaposlenosti u zemljama članicama EU-a unatrag posljednjih dvaju desetljeća smanjuje. Tako se 1992. godine rodni jaz u stopama zaposlenosti u tadašnjim zemljama članicama EU-a kretao između -3,1 i -39,7 postotnih bodova, do 2013. pada na postotak između -2,8 i -19,9 postotnih bodova (-11,7 postotnih bodova u EU28). Nepovoljniji se ishodi roditelja, majki na tržištu vežu za stope participacije, te sa sobom nose i druge negativne pokazatelje. Oni su vertikalna i horizontalna segregacija na tržištu rada, razlike u intenzitetu sudjelovanja na tržištu rada, plaćama. Kao što brojne analize pokazuju, dok stope zaposlenosti žena rastu, sudjelovanje žena na tržištu rada različitog je intenziteta, što se može iščitati iz pokazatelja koji govore o učestalosti zaposlenosti u nepunom radnom vremenu muškaraca i žena. Tako nordijske zemlje karakterizira visoki postotak zaposlenosti žena i njihov rad u nepunome radnom vremenu s obzirom na muškarce. Rad u nepunome radnom vremenu nije rasprostranjen u svim europskim zemljama te su primjer postkomunističke zemlje, među njima i Hrvatska, u kojima je zaposlenost u nepunome radnom vremenu prije iznimka nego pravilo (rijetko doseže 10 % uz manje izražene rodne razlike). Uzme li se u obzir rodni jaz u plaćama, dobivamo raznoliku sliku bez jasnog obrasca kretanja među zemljama te varira od 2,5 % u Sloveniji do 30 % u Estoniji, pri čemu Hrvatska s 18 % zauzima središnju poziciju, s izraženijim jazom od prosjeka EU28 (16,5 %). Usp. Ivana Dobrotić, Politike usklađivanja obiteljskih obaveza i plaćenog rada i položaj roditelja na tržištu rada, u: *Revija za socijalnu politiku*, 22. (2015.) III., str. 354.-357.

¹⁰² Usp. Ivan XXIII., Enciklika, *Pacem in terris*, Rim 11. travnja 1963., br. 19., u: Sto godina katoličkog socijalnog nauka, uredio: Marijan Valković, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991., str. 167.

¹⁰³ Papinsko Vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 251.; Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, br. 19.; Vidjeti također: Ivan Pavao II., Apostolska pobudnica, *Familiaris consortio*, Rim, 22. studeni 1981., u: Dokumenti 64, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1981., br. 23.; Ivan Pavao II., *Pismo obiteljima Gratissimam sane* (1994.), IKA, Zagreb, 1994., br. 17.

Potrebno je stoga založiti se za *društvenu revalorizaciju majčinskih zadaća*, truda koji je s njima povezan i potrebe što je djeca imaju za njegom, ljubavi i nježnosti kako bi se mogla razviti u odgovorne osobe, moralno i religiozno zrele, psihološki uravnotežene. Socijalni dokumenti ističu da će društvu biti na čast ako bude omogućilo majci da se – bez ograničenja svoje slobode, bez psihološke ili praktične diskriminacije, bez osjećaja manje vrijednosti pred svojim družicama posveti odgoju djece prema različitim potrebama njihove dobi. Nasilno napuštanje tih zadaća u svrhu zarađivanja izvan kuće je nekorektno sa stajališta dobra društva i obitelji kad se suprotstavlja prvotnim ciljevima majčinskog poslanja ili ih otežava.¹⁰⁴ Drugim riječima, nužno je organizirati i prilagoditi sav proces rada tako da se poštuju potrebe obiteljskog života, a ženama omogući potpuno razvijanje njihovih djelatnosti *prema naravi koja im je svojstvena*, bez diskriminacija i bez isključivanja iz zaposlenja za koje su sposobne, odnosno, da se ne povrijedi poštovanje njihovih obiteljskih težnji i specifične uloge koja im pripada da zajedno s muškarcem pridonose dobru društva.¹⁰⁵

»Ženska prirodna sposobnost potrebna je u svim izrazima društvenoga života, stoga se treba zajamčiti prisutnost žena i na radnome području. Prvi nužni korak u tome smjeru konkretna je mogućnost pristupa profesionalnome obrazovanju. *Priznanje i zaštita prava žene u radnome okruženju ovise, općenito, o organizaciji rada koja mora voditi računa o dostojanstvu i pozivu žene*, čija 'prava promocija iziskuje da rad bude tako strukturiran da svoju promociju ne mora platiti napuštanjem svoje vlastitosti i na štetu svoje obitelji, u kojoj kao majka igra nenadomjestivu ulogu'. To je pitanje na kojemu se mjeri *kvaliteta društva i stvarna zaštita prava na rad žena*.«¹⁰⁶

Socijalni nauk Crkve stoga se ne protivi radu žena izvan kuće, ali upozorava na to da to ne smije ići na štetu njezina naravnog poslanja kao žene i majke, odnosno, neka im se omogući rad u takvim okolnostima koje se slažu s potrebama i dužnostima supruge i majke. Osim toga, upozorava se i na stalnost brojnih oblika diskriminacija koje vrijeđaju dostojanstvo poslanja žene na području rada, a rezultat su dugoga niza uvjeta koji kažnjavaju ženu, koje je bila i još uvijek jest »prevarena u svojim prednostima, nerijetko odbačena na rub pa čak i svedena na ropstvo«. ¹⁰⁷ Te poteškoće, nažalost, nisu nadvladane kako posvuda pokazuju različite prilike koje ponižavaju žene, podvrgavajući ih i oblicima pravoga i istinskog iskorištava-

¹⁰⁴ Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Laborem exercens*, br. 19.

¹⁰⁵ Usp. Isto, br. 19.

¹⁰⁶ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 295.

¹⁰⁷ Ivan Pavao II., *Pismo ženama* (1995.), Ed Paoline, Milano, 1995., br. 3.

nja. Hitnost stvarnog priznavanja prava žena u radu osobito se uočava na području zarade, kao i osiguranja i socijalnog osiguranja.¹⁰⁸ U tom je kontekstu potrebno i u hrvatskom društvu upozoriti na nestabilnost, pa čak i negativan trend društvene i zakonodavne zaštite te sveobuhvatnije potpore ženi i majci, što nije uzrokovano samo ekonomskim teškoćama nego i upitnim odnosom prema ženi i doprinosom što ga može dati samo ona. »Osobito je opasno kad se zakonsko, ekonomsko i socijalno smanjenje potpore majčinstvu te pomanjkanje vrednovanja ženina rada u obitelji i njezina doprinosa za obitelj i društvo kroz prisutnost i rad u kući pokušava interpretirati kao napredna emancipacija žene.«¹⁰⁹

»Naravno, puno toga treba učiniti kako zvanje žene i majke ne bi trpjelo diskriminaciju. Potrebno je posvuda ostvariti *istinsku jednakost* u pravima osobe, stoga i jednakost plaće u jednakim poslovima, skrb o radnici-majci, pravedno napredovanje u karijeri, jednakost supružnika u obiteljskome pravu, priznavanje svega što se veže uz prava i dužnosti građana unutar demokratskog uređenja. Riječ je o činu pravednosti, ali i o potrebi. U teške probleme, u politici budućnosti, bit će uključene i žene: u slobodno vrijeme, kvalitetu života, migracije, socijalne službe, u eutanaziju, drogu, zdravlje i pomoć, ekologiju itd. U svim tim područjima pokazat će se dragocjenom nazočnost ženâ, koje će pridonijeti uništavanju proturječnosti društva sazdanog isključivo na kriterijima učinkovitosti i produktivnosti, i dovesti do redefiniranja sistema u korist onih procesa humanizacije koji ocrtavaju *civilizaciju ljubavi*.«¹¹⁰

Nema dvojbe da jednako dostojanstvo i odgovornost muškarca i žene potpuno opravdavaju pristup žene javnim službama. S druge pak strane, ispravno promicanje žene zahtijeva da se javno prizna njezina majčinska i obiteljska uloga prema svim drugim javnim poslovima i svim drugim zanimanjima. Uostalom, nužno je da te službe i zanimanja budu međusobno čvrsto povezani ako želimo da društveni i kulturni razvoj uistinu i u punini bude ljudski. Stoga je nedopustivo »da se svako zauzimanje za društvenu potporu ženama koje žele pridonositi obitelji i društvu svojom prisutnošću, odgojem i radom u kući te zauzimanjem za poštovanje već izglasovanih zakonskih prava žene i majke ili za njihovo proširenje proglašava konzervativnim i nazadnim.«¹¹¹

»Ne ulazeći ovdje u raspravu o širokoj i složenoj temi odnosa žena-društvo u svim njegovim vidovima, i ograničavajući se samo na neka bitna pitanja, ne možemo a

¹⁰⁸ Usp. Ivan Pavao II., Apostolska pobudnica, *Familiaris consortio*, br. 24.

¹⁰⁹ Hrvatska biskupska konferencija, *Nav. dj.*, br. 18.

¹¹⁰ Ivan Pavao II., *Pismo ženama*, br. 4.

¹¹¹ Hrvatska biskupska konferencija, *Nav. dj.*, br. 18.

da ne primijetimo kako je upravo na obiteljskom području vrlo raširena društvena i kulturalna predaja nastojala ženi pridržati isključivo ulogu supruge i majke, a da joj na prikladan način ne otvori pristup u javne poslove, koji su općenito pridržani muškarcu.... To će se postići lakše ako obnovljena »teologija rada«, jasnije osvijetli i produbi značenje rada u kršćanskom životu i odredi temeljnu vezu što postoji između rada i obitelji, pa prema tome i izvorno i nezamjenjivo značenje rada u kući i u odgoju djece. Zbog toga Crkva može i mora pomoći suvremenom društvu da neumorno traži da svi priznaju i poštuju nezamjenjivu vrijednost rada žene u kući. To je od osobitog značenja za odgojno djelovanje; uistinu, odstranit će se i sam korijen moguće diskriminacije između različitih poslova i zanimanja ako jednom postane jasno da se svi, na svakom području, zalažu s jednakim pravima i jednakim osjećajem odgovornosti. Tako će u muškarcu i ženi jasnije zablistati slika Božja.

Ako i ženama treba biti priznato pravo da kao muškarci obavljaju različite javne službe, društvo se ipak mora tako strukturirati da supruge i majke *ne budu konkretno prisiljene* raditi izvan kuće te da njihove obitelji mogu dolično živjeti i napredovati i onda kada se one sasvim posvete svojim obiteljima. Valja, zatim, prevladati način mišljenja da čast žene više proizlazi iz rada izvan kuće negoli od rada u obitelji. No, to traži da ljudi uistinu cijene i vole ženu s punim poštovanjem njezina osobnog dostojanstva te da društvo stvara i razvija uvjete prilagođene za rad u kući. Uza sve dužno poštovanje različitosti poziva muškarca i žene, Crkva, što je više moguće, mora promicati i u svome crkvenom životu jednakost njihovih prava i dostojanstva: a to za dobro svih, obitelji, društva i Crkve.«¹¹²

Sve veća prisutnost žena na tržištu rada nužno zahtijeva i promišljanje o usklađenosti obiteljskih obveza i plaćenog rada. Naime, dosadašnje politike usklađivanja obiteljskih obveza i plaćenog rada vodile su se isključivo »instrumentom« promicanja zaposlenosti žena te jačanja njihove povezanosti s tržištem rada. Međutim, vrijedno je spomenuti kako u nizu loših posljedica, osobito sveopćeg rada nedjeljom, upravo žene najviše stradavaju, jer da je među radnicima u trgovinama najveći broj žena koje se u ovom sektoru, kao i u mnogim drugim djelatnostima, teže mogu izboriti za svoja prava. Uskraćivanjem prava na tjedni odmor i nedopustiv broj prekovremenih radnih sati stoga su samo neke od pojava koje negativno utječu na obiteljski, a time i na društveni život.¹¹³

¹¹² Isto, br. 23.

¹¹³ O razmjerima ove diskriminacije govori i podatak da bi se na temelju tolikoga broja prekovremenih sati samo u trgovinama moglo otvoriti više od 12 000 novih radnih mjesta. Tim brojem prekovremenih radnih sati oni poslodavci koji krše zakon ostvaruju nepravednu prednost i do 60 radnih dana više po radniku ili 20 %, čime su zakinuti ne samo radnici nego i pravna država. Naime, velik broj radnika, osobito žena, prisiljen je raditi nedjeljom zbog straha od gubitka radnog mjesta, unatoč

Danas se stoga sve više očituje potreba snažnije intervencije pravne države u zaštiti radnih prava, osobito prava žena, te dodatnog ulaganja u mjere suzbijanja rada na crno i kontrole isplate pravedne plaće, osobito za prekovremene sate i rad blagdanima. Osim toga, predlažu se mjere za poboljšanje obrazovnih ishoda te za dodatno ulaganje u ljudski kapital, dosezanje ravnopravnosti muškaraca i žena na tržištu rada, kao i za ublaživanje društvenih razlika, osobito suzbijanje siromaštva i ublaživanje njegovih posljedica, za ublaživanje demografskih pritisaka te poboljšanje dugoročne održivosti sustava socijalnog osiguranja. Time politike usklađivanja obiteljskih obveza i plaćenog rada dobivaju na višestrukoj važnosti te u nekim europskim zemljama postaju područjem rastuće intervencije. Međutim, unatoč mnogim mjerama i dobrim namjerama, u zemljama Europske unije danas prevladava koncept socijalnog ulaganja koji je, nažalost, u pravilu, u funkciji ekonomskih ciljeva rasta zaposlenosti i konkurentnosti, a sve češće zanemaruje pitanje dobrobiti obitelji.¹¹⁴

(7) *Promjena mentaliteta i promicanje odgovornog roditeljstva*

Jedna od mjera u svrhu poticanja nataliteta zasigurno je i oblikovanje mentaliteta koji visoko vrednuje život. Dijete se uvijek mora promatrati kao dar, a ne kao ekonomski čimbenik koji roditeljima treba osigurati sigurnu mirovinu u starosti ili kao onaj tko je teret i čimbenik siromaštva. Osobito kršćanska zajednica ima obvezu i dužnost promicati vrijednost života i odgovorno roditeljstvo, ističući primjere mnogobrojnih obitelji. Imati brojnu obitelj ne smije se smatrati sramotom, nego činom hrabrosti i vjere. Ne treba nas stoga začuditi što dio ispitanika smatra da je manjak vjere jedan od uzroka pada nataliteta. S druge strane, društvo i osobito društvene ustanove, također su na osobit način pozvane »*jamčiti i pospješiti iskonski identitet obiteljskoga života*, te izbjeći i suzbiti sve ono što je mijenja i ranjava. To zahtjeva da političko i zakonodavno djelovanje očuva obiteljske vrijednosti – od promicanja intimnosti i obiteljskoga suživota do poštivanja života koji se rađa, do stvarne slobode izbora u odgoju djece. Društvo ili država stoga ne mogu niti apsorbirati niti zamijeniti niti umanjiti društvenu dimenziju same obi-

činjenici da, u pravilu, nisu plaćeni za rad nedjeljom ni za prekovremene sate. Mnogi su čak prisiljeni raditi na poziv, tj. biti spremni odazvati se na poziv poslodavca u bilo koji dan ili u bilo koje vrijeme. Usp. Hrvatski Caritas, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Franjevački institut za kulturu mira, *Nedjelja radi čovjeka*, Zagreb, 2004., br. 2.

¹¹⁴ Usp. Ivana Dobrotić, Politike usklađivanja obiteljskih obaveza i plaćenog rada i položaj roditelja na tržištu rada, u: *Revija za socijalnu politiku*, 22. (2015.) III., str. 354.-357.

telji; oni je prije moraju uvažavati, priznavati, poštivati i promicati prema *načelu supsidijarnosti*.¹¹⁵

»Služenje društva obitelji konkretizira se u priznavanju, u poštivanju i u promicanju prava obitelji. Sve to zahtijeva ostvarenje istinskih i učinkovitih obiteljskih politika preciznim intervencijama koje bi bile u stanju suočiti se s potrebama što proistječu iz prava obitelji kao takve. U tome smislu potreban je preduvjet, bitan i nužan, *priznavanja* – koje zahtijeva zaštitu, vrednovanje i promicanje – identiteta obitelji, *prirodnog društva zasnovanog na braku*. To priznavanje povlači jasnu razdjelnu crtu između obitelji u pravome smislu riječi i drugih zajedničkih oblika života koji, po svojoj naravi, ne mogu zaslužiti ni ime ni statut obitelji.«¹¹⁶

Crkveni dokumenti stoga snažno ističu da je pad nataliteta, prije svega, odraz moralne krize društva i plod potrošačkog mentaliteta i konzumerizma koji na brak i obitelj gleda kao na prolaznu i potrošnu stvar. Na osobit se način upozorava na određenu kulturnu dekadenciju koja ne promiče ljubav i predanost. U tome smislu »treba uzeti u obzir sve veću opasnost pretjeranog i individualizma, koji izobličuje obiteljske veze i u konačnosti promatra svakog člana obitelji kao jedan otok...«.¹¹⁷ Osim toga, sve je veći broj onih koji odlučuju živjeti sami ili provoditi neko vrijeme zajedno bez stupanja u brak. *Četrnaesta opća redovita skupština Biskupske sinode*, održana u Rimu 2015. godine, progovorila je i o »kulturi prozirnosti« u kojoj ljudi s lakoćom prelaze iz jednog osjećajnog odnosa u drugi. Ona uključuje i strahove vezane za stalnu opredijeljenost, opsjednutost slobodnim vremenom i odnosima u kojima se odvaguju cijene i koristi i održavaju se isključivo ako su sredstvo za liječenje usamljenosti.

»(...) možemo reći da živimo u kulturi koja vrši pritisak na mlade ljude da ne zasnivaju obitelj, jer nemaju mogućnosti za budućnost. No ta ista kultura predstavlja i drugima tolike opcije da se i njih odvraća od zasnivanja obitelji. U nekim zemljama mnogi mladi često su prisiljeni odgađati ženidbu zbog teškoća gospodarske, radne ili obrazovne naravi. Gdje kad to čine zbog drugih razloga, primjerice: utjecaja ideologija koje obezvređuju brak i obitelj; osvjedočenja u iskustvo neuspjeha drugih bračnih parova, koje ne žele sami proživjeti; straha pred nečim naizgled prevelikim i presvetim, društvenih mogućnosti i gospodarskih prednosti nevjenčanog zajedničkog života; pukoga osjećajnog i romantičnog poimanja ljubavi, straha od

¹¹⁵ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 252.; *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 2211.

¹¹⁶ Usp. Papinsko Vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 253.; Ivan Pavao II., Apostolska pobudnica, *Familiaris consortio*, br. 46.

¹¹⁷ Franjo, postsinodalna Apostolska pobudnica, *Amoris laetitia*, 19. ožujka 2016., u: Dokumenti 171, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2016, br. 33.

gubitka slobode i samostalnosti; odbacivanja sadržaja koji drže institucionalnim i birokratskim. Trebamo naći riječi, motivacije i oblike svjedočenja koja nam pomažu dotaknuti najdublje strune u mladima, tamo gdje su najposposobniji za veliku dušnost, zalaganje, ljubav pa i herojstvo, kako bismo ih pozvali da oduševljeno i hrabro prihvate izazov braka.«¹¹⁸

Očito je da potrošačko društvo može odvratiti osobu od odluke sklapanja braka i od odluke rađanja samo zato da se zadrži osobna sloboda i individualistički stil života. S druge strane, i slabljenje vjere i vjerske prakse zasigurno se odražava na brak i obitelj, ostavljajući ih još usamljenijima zbog njihovih poteškoća. Crkveni dokumenti naglašavaju da je jedno od najvećih siromaštava današnje kulture samoća kao posljedica odsutnosti Boga u životu osoba i nepostojanosti odnosa. Osim toga, obitelji se često osjećaju napuštenima zbog nezainteresiranosti ili slabe pažnje koja dolazi od institucija. Sve to navodi da se moramo još snažnije zauzeti za prava obitelji jer obitelj je dobro bez kojega društvo ne može, ali treba biti zaštićena. »Obrana tih prava proročki je poziv za dobrobit obiteljske ustanove, koju valja poštivati i braniti od svake povrede.«¹¹⁹

Potrebno je stoga založiti se za izgradnju »kulture solidarnosti« nasuprot sve prisutnijem konzumerizmu i individualističkom stilu života. Međutim, svaka promjena mentaliteta mora početi, prije svega, iz obitelji jer je ona povlašteno mjesto odgoja za rad, marljivost, štedljivost i druge socijalne kreposti. Kultura rada i duh zdravog poduzetništva stječe se ponajprije u obitelji. U tom smislu, socijalni dokumenti Crkve naglašavaju odgovornost samih obitelji u promicanju »kulture života«, nasuprot »kulturi profita« i »kulturi prozirnosti«. Obitelji su pozvane na samoorganiziranje u svrhu zaštite svoji naravnih i neotuđivih prava.

»Obitelji, daleko od toga da bi bile samo predmet političkoga djelovanja, mogu i moraju postati subjekt toga djelovanja, zauzimajući se »da državni zakoni i ustanove ne samo ne vrijeđaju, već da i podržavaju i pozitivno štite prava i dužnosti obitelji. U tome obitelji moraju postajati sve svjesnije da su one 'pobornici' takozvane 'obiteljske politike' i da preuzimaju odgovornost za preobražaj društva«. S tim ciljem treba ojačati obiteljsko udruživanje: 'Obitelji imaju pravo osnivati udruženja s drugim obiteljima i ustanovama kako bi prikladno i djelotvorno ispunile zadaću vlastite obitelji te štitili prava, promicali dobrobit i zastupale prohibitivne obitelji. Na gospodarskoj, društvenoj, pravnoj i kulturnoj razini valja priznati zakonitu ulogu

¹¹⁸ Isto, br. 40.

¹¹⁹ Isto, br. 44.

obitelji i obiteljskih udruženja u razradbi i razvoju programa koji imaju utjecaja na obiteljski život.’¹²⁰

Crkveni dokumenti naglašavaju stoga važnost promicanja *etike solidarnosti* koja će napustiti svaki oblik uskogrudne sebičnosti i prigrliti logiku zajedničkog dobra koji nadilazi prolazni i pojedinačni interes. Socijalni nauk Crkve ističe da duh i etika solidarnosti proizlaze iz svijesti o zajedničkom Božjem očinstvu, o bratstvu svih ljudi u Kristu, »Sinova u Sinu«, o nazočnosti i životvornom djelovanju Duha Svetoga koji će dati našem pogledu na svijet *novi kriterij prosuđivanja*.¹²¹ Solidarnost stoga pretpostavlja zalaganje za pravedniji društveni poredak te ne može ostati samo na razini pojedinaca ili grupa jer na taj način ne može zadobiti snagu da bi bitno utjecala na društvena zbivanja, ponajviše na problem nezaposlenosti ili druga gospodarska pitanja.¹²² Prema kršćanskom shvaćanju, solidarnost mora biti *moralna i juridička*, tj. mora poprimiti institucionalne oblike unutar socijalne politike. Naime, »samo u jednom svjetonazoru u kome solidarnost neće biti gledana isključivo kao nužni produkt određenog povijesnog trenutka, nego kao vrijednost utemeljena u naravi čovjeka, moguće je shvatiti tu povezanost pravednosti i solidarnosti; pravednost gotovo poistovjetiti sa solidarnošću, i onda na tim temeljima graditi socijalno društvo«.¹²³

Stoga je od iznimne je važnosti njegovati duh solidarnosti među samim obiteljima te poticati na međusobnu pomoć i moralnu podršku. Na taj način, nasuprot sve snažnijem liberalizmu i individualističkom načinu života, nameće se potreba sve jače kulture solidarnosti kao moralno i socijalno ponašanje, kao *krepost*. Solidarnost nam pomaže da drugoga prepoznamo kao osobu, a ne kao neko »sredstvo čiju radnu sposobnost i tjelesnu snagu treba iskoristiti uz nisku cijenu, i kad nam više ne koristi, onda ga ostaviti, nego kao nama sličnoga, kao našu pomoć«.¹²⁴ Sv. Ivan Pavao II. stoga je u mnogim prigodama upozorio upravo na važnost politike u korist obitelji, a osobito socijalne politike, kojoj glavni cilj treba

¹²⁰ Usp. Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 247; Sveta Stolica, *Povelja o pravima obitelji*, čl. 8.; Ivan Pavao II., Apostolska pobudnica, *Familiaris consortio*, br. 44.

¹²¹ Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Sollicitudo rei socialis* (1987.), Kršćanska sadašnjost (Dokumenti 89), Zagreb, 1988., br. 40.

¹²² Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1940.

¹²³ Josip Grbac, Solidarnost u civilnom društvu, u: *Izazovi civilnog društva u Hrvatskoj*, uredio: Stjepan Baloban, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000., str. 105.

¹²⁴ Ivan Pavao II., Enciklika, *Sollicitudo rei socialis*, br. 39.

biti sama obitelj, pomažući doznakom odgovarajućih sredstava i djelotvornih instrumenata za život, bilo u odgoju djece bilo u brizi za starce, izbjegavajući tako da budu uklonjeni iz obiteljske jezgre te istodobno potičući odnose među generacijama.¹²⁵ U tom smislu, kako nam uostalom i rezultati istraživanja pokazuju, upravo su stare osobe otvorenije prenošenju vjere i vrijednostima koje promiču naravnu i kršćansku obitelj, utemeljenu na ljubavi i zajedništvu muškarca i žene te pridonose izgradnji kulture života, u prenošenju bitnih i vječnih vrijednosti mladima. »Starije osobe često imaju karizmu da prevladaju prepreke među naraštajima prije nego one postanu nesavladive; koliko je djece našlo razumijevanja i ljubavi u očima, riječima, i milovanjima starih osoba.«¹²⁶

Osim toga, crkveni dokumenti osobito ističu i primjenu načela supsidijarnosti kao oblik pomoći kad osoba i društveni subjekti, osobito obitelji, ne uspijevaju nešto izvršiti sami. To načelo uvijek je usmjereno oslobođenju osoba i obitelji jer promiče njihovu slobodu i sudjelovanje preuzimanjem odgovornosti. Supsidijarnost, naime, poštuje dostojanstvo osobe i obitelji gledajući u njima subjekte koji su uvijek sposobni dati nešto drugima. Ipak, načelo supsidijarnosti uvijek mora ostati povezano s načelom solidarnosti i obratno jer »supsidijarnost bez solidarnosti upada u društveni partikularizam, dok solidarnost bez supsidijarnosti upada u sustav pomoći koji ponizuje potrebitoga«.¹²⁷ Pozvani smo stoga izgrađivati društvo utemeljeno na socijalnoj ljubavi koja je oprečna sebičnosti i individualizmu. Naime, sebičnost je »najgori neprijatelj uređenoga društva: povijest pokazuje kakvo se pustošenje srdaca događa kada čovjek nije u stanju priznati drugu vrijednost i drugu istinsku zbilju osim materijalnih dobara, dok bjesomučno traganje za njima guši i sprječava sposobnost darivanja sebe samoga«.¹²⁸

B) EVANGELIZACIJSKO-SOCIJALNA RAZINA

Svi smo pozvani promicati kulturu života koja ističe da je dijete najizvrsniji Božji dar roditeljima, koji pridonosi dobru njih samih te promicati duh solidarnosti. Solidarnost je kršćanska krepost koja u svjetlu vjere teži tomu da samu sebe nadiđe i da poprими specifično kršćanske razmjere posvemašnje dobrohotnosti.¹²⁹ Drugim riječima, socijalna poruka Crkve u današnjemu svijetu mora biti vjerodo-

¹²⁵ Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Centesimus annus*, br. 49.

¹²⁶ Usp. Ivan Pavao II., Apostolska pobudnica, *Familiaris consortio*, br. 27.

¹²⁷ Benedikt XVI., Enciklika, *Nav. dj.*, br. 58.

¹²⁸ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 581.

¹²⁹ Usp. Ivan Pavao II., Enciklika, *Sollicitudo rei socialis*, br. 40.

stojna više djelatnim svjedočenjem nego svojom suvislošću i nutarnjom logikom. Na evangelizacijsko-socijalnoj razini potrebno je, stoga, promicati duh solidarnosti, zauzimati se za pravednu obiteljsku i demografsku politiku te nedjelju kao dan obiteljskog i euharistijskog zajedništva, a, osobito na župnoj razini, djelotvornom ljubavlju kršćanske dobrotvornosti pomoći obiteljima s više djece, kao i socijalno ugroženim obiteljima.

Hvalevrijedne su stoga različite inicijative koje promiču vrijednosti braka i obitelji, poput župnog Dana obitelji, Dana bračnih jubileja, biskupove nazočnosti na krštenju u obiteljima s više djece, odnosno, razne inicijative koje obogaćuju pastoral braka i obitelji. Važnu pomoć u promicanju vrijednosti braka i obitelji, kao »putu Crkve i naroda« te kao »počelu života«, pružaju i tečajevi pripreme za brak jer vjernici u braku mogu tijekom tih susreta posvjedočiti mladim osobama snagu ovoga sakramenta kao znak koji, ne samo da pokazuje »koliko je Krist ljubio svoju Crkvu u savezu zapečaćenom na križu, nego također uprisutnjuje tu ljubav u zajedništvu supruge. Združujući se u jedno tijelo, oni predstavljaju sjedinjenje Sina Božjega s ljudskom naravi«. ¹³⁰ Crkveni dokumenti pozivaju sve članove Crkve da kršćansko učenje o braku i obitelji ne smije prestati nadahnjivati i preoblikovati ljude u društvu upravo u svjetlu te poruke ljubavi i nježnosti, odnosno pozvani su prenositi »evanđelje obitelji«. ¹³¹ U tom smislu vrijedno je istaknuti i doprinos što ga pružaju razne udruge, poput *Zajednice bračnih susreta* te bračna i obiteljska savjetovališta.

(1) *Promicati duh solidarnosti i nedjelje kao obiteljskog dana*

Sveti Ivan Pavao II., sažimajući višestruko značenje nedjelje, naglasio je kako je ona *Dies Domini* zbog povezanosti s djelom stvaranja, *Dies Christi* jer je dan novog stvaranja i dan u koji nam je uskrsli Gospodin udijelio dar Duha Svetoga, *Dies Ecclesiae* kao dan u koji se kršćanska zajednica sabire na slavlje te *Dies hominis*, kao dan radosti, počinka i bratske ljubavi. Primajući euharistijsko tijelo i krv »Isusa Krista, bivamo učinjeni dionicima božanskog života na sve odrasliji i svjesniji način... ne mijenja se euharistijska hrana u nama, nego mi iz tog blagovanja izlazimo tajanstveno izmijenjeni. Krist nas hrani sjedinjujući nas sa sobom, on nas 'privlači u sebe'«. ¹³² U tom smislu, samo onaj tko je iskusio Božju darovanost ima snagu

¹³⁰ Franjo, postsinodalna Apostolska pobudnica, *Amoris laetitia*, br. 73.

¹³¹ Usp. Isto, br. 59-60.

¹³² Benedikt XVI., postsinodalna Apostolska pobudnica, *Sacramentum caritatis*, Rim 22. veljače 2007., u: Dokumenti 146, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007., br. 70.

trajnog izlaženja iz vlastitog »ja«, zatvorenog u samoga sebe, prema svojem oslobođanju kroz sebedarje i žrtvu, odnosno prema istinskom otkrivanju Boga koji je ljubav. Na taj način oblikuje se bitno u nama euharistijska narav kršćanskog života, jer danomice omogućuje »postupnu preobrazbu čovjeka koji je milošću pozvan biti slikom Sina Božjega.«¹³³

Crkva je od početaka svjesna na koji način i koliko korjenitu novost euhari-stija unosi u naš život. Euharistija koja postaje duhovnost čini da vjera nije privatna stvar pojedinca te stvara novi mentalitet koji posljedično sa sobom nosi obvezu promicanja evangelizacije kulture. »Euharistija postaje kriterijem vrednovanja svih kulturalnih izričaja s kojima se kršćanstvo susreće.«¹³⁴ Kao otajstvo koje treba živjeti, euharistija u svima nama čini da egzistencijalna situacija pojedinca postane mjestom svakodnevnog življenja kršćanskog novuma.¹³⁵ Vjernici trebaju biti dovedeni do onog iskustva susreta s Bogom u Kristu koje će u njima pobuditi ljubav i njihovo srce otvoriti za drugoga. Tako će ljubav biti posljedica vjere koja se odjelotvoruje kroz ljubav.¹³⁶ U euharistiji su tako ljubav prema Bogu i bližnjemu doista sjedinjenje u jedno postojanje, a ljubav postaje sastavni dio naravi Crkve i izraz samog njezina bića. Vjernici laici pozvani su njegovati želju da se euharistija sve dublje urezuje u njihov svakodnevni život te ojačani euharistijom živjeti korjenitu novost koju je Krist donio u našu svagdašnjicu. Pozvani su biti prepoznatljivi svjedoci te novosti u obitelji, na radnom mjestu ili općenito u društvu. Otajstvo euharistije osposobljuje vjernike laike da se odvažno založe u izgradnji pravednih struktura ovoga svijeta kako bi u njih unijeli novost odnosa, čiji je neiscrpní izvor u Bogu.

Autentično euharistijska Crkva je misijska Crkva. Stoga nitko ne može pristupiti euharistijskom stolu ako ne uključi poslanje koje teži doprijeti do drugoga. Misijska težnja i društveno poslanje sastavni su dio euharistijskog oblika života. Zadivljenost nad darom koji nam je Bog dao u Kristu utiskuje u naš život novi dinamizam i obvezuje nas biti svjedocima njegove ljubavi.¹³⁷ Osobito je nedjelja dan što ga treba posvetiti djelatnom ljubavlju, posvećujući se obitelji i rodbini, kao i bolesnima, nemoćnima, starcima, a ne smiju se zaboraviti niti ona »braća koja imaju iste potrebe i ista prava, ali se zbog siromaštva i bijede ne mogu

¹³³ Isto, br. 71.

¹³⁴ Isto, br. 78.

¹³⁵ Usp. Isto, br. 79.

¹³⁶ Usp. Benedikt XVI., Enciklika, *Deus caritas est*, Rim 25. prosinca 2005., u: Dokumenti 143, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., br. 31.

¹³⁷ Usp. Benedikt XVI., postsinodalna Apostolska pobudnica, *Sacramentum caritatis*, br. 85.

odmoriti«. ¹³⁸ U tom smislu, uz brojne čimbenike koji su u službi obitelji, »istaknuto mjesto zauzima mogućnost obiteljskog druženja barem jednim danom u tjednu. Tom se pravu ne smiju pretpostaviti uskogrudni gospodarski interesi pojedinaca i pojedinih interesnih skupina. Obitelj ima nezamjenjivu socijalizacijsku ulogu.« ¹³⁹

Drugim riječima, važno je graditi obiteljsko i župno zajedništvo te inicijative poput nedjeljnog obiteljskog ručka u župnoj zajednici ne samo da će povezati obitelji, nego će i posvjedočiti značenje nedjelje kao obiteljskog dana. U tom smislu, obiteljske i druge katoličke udruge moraju se snažnije založiti u poštovanju vjerske slobode i općega dobra sviju, kako bi zakoni priznali nedjelje i ostale liturgijske blagdane kao blagdanski počinak. Naime, javne vlasti imaju obvezu bdjeti kako se građanima ne bi uskraćivalo, zbog ekonomske produktivnosti, vrijeme određeno za odmor i za bogoštovlje. Poslodavci imaju sličnu obvezu u odnosu prema svojim zaposlenicima. Osim toga, ističu socijalni dokumenti Crkve, »svaki kršćanin morat će izbjegavati da drugima, bez nužde, nameće ono što bi im priječilo da obdržavaju dan Gospodnji«. ¹⁴⁰

(2) *Doprinos kršćanske dobrotvornosti i pastoralna skrb Crkve*

U svojem redovitom poslanju Crkva osobito ističe i na prvo mjesto stavlja upravo pastoral braka i obitelji. Osnovni sadržaj tog pastoralna očituje se u pomoći supruzima i obiteljima »da razvijaju svijest o tome da su brak i obitelj za njih posebni Božji poziv i posebno Božje poslanje u svijetu i u Crkvi, te da oni, svjedočeći vjernost evanđelju u stanju u kojem se nalaze, izgrađuju civilizaciju ljubavi i tako pridonose rastu Kraljevstva Božjega«. ¹⁴¹ Osim toga, bračni su supruzi po naravi svojeg poslanja pozvani na trajni rast u sakramentalnoj milosti i, zajedno sa svojom djecom, na razvoj svih dimenzija kućne Crkve. Euharistijski život stoga zauzima važno mjesto u obiteljskom životu jer ih upravo euharistija potiče na konkretna djela ljubavi. ¹⁴² U tom smislu osnovni cilj posliježenidbenog pastoralna očituje se

¹³⁸ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 285.

¹³⁹ Hrvatski Caritas, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Franjevački institut za kulturu mira, *Nedjelja radi čovjeka*, br. 27.

¹⁴⁰ Papinsko vijeće »Iustitia et pax«, *Nav. dj.*, br. 286.

¹⁴¹ Hrvatska biskupska konferencija, *Nav. dj.*, br. 50.

¹⁴² Na temelju usporedbe triju objavljenih rezultata socioreligijskih istraživanja – provedenih u Republici Hrvatskoj od 1997. do 1999. godine – s rezultatima znanstveno-istraživačkog projekta »Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života« (2008.) vidljivo je da je u posljednjih desetak godina pao postotak (5 – 10 %) onih koji redovito pohađaju misu (20,6 %), a neznatno porastao

upravo u pomoći bračnim supruzima i obiteljima da rastu u kvaliteti svoje ljubavi i sve snažnijemu obiteljskom zajedništvu. Na taj način ostat će otvoreni životu i neće podleći suvremenom protunatalitetnom mentalitetu.

Crkva se stoga mora potruditi da mlade obitelji odgoji da »odgovorno žive svoju bračnu ljubav s obzirom na njezine zahtjeve zajedništva i služenju životu kao i da usklade prisnost obiteljskog života s odgovornom zadaćom koju svi imaju u izgradnji Crkve i ljudskog društva. Naime, »duhovno zajedništvo kršćanskih obitelji, ukorijenjenih u zajedničkoj vjeri i nadi te oživotvorenih ljubavlju, predstavlja unutarnju snagu odakle izviru, šire se i rastu pravednost, pomirenje, bratstvo i mir među ljudima«. ¹⁴³ Osim toga, Crkva ima zadaću i pomoći mladim obiteljima da prihvate svoju djecu i vole ih kao dar primljen od Gospodina. Pastoral braka i obitelji mora sadržavati i pomoć, osobito u prvim godinama braka, te župne zajednice imaju odgovornost prihvatiti mlade bračne parove, pratiti ih i pomoći im na početku njihova zajedničkog života u prevladavanju mogućih kriza. Osobito bračni parovi, koji već imaju višegodišnje iskustvo bračnog zajedništva, imaju zadaću pomoći mladim bračnim parovima u nadilaženju teškoća s obzirom na »međusobno usklađivanje, harmoniziranje bračnog zajedništva te s obzirom na (ne) otvorenost za dar života, odgovorno roditeljstvo, uzvišenost i ljepotu majčinstva i očinstva.« ¹⁴⁴

postotak onih koji na misu idu mjesečno (20,2 %) ili prigodno (34,7 %). Osim toga, istraživanje je pokazalo da je redovito pohađanje mise u uskoj vezi s doživljajem Božje zaštite, tj. osobnom vjerom ili nekim drugim religioznim iskustvom, što potvrđuje 92,6 % ispitanika koji redovito ili mjesečno idu na misu te 56,2 % onih koji odlaze pokatkad. S druge strane, iako bilježimo blagi pad dolazaka na misu, ipak je primjetan razmjerno visok postotak ispitanika koji vjeruju da nedjeljna misa ima važan i pozitivan utjecaj na bračni i obiteljski život, pri čemu to, naravno, više prihvaćaju više oni koji dolaze na misu redovito (83,9 %) nego oni koji dolaze prigodno (44 %) ili uopće ne dolaze (3,6 %). Istraživanje, međutim, pokazuje da je visok postotak onih koji smatraju da misa utječe, ali ne bitno, na kvalitetu braka te da su općeljudske vrijednosti dostatan temelj za dobre bračne i obiteljske odnose (27,9 % redovitih, 46 % koji dolaze povremeno te 37,3 % onih koji nikada ne idu na misu). Zanimljiv je i podatak da među onima koji nikada ne idu na misu i smatraju da misa ne produbljuje njihovu komunikaciju u braku, njih 30,9 % ipak smatra da misa pruža određene zajedničke vrijednote koje učvršćuju bračno zajedništvo. Istraživanje je također pokazalo da tvrdnju kako pohađanje mise produbljuje komunikaciju u braku podržavaju više žene nego muškarci, više oni s nižim obrazovanjem nego visokoobrazovani, više oni koji su desno, nego oni koji su lijevo politički opredijeljeni, što, zasigurno, Crkvu stavlja pred nove izazove. Usp. Vladimir Dugalić, Zvonko Pažin, Utjecaj pohađanja mise na kvalitetu bračnog života. Rezultati znanstveno-istraživačkog projekta Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života, u: *Bogoslovska smotra*, 80. (2010.) IV., str. 1061.-1082.

¹⁴³ Ivan Pavao II., Apostolska pobudnica, *Familiaris consortio*, br. 48.

¹⁴⁴ Hrvatska Biskupska Konferencija, *Nav. dj.*, br. 51.

U današnjim složenim političkim, gospodarskim, demografskim i kulturnim prilikama, crkveni dokumenti potiču bračne parove i župnu zajednicu da zajedničkim snagama moraju ozbiljnije pridonijeti roditeljskoj dimenziji uspostavlajući redovitu skrb zajednice s prikladnim pastoralnim i sadržajnim programima, koji uključuju znakove solidarnosti i infrastrukturnu potporu, poput dječjih jaslaca i vrtića te savjetovališta. U tom smislu, osim promicanja istinskih vrijednosti braka i obitelji, Crkva je pozvana djelovati i kroz razne institucije te organizirati svoju djelatnost na različite načine: »organizirati permanentni rad s bračnim parovima i obiteljima (različiti oblici bračnih i obiteljskih susreta), ustrojiti i podupirati različite pokrete i udruge kršćanskih obitelji, osnivati – samostalno ili u suradnji s građanskim društvom – bračna i obiteljska savjetovališta, zajedno s društvenim institucijama sudjelovati u odgoju djece i mladih (vrtići, škole, domovi za djecu i mlade i sl.), surađivati s građanskim društvom na dobrobit braka i obitelji te osnivanjem i vođenjem vjerskih vrtića i škola, kao 'delegirani odgojitelj' pomagati roditeljima u odgoju djece«.¹⁴⁵

S druge strane, samo onaj tko je iskusio euharistijski dar Božje ljubavi može tu ljubav prenositi drugome. Kršćanska dobrotvornost (karitas) pripada stoga samoj naravi Crkve i izlazi iz njezine sakramentalne i euharistijske naravi. Osobno svjedočenje Kristove novosti, koje se očituje u karitativnom djelovanju i zauzimanju za pravednost, proizlazi stoga iz iskustva darovanosti i izriče se u solidarnosti kao novom kriteriju prosuđivanja, ostvarujući istodobno i kritičko-proročko poslanje Crkve.¹⁴⁶ Naime, karitativno djelovanje je praktično življenje solidarnosti koje pokazuje kršćansku ljubav djelom, a odgoj za kršćansku dobrotvornost započinje upravo u obiteljima, odgovornim preuzimanjem brige jednih za druge. Osim toga, karitativno djelovanje potiče duh dobrovoljnosti te i na taj način aktivno sudjeluje u obnovi – prije svega, duhovnoj i moralnoj – današnjeg društva. Župne su zajednice stoga pozvane još zauzetije duhovno, moralno i materijalno pritjecati u pomoć obiteljima s brojnom djecom te kao Crkva snažno podržati njihovo kršćansko svjedočanstvo ljubavi i otvorenosti daru života. U tome im trebaju pomoći lokalne zajednice koje su također pozvane prepoznati hitnost trenutka te u granicama svojih mogućnosti dodjeljivati pomoć obiteljima u radosnim trenucima darivanja života. Osobita skrb Crkve i duh kršćanske dobrotvornosti moraju biti usmjereni prema obiteljima slabijega imovinskog stanja, obiteljima s bolesnim

¹⁴⁵ Isto, br. 53.

¹⁴⁶ Usp. Benedikt XVI., Enciklika, *Deus caritas est*, br. 14.

članom te tzv. krnjim obiteljima, u kojima je jedan bračni drug, ne svojom voljom, ostavljen da živi sam ili s djecom.¹⁴⁷

Osim toga, Crkva je pozvana pomoći i obiteljima koje su se našle u određenim poteškoćama. Bračnim parovima koji se suočavaju s neplodnošću Crkva je pozvana otkrivati nove vidike plodnosti, poput proširenja ljubavi izvan rodbinskih odnosa i time svjedočiti otvorenost unutartrojstvene ljubavi koja zahvaća svakog čovjeka ili ih potaknuti na čin posvajanja djece, uključivanje u pastoralni rad i pomoć drugim obiteljima u teškoćama. Isto tako, Crkva je pozvana pomoći i obiteljima s djecom s poteškoćama u razvoju, izražavajući ljudsko i kršćansko razumijevanje za njihove potrebe, pomažući im da u vjeri prihvate svoje dijete kao dar Božji koji im donosi životnu mudrost i radost života. Crkvena se pomoć mora očitovati i prema obiteljima s djecom s poremećajima u ponašanju, osobito kada je riječ o nasilnom ponašanju, bolestima ovisnosti, skitnji ili posvemašnjim izbjegavanjem odgovornosti. I tu duh kršćanske dobrotvornosti mora očitovati euharistijsku narav ljubavi te djelovati preventivno pružajući takvoj djeci ozračje dobrote, ljudske i kršćanske solidarnosti. Osim toga, Crkva može uvelike pomoći u nadvladavanju takvih poteškoća u suradnji s mjerodavnim društvenim tijelima i uz pomoć kršćanskih dragovoljaca u različitim crkvenim i društvenim ustanovama kao što su domovi, bolnice ili komune za takve osobe.¹⁴⁸

Umjesto zaključka

Na temelju rezultata znanstvenoistraživačkog projekta *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života* možemo zaključiti da su hrvatske obitelji u načelu otvorene životu, ali se zbog loše gospodarske i financijske situacije teško odlučuju na više djece. Kao najčešći razlozi smanjenju broja djece navode se loši financijski uvjeti i činjenica da žena mora raditi izvan kuće te neriješeni stambeni problemi, nezaposlenost/nesigurnost radnog mjesta, strah od budućnosti, često uvjetovane nesigurnošću radnoga mjesta, nezaposlenošću i siromaštvom, korupcijom i neučinkovitošću pravne države, ali i izostanak dugoročne pronatalitetne i demografske politike. Osim toga, i poslodavci snose veliku odgovornost jer prednost daju kapitalu i dobiti te često ne isplaćuju pravednu plaću i zahtijevaju rad nedjeljom te na taj način, potplaćenošću i prezaposlenošću, dodatno otežavaju donošenje odluke o roditeljstvu. Međutim, važno je naglasiti da je u određenog

¹⁴⁷ Usp. Hrvatska biskupska konferencija, *Nav. dj.*, br. 56.

¹⁴⁸ Usp. Isto, br. 56.

dijela ispitanika sve prisutniji mentalitet koji teži boljem životnom standardu te u većem broju djece vidi zapreku i teret u ostvarivanju njihovih težnji. To nam govori da se polagano mijenja mentalitet, osobito u urbanim sredinama, prema individualističkom i sekulariziranom usmjerenju života na koji vjera više nema utjecaja i u kojem se ne gleda na dijete kao dar koji ispunjava roditelje, nego kao zapreku i teret osobnom ostvarenju. Ne treba nas stoga začuditi što smo suočeni s drastičnim padom nataliteta i demografskom krizom koja onemogućuje razvoj društva.

Socijalni nauk Crkve stoga ističe da se ovoj problematici mora pristupiti višeslojno, osobito na antropološko-teološkoj i evangelizacijsko-socijalnoj razini. Na antropološko-teološkoj razini potrebno je zauzeti se za uspostavu pravednog i socijalno-osjetljivog društva s mjerama socijalne politike na tržištu rada kako bi uspostavili dobro i zdravo društvo koje je u službi roditeljima i obiteljima. Drugim riječima, ističe se obveza javnih vlasti, kao neizravnog poslodavca, da promiču opće dobro i pravednim zakonima zaštite temeljna prava braka i obitelji, jer brak i obitelj imaju primat s obzirom na društvo i državu. Naime, iako Crkva ne zabranjuje obiteljske migracije u potrazi za radnim mjestom, budući da su mobilnost i fleksibilizacija radnog mjesta nove i nužne pojave na tržištu rada, ipak se naglašava kako poduzetnički duh mora biti popraćen mjerama natalitetne i demografske politike. Sigurnost radnoga mjesta i roditeljskih naknada, ulaganje u infrastrukturu koja prati zaposlene roditelje, bolja organizacija rada koja omogućuje ženama slobodne dane kada djeca polaze u školu, neradna nedjelja, povoljni stambeni krediti, samo su neke od mjera koje moraju pratiti suvremeno tržište rada. S druge strane, prava promocija žene iziskuje da rad bude strukturiran tako da svoju promociju ne mora platiti napuštanjem svoje vlastitosti i na štetu svoje obitelji, u kojoj kao majka ima nenadomjestivu ulogu. Na selima je potrebna dugoročna agrarna politika i sustav pravedne cijene otkupa, a nužna je i promjena zakonskih okvira. Socijalni nauk Crkve naglašava i važnost zadružne kulture rada te važnost primjerene socijalne zaštite. U konačnici, socijalni nauk Crkve uvijek daje prednost radu nad kapitalom te promiče duh solidarnosti i socijalne osjetljivosti u duhu supsidijarnosti. Svi su, naime, pozvani boriti se protiv nezaposlenosti i siromaštva zauzimanjem za obiteljsku plaću koja će biti dostatna za potrebe obitelji.

Demografska kriza nastala zbog pada nataliteta ne može se, međutim, pripisati samo lošim gospodarskim i financijskim uvjetima, nego je znak, prije svega, moralne krize društva. Stoga, u rješavanju demografske krize i pada nataliteta i Crkva mora pružiti svoj doprinos, osobito svojim naukom o braku i obitelji koji dijete promatra kao dar, a ne kao ekonomski čimbenik koji roditeljima treba osi-

gurati sigurnu mirovinu u starosti ili kao teret i zapreku boljem životnom standardu. U tom smislu, na osobit je način potrebno potaknuti svjedočenje kršćanske vjere očitovano u otvorenosti velikodušnom darivanju novog života te snažnije naglasiti društvenu dimenziju vjere, posvjedočenu u snažnijoj prisutnosti vjernika laika u društvu i njihovu utjecaju na oblikovanje društvenog mentaliteta i kulture. Poučavanje vjernika laika u socijalnom nauku Crkve može u tome pružiti znatan doprinos. Osim toga, na evangelizacijsko-socijalnoj razini Crkva je pozvana poticati pastoral braka i obitelji, zauzimati se za neradnu nedjelju kao obiteljski dana te u duhu kršćanske solidarnosti snažno posvjedočiti duh dobrotvornosti, osobito prema obiteljima s više djece i onima slabijega imovinskog stanja, ali i obiteljima koje su se našle u raznim životnim poteškoćama. U granicama svojih mogućnosti, i u suradnji s građanskim društvom, Crkva je pozvana posvjedočiti i svoju solidarnost s obiteljima ulaganjem u nužnu infrastrukturu, poput jaslica, dječjih vrtića, škola i domova. U konačnici, Crkva je pozvana pomoći bračnim supruzima i obiteljima da rastu u kvaliteti svoje ljubavi i sve snažnijemu obiteljskom zajedništvu kako bi ostali otvoreni životu i da ne podlegnu suvremenom protunatalitetnom mentalitetu. Možemo stoga zaključiti riječima narodne mudrosti: »Više vrijedi živjeti i u najbjednijim uvjetima sa svojom obitelji, nego živjeti sâm u izobilju.«

Vladimir Dugalić

FAMILY AND WORK MARKET IN THE LIGHT OF PRINCIPLES OF THE SOCIAL TEACHING OF THE CHURCH

S u m m a r y

The results of the scientific research project entitled *Christian identity and the quality of matrimonial and family life* may lead to the conclusion that though Croatian families are generally life-oriented, they nevertheless – due to unfavourable economic situation – hesitate when deciding on having more than one child. The main causes that have led to the present situation in Eastern Slavonia are the demolition of industrial plants during the Homeland War and loss of market, while outdated technology and often legally dubious privatisation have additionally increased the number of the unemployed. However, those who have managed to keep their jobs have to meet ever more demanding working conditions, which ends in long working hours that is consequently reflected on the quality of family life and leads to decrease in the number of newborn children. The situation in rural communities is no better either, since due to lack of care on the part of the parties accountable for the public welfare, no clear agrarian policy or rural development strategy exists; agricultural work has become and remains non-profitable. In circumstances such as these, we are witnesses of an ever increasing number of young people, as well as whole families, emigrating, hoping to find a better future elsewhere, since they cannot achieve it here due to increased poverty and unemployment rates, as well as to rather low wages. Analysing this situation in the light of the principles of the social teaching of the Church, it may be stated that the Church does not forbid family migrations aimed at finding a job, but the spirit of entrepreneurship ought to be accompanied by child-support and demographic policy measures. The security of the job and child-support benefits, investment in the infrastructure supporting employed parents, better work organisation enabling women days off work when children are starting school, Sundays off work, and favourable housing bank loans belong to the measures that ought to keep pace with the modern work market. Rural communities are in need of a long-term agrarian policy and the system of fair state purchase of agricultural products,

as well as of a change in the legal framework. The social teaching of the Church further stresses the importance of community work culture and adequate social security. Change of mentality is of extreme importance in this respect, since a child must always be regarded as a gift, and never as an economic factor meant to secure the parents their pension one day.

Keywords: Eastern Slavonia; family; work market; social teaching of the Church; demographic policy.

HRVATSKE USELJENIČKE POLITIKE, ZAKONI I INSTITUCIJE OD 1990. DO 2017.

Sažetak

Hrvatska još uvijek nema ni cjelovitu, jasno artikuliranu useljeničku politiku, ni useljenički zakon, a ni instituciju u čijem bi djelokrugu bili predlaganje i provedba useljeničke politike i zakona.

Međutim, u Ustavu je upisan temelj hrvatske useljeničke politike i zakona. Članak 10. Ustava pretočen je u niz zakona u interesu hrvatskog naroda u Republici Hrvatskoj, hrvatskog naroda u BiH, hrvatskog iseljništva i hrvatske nacije koju čine svi državljani Republike Hrvatske neovisno o njihovoj etničkoj, vjerskoj i inoj pripadnosti.

Iako se članak 10. Ustava nije mijenjao, mijenjali su se zakoni, politike, programi i institucije koje su u svojem djelokrugu imale dijelove useljeničkih politika, većinom u skladu s ideologijama vladajućih stranaka ili stranačkih koalicija. Od Ministarstva iseljništva i useljništva, preko uprava za iseljništvo i useljništvo do jednoga državnog ureda za Hrvate izvan RH u Zagrebu. Napredak rakovim korakom.

Usvajani su i zakoni i politike te primjene usvojenih zakona i politika koje nisu u skladu s ideologijom većinske vladajuće stranke u izmijenjenim okolnostima kao npr. uoči ulaska Hrvatske u EU, kad je izmijenjen Zakon o hrvatskom državljanstvu i izborni zakon na štetu pripadnika hrvatskog naroda. Za izmjene politika i zakona uspješno su lobirale neke domaće, ali i neke međunarodne udruge koje su u neke useljeničke zakone i politike uspjele unijeti i elemente tzv. rodne ideologije kao npr. u Zakon o azilu, Zakon o strancima i u migracijske politike.

Najava da će štetne izmjene nekih zakona neutralizirati Strategija i Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan RH te ustrojstvo Državnog ureda za Hrvate izvan RH, pokazala se neutemeljenom. Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske koji je još 2011. imao zadatak uskladiti relevantne zakone za iseljništvo i useljništvo sa Zakonom o odnosima RH s Hrvatima izvan RH tek najavljuje izmjenu Zakona o hrvatskom državljanstvu ove godine.

Hrvatsku useljeničku politiku *de facto* danas diktiraju trgovci ljudima i razne vjerske udruge u skladu sa svojom doktrinom i/ili interesima svoje vjerske zajednice. Godine

2007. u MUP-u RH i UNHCR-u najavili su kako se Hrvatska sprema za budućnost različnosti. Ta se budućnost Hrvatskoj danas događa bez odgovorne useljeničke politike.

Ključne riječi: Ustav, useljeničke politike, useljenički zakoni, strategije, migracijske politike, politike članica EU-a, zakoni članica EU-a i zakoni susjednih zemalja, međuparlamentarni sastanci, međunarodne konferencije o useljeničkoj politici, stranačke ideologije, ministarstva, središnja tijela državne uprave, udruge, međunarodne konvencije, rodna ideologija, drugi Bleiburg – iseljavanje u vrijeme bivše države, novo iseljništvo

Uvod

»...Tito je omogućio Hrvatima da rade u SR Njemačkoj i time je stvorio drugi Bleiburg. **Naši ljudi na radu u Njemačkoj gledaju samo novac, da zarade za sagraditi kuću, kupiti automobil i tako stvoriti sigurnost u koju bi se zakuljali u domovini. Taj standard ostvaren radom u SR Njemačkoj oni ne žele žrtvovati za nikakve druge ciljeve.** Postaju tupi za revolucionarne zahvate. **Kod njih ideja Hrvatske države nije prisutna...**« (Damir Petrić, jedan od student-skih vođa, Hrvatsko proljeće 1977.)

»To su naši radnici koji tamo rade...6.000 ljudi od 25-30 god.: ljudi do 45 god g., ima ih 90%, a to su sve muškarci...**Znate, to je strašno; idu za dinarom da bi mnogo toga izgubili na drugoj strani...**« (Perislav Petrić, otac Damira Petrića na hodočašću u Nevigesu 1977.¹)

*Ovako se evo svijet skončava
S bukom ne, već s cviljenjem.
(T. S. Eliot, Šuplji ljudi)*

Hrvatska ni dandanas nema svoju cjelovitu, jasno artikuliranu useljeničku politiku, ni useljenički zakon, a ni instituciju u čijem bi djelokrugu bili predlaganje i provedba useljeničke politike i zakona.

Kad je netko iz EU-a od osoblja zaposlenog u knjižnici Hrvatskog sabora zatražio Hrvatski useljenički zakon i hrvatsku useljeničku politiku, knjižničari nisu uspjeli naći ni useljeničku politiku ni useljenički zakon. Obratili su se stoga

¹ Gore navedene riječi Damira Petrića i njegova oca Perislava Petrića koji je bio došao posjetiti sina u Njemačkoj, prenio je »Čiko«, suradnik Službe državne sigurnosti SR Hrvatske (Udbe) koja je svojeg suradnika poslala na Damira Petrića, političkog emigranta, koji je emigrirao nakon pada hrvatskog proljeća. Zabilježene su u Informaciji Službe državne sigurnosti br. 131 od 22. 3. 1977. te Informaciji 327. SDB-a Split i Centra SDB-a Zagreb od 18. 7. 1977.)

saborskom Odboru za useljeništvo koji ih je informirao o »Prijedlogu zakona o pravima povratnika i useljenika«. Taj prijedlog zakona stigao je iz Ministarstva useljeništva u Vladu, ali ga Vlada nije prosljedila na usvajanje Hrvatskom saboru jer je predlagatelj, u Ocjeni sredstava potrebnih za provedbu tog zakona, napisao da taj zakon neće ništa stajati (koštati). U Vladi je valjda svima bilo očito da će za provedbu tog zakona biti potrebna odgovarajuća financijska sredstva iz državnog proračuna. Andrija Hebrang, tada ministar u vladi, primijetio je da će zakon, sigurno, koštati jer, među ostalim, predviđa povratak iseljenika. Stoga je prijedlog vraćen Ministarstvu useljeništva koje je trebalo unijeti predvidive troškove primjene zakona.²

Tadašnji ministar useljeništva, sada pokojni Marijan Petrović, i većina zaposlenih u tom ministarstvu, bili su Hrvati povratnici iz iseljeništva koji su kao uzor uzeli izraelsku politiku i tamošnji zakon te su Prijedlog zakona o pravima povratnika i useljenika napravili prema židovskom Zakonu povratka (*Law of Return*).

Po uzoru na Židove Hrvati su u iseljeništvu ustrojili Hrvatski svjetski kongres. Od uzora nisu, nažalost, preuzeli nužnost osiguranja izvora financija za učinkovitost djelovanja Kongresa. Zakoni fizike kažu da ne možemo dobiti nešto za ništa.

Temelj useljeničke politike i zakona – članak 10. Ustava

Iako Ministarstvo useljeništva nije uspjelo izraditi prijedlog useljeničke politike i zakona i nije imalo stručne službe koje bi bolje poznavale djelovanje državnih aparata, te je nedostatke Ministarstvo donekle kompenziralo vladajućom ideologijom HDZ-a u kojoj je jedinstvo hrvatskog naroda upisano kao jedna od temeljnih vrijednosti. Isticanje te vrijednosti i zajedničkog interesa svih dijelova hrvatskog naroda slijedilo je organiziranje istoimene stranke u BiH i stranačkih organizacija u iseljeništvu.

Kako su i neke oporbene stranke (HSS, HSP...) u svojim doktrinama i konstitucijama imale izričito ili implicitno upisanu vrijednost jedinstva hrvatskog na-

² Ni Prijedlog Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske nije u Ocjeni sredstava za primjenu tog zakona unio koliko će primjena tog zakona stajati. Predlagatelj je napisao da neće stajati ništa. Prijedlog zakona je stigao u vladu, a potom u Sabor uoči izbora, kad su pozornost i interes većine zastupnika bili usredotočeni na predstojeće stranačke izborne liste. Predlagatelj je uspio pridobiti predsjednika Kluba zastupnika HDZ-a da podrži ukidanje saborskog Odbora za useljeništvo i da se umjesto tog odbora u Poslovnik Sabora unese Odbor za Hrvate izvan Republike Hrvatske.

roda te uvidale nužnost tog jedinstva radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva, vladajući HDZ nije naišao na otpor kad je u Ustav upisao članak 10. koji glasi:

»Republika Hrvatska štiti prava i interese svojih državljana koji žive ili borave u inozemstvu i promiče njihove veze s domovinom.

Dijelovima hrvatskog naroda u drugim državama jamči se osobita skrb i zaštita Republike Hrvatske.«

Članak 10. Ustava pretočen je u niz zakona u interesu hrvatskog naroda u Republici Hrvatskoj, hrvatskog naroda u BiH, hrvatskog iseljenništva i hrvatske nacije koju čine svi državljani Republike Hrvatske neovisno o njihovoj etničkoj, vjerskoj i inoj pripadnosti.

U Zakon o zapošljavanju stranaca unesena je odredba:

»Hrvati sa stranim državljanstvom ili bez državljanstva ne smatraju se strancima u smislu odredbi ovoga zakona« (članak 1. stavak 3.).

U Zakon o hrvatskom državljanstvu unesena je sljedeća odredba: **Iseljenik kao i njegovi potomci mogu prirođenjem steći hrvatsko državljanstvo iako ne udovoljavaju pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točaka 1-4. ovoga zakona.**

Stranac koji je u braku s iseljenikom koji je stekao hrvatsko državljanstvo u smislu odredbe stavka 1. ovoga članka može steći hrvatsko državljanstvo, iako ne udovoljava pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točaka 1-4. ovoga zakona.

U smislu stavka 1. ovoga članka, iseljenik je osoba koja se iselila iz Hrvatske u namjeri da u inozemstvu stalno živi.

Pod pojmom iseljenika »iz Hrvatske« razumijevali su se pripadnici hrvatskog naroda koji su se iselili s hrvatskih etničkih područja neovisno o nazivu država u čijim je sastavima bila Hrvatska.

Namjerno je u navedenom članku upisan pojam »iz Hrvatske«, a ne iz »Republike Hrvatske« jer se »Iseljenikom iz Hrvatske u smislu ovog zakona smatraju pripadnici hrvatskog naroda koji su iselili s hrvatskih etničkih prostora milom ili silom neovisno o nazivu države iz koje su iselili: Kraljevina Hrvatska-Dalmacija-Slavonija do 1918., Država Srba Hrvata i Slovenaca 1918., Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – Kraljevina Jugoslavija 1919 – 1939, Banovina Hrvatska 1939 – 1941, Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945, Narodna Republike Hrvatska i Socijalistička Republika Hrvatska 1946 – 1991, Republika Hrvatska

od 25. lipnja 1991. i Republika Bosna i Hercegovina, država bosansko-hercegovačkih Hrvata od 1945 do 1992. i od 01.03.1992.«

Tim se prijedlozima željelo očuvati jedinstvo hrvatskog naroda u iseljeništvu, izbjeći diskriminacija prema mjestu rođenja i iseljenja te status iseljenika priznati i pripadnicima hrvatskog naroda koji su se svojedobno iselili ne samo s područja današnje Republike Hrvatske nego i iz svih hrvatskih etničkih područja.

Tako je odredbom iz članka 11. Zakona o hrvatskom državljanstvu i njegovim tumačenjem omogućen povratak ne samo Hrvata iseljenika s područja Republike Hrvatske nego i hrvatskih iseljenika s područja koja se danas nalaze u sastavu susjednih država, bivših republika bivše savezne države.

Status iseljenika otvorio je mogućnost useljavanja članova obitelji useljenika neovisno o njihovoj pripadnosti hrvatskom narodu, rasnoj ili nekoj drugoj pripadnosti.

Iako nemamo točnih podataka, u hrvatskom iseljeništvu barem polovicu iseljenika čine pripadnici hrvatskog naroda koji su se iselili s hrvatskih etničkih područja koja se sada nalaze izvan područja Republike Hrvatske.

Članak 10. Ustava bio je temelj za niz zakona koji su usvojeni većinom u Hrvatskom saboru. Izmijenjen je naziv Hrvatskog sabora. Usvojen je naziv Hrvatski državni sabor koji realno očituje stvarnost da u Hrvatski državni sabor mogu biti izabrani hrvatski državljani neovisno o etničkoj i inoj pripadnosti te da oni koji nisu hrvatski državljani, makar bili i etnički Hrvati, nemaju pravo ni biranja niti biti izabrani u Hrvatski državni sabor.

Carinskim su zakonom unesene olakšice za useljenike i povratnike, što je bilo itekako važno unijeti radi olakšavanja povratka i useljavanja mnogih kojima je bilo nužno uvesti svoje automobile te poljoprivredna i druga sredstva za rad.

Zakonom o osobnoj iskaznici te Zakonom o prebivalištu i boravištu omogućeno je lakše kretanje radne snage, a nisu oduzeta prava državljanima koji su privremeno ili na dulje vrijeme bili prisiljeni mijenjati mjesto stalnog ili privremenog boravišta. Izmjene tih zakona omogućile su barem u nekoj mjeri zaustavljanje iseljavanja hrvatskog naroda iz BiH. A to je bilo u skladu s Nacionalnim programom demografskog razvitka usvojenim 1995. godine.

Iako nije regulirano zakonom, dogovorom saborskog Odbora za useljništvo s rektorima hrvatskih sveučilišta srednjoškolcima koji su maturirali izvan Republike Hrvatske omogućen je upis na hrvatska sveučilišta povrh određenih

kvota. Time se htio olakšati upis na fakultete srednjoškolaca koji su maturirali u slabijim školama ili u nekim zemljama u kojima su završili srednjoškolsko obrazovanje na drugim jezicima. Tim se dogovorom željelo povezati dijelove hrvatskog naroda, ali i pomoći obiteljima u školovanju djece.

Izborno je zakonodavstvo davalo jednako pravo glasa pripadnicima hrvatskog naroda, hrvatskim državljanima koji žive izvan granica Republike Hrvatske. Omogućivalo im se sudjelovanje na izborima izvan prostorija konzulata.

Izmjena politika i zakona u skladu s ideologijom nove vladajuće koalicije 2000.

Budući da neke oporbene stranke i neke udruge nisu imale dovoljan broj ruku za izmjenu ustavnih odredbi, one su uspijevale, i prije dolaska na vlast treće-siječanjske koalicije 2000. godine, opstruirati primjenu nekih usvojenih zakona, a u medijima su najavljivale izmjene nekih zakona koje tobože traži Europski parlament radi usklađivanja hrvatskih zakona s pravnom stečevinom EU-a.

Ubrzo nakon osvajanja vlasti treće-siječanjska je koalicija izmijenila naziv Hrvatskog državnog sabora u Hrvatski sabor. Ni zastupnici manjina nisu se protiv toga pobunili. Iako je barem njima trebalo biti očito da u Saboru sjede i zastupnici koji nisu pripadnici hrvatskog naroda, nego su u Saboru kao hrvatski državljani, pripadnici hrvatske nacije.

Izmijenjen je i Zakon o strancima kojim je ukinut Zakon o zapošljavanju stranaca, a iz njega u novi zakon o strancima nije unesena odredba da pripadnici hrvatskog naroda nisu stranci u smislu odredbi Zakona o strancima.

Posljedica brisanja te odredbe jest nepouzdanost statističkih podataka o useljenicima strancima. Na jedno zastupničko pitanje koliki je broj Hrvata među useljenicima, MUP nije mogao odgovoriti jer sve koji se useljavaju sa stranim putovnicama MUP vodi kao strance bili oni ili ne bili pripadnici hrvatskog naroda. Kako bez tih podataka odrediti sredstva u državnome proračunu za integraciju stranaca, nije poznato.

Neke od najavljenih izmjena zakona u skladu s ideologijom treće-siječanjske koalicije (poznate i pod nadimkom »Kukuriku koalicija«) unesene su uoči predstojećih izbora i ulaska Hrvata u EU 2011. u vrijeme vlade Jadranke Kosor.

Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu hrvatsko je iseljništvo podijeljeno po mjestu iseljavanja i po pripadnosti narašta-

ju. Status iseljenika dobiva samo iseljenik s područja današnje Republike Hrvatske, njegovi potomci do 3. koljena i njihovi bračni drugovi.

Izmijenjeni članak 11. glasi:

»Iseljenik, njegovi potomci do 3. stupnja srodstva u ravnoj liniji i njihovi bračni drugovi mogu prirođenjem steći hrvatsko državljanstvo iako ne udovoljavaju pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točke 1., 2. i 3. ovoga Zakona.

Iseljenik iz stavka 1. ovoga članka je osoba koja se iselila s područja Republike Hrvatske u namjeri da u inozemstvu stalno živi.

Iseljenikom se ne smatra osoba koja je iselila s područja Republike Hrvatske na temelju međunarodnog ugovora ili se odrekla hrvatskog državljanstva te osoba koja je promijenila prebivalište u druge države koje su u to vrijeme bile u sastavu državne zajednice kojoj je pripadala i Republika Hrvatska.«

Usvojeni zakoni nisu uvijek u skladu ni s ideologijom vladajućih stranaka ni s nacionalnim interesima

Usvojene izmjene i dopune Zakona o hrvatskom državljanstvu gotovo potpuno otkrivaju odmak od doktrine HDZ-a, ali i nekih drugih stranaka kojima su vrijednost jedinstvo hrvatskog naroda i obveza skrbi za pripadnike hrvatskog naroda izvan RH. Jesu li zastupnici HDZ-a pretpostavljali da su svi prijedlozi zakona HDZ-ove koalicijske vlade u redu ili su se bojali kritizirati vladine prijedloge uoči stvaranja izbornih lista, ostaje pitanje bez odgovora.

Na prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu, 5 amandmana podnio je Boro Grubišić (HDSSB), potpredsjednik Odbora za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Predložene izmjene i dopune zastupnicima je predočio državni tajnik u MUP-u, bivši zastupnik iz redova HDZ-a. U ime vlade odbio je sve amandmane Bore Grubišića.

Ista vlada nije prihvatila ni amandman na Zakon o strancima da pripadnik hrvatskog naroda nije stranac u Hrvatskoj ni kad nema hrvatsko državljanstvo.

Tko je kontinuirano pratio predlaganje zakona i lobiranje za unošenje određenih izmjena u zakone, mogao je utvrditi da su se politike i zakoni donosili i primjenjivali u skladu s ideologijom vladajućih stranaka.

U lobiranju su itekako sudjelovale i neke nevladine udruge i razne organizacije. Neke od njih došle su glave Zagrepčanki Jadranki Cigelj nakon što se usudila

javno kritizirati neke od tih udruga, iako ih nije poimence prozvala. Izgubila je posao predsjednice Ureda za udruge, a potom je bila isključena iz HDZ-a.

Opće uvjerenje javnosti da svaka vlada dovodi na ključna mjesta svoje ljude i da oni provode politiku vlade koja ih je imenovala, stvarnost nerijetko opovrgava.

Bolje informirani znaju da i nisko rangirani službenici, ostajući na naoko nevažnim funkcijama, mogu imati veću moć od imenovanih čelnika nekih središnjih državnih uprava. Čak i načelnik neke uprave uz poticaj i pomoć vanjskih suradnika može u pravome trenutku pogurati neku zakonsku odredbu ili tumačenje odredbe koja je protivna politici stranke na vlasti.

Time se, uz ostale uzroke, može objasniti usvajanje po hitnom postupku više zakona čije odredbe nisu u skladu s ideologijom tada vladajuće HDZ-ove koalicije. Tako je u Ustav unesena odredba, prema kojoj Hrvati koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj mogu izabrati samo tri zastupnika, neovisno o broju birača koji izađu na izbore.³ Rezultat te odredbe jest očekivana apstinencija na izborima biračkog tijela 11. izborne jedinice.

Izmjene nekih zakona koji nisu u skladu s ideologijom HDZ-a o jednom jedinstvenom hrvatskom narodu mogu se objasniti i velikim utjecajem nekih nevladinih udruga. Jedna od njih (B.a.B.e.) imala je svoju predstavnicu (Sanju Sarnavku)⁴ čak i u Vijeću za nadzor sigurnosno-obavještajnih agencija tijekom dvaju mandata. Odbor za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost bio je donio odluku da u sljedećem mandatu Vijeća član tog vijeća bude Gordan Bosanac, predsjednik Centra za mirovne studije, Queer Zagreb, Iskorak, Gong.⁵

Te su udruge bile pokušale na štetu hrvatskog naroda izmijeniti Zakon o hrvatskom državljanstvu pozivajući se na Europsku konvenciju o državljanstvu i tvrdeći da hrvatski zakon o državljanstvu diskriminira nehrvate.⁶ Doista, hrvat-

³ »U izborima za Hrvatski sabor birači koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj imaju pravo izabrati tri zastupnika u skladu sa zakonom.« Ustav Republike Hrvatske, članak 45. stavak 2.

⁴ Protiv prijedloga da članicom Vijeća postane Sanja Sarnavka bili su Srećko Ferenčak (HSLs) i Niko Rebić (HDZ). Na njih se bio obrušio Ivan Jarnjak (HDZ), predsjednik Odbora za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost.

⁵ Tu je odluku donio Odbor za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost, kojemu je predsjednik bio Ranko Ostojić.

⁶ Na vlasti je bila HDZ-ova koalicijska vlada. Zdenka Babić-Petričević, predsjednica Odbora za useljelištva, otišla je izravno Ivi Sanaderu, predsjedniku vlade, prenijeti upozorenje o planiranoj zloporabi Europske konvencije o državljanstvu. U dvama navratima Sanader je stoga skidao navedenu konvenciju s dnevnog reda saborske sjednice.

ski zakon ne pravi nikakvu diskriminaciju među državljanima, a državljanstvo se dobiva po različitim osnovama jednako kao i u zakonima o državljanstvu drugih članica Europske unije. Konvencija izričito određuje da svaka država suvereno odlučuje o tome tko su njezini državljani.

Posljedice izmjena zakona osjećaju iseljenici, točnije, polovica ili više hrvatskih iseljenika koji se nisu iselili s područja današnje Republike Hrvatske ili pak pripadaju četvrtom naraštaju potomaka iseljenika, npr. u zemljama Latinske Amerike.⁷

Odstupanje od izvorne doktrine HDZ-a i nekih drugih hrvatskih stranaka ima svoj izvor u administraciji, prividno depolitiziranoj, a uistinu itekako politiziranoj, koja se aktivira u pravi trenutak kao npr. pred izbore 2011., kad je predsjednica Vlade Jadranka Kosor.

Najbolje namjere predlagatelja zakona ne proizvode nužno očekivane rezultate

Najava da će štetne izmjene nekih zakona neutralizirati Strategija i Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske te Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske., pokazala se neutemeljenom.⁸ **Naprotiv, pokazale su se posve opravdanima kritike triju zastupnica SDP-a na Prijedlog Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH i na ustrojstvo Odbora za Hrvate izvan RH.**

Nitko nije sumnjao u najbolje namjere inicijatora i promicatelja usvajanja te strategije i tog zakona te na njemu ustrojavanja Ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Međutim, već u raspravi o tom zakonu svoje zamjerke i bojazni iznijeli su: Boro Grubišić (HDSSB), bivši potpredsjednik Odbora za Hrvate izvan RH, Tanja Vrbat i Tatjana Šimac-Bonačić (SDP), članice Odbora, Ingrid Antičević-Marinović (SDP) i neki drugi zastupnici.

Nijedno od njih nije bilo protiv Strategije i Zakona. Tanja Vrbat i Tatjana Šimac-Bonačić čak su i vrlo aktivno surađivale s Ivanom Bagarićem, predsjedni-

⁷ Informacija iz Središnjeg državnog ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske koje su dobili potomci iseljenika 4. naraštaja vjerojatno nije točna ili službenici MUP-a nisu još bili saznali da je izmijenjen članak 11. Zakona o hrvatskom državljanstvu.

⁸ Predsjednik Odbora za Hrvate izvan Republike Hrvatske u raspravi o Izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom državljanstvu vjerovao je da će se svi relevantni zakoni za Hrvate izvan RH uskladiti sa Zakonom o odnosima RH s Hrvatima izvan RH.

kom Odbora za Hrvate izvan RH. **Ono što su oni zamjerali predloženom zakonu jest to što taj zakon uglavnom nije imao obvezujuće norme, zbog čega kao takav nije provediv i iziskivat će dodatna velika sredstva, a neće moći ostvariti postavljene ciljeve.**

»Novine koje se uvode ovim zakonom, koje se predlažu, neke su prihvatljive, a za neke držim da su romantičarske jer nisu provedive«, rekla je Tatjana Šimac-Bonačić pa redom nabrojila što je iz predloženog zakona neprovedivo.

»Osniva se Središnji ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske kao središnje tijelo Državne uprave itd. itd. Međutim, gdje će to tijelo biti? Nije nam jasno ustrojstvo toga. Koliko ljudi? Državni tajnik, zatim su to tri zamjenika. To je najmanje osam ljudi u toj strukturi. **Zašto ne bi ovo bilo pri Ministarstvu vanjskih poslova**«, rekla je Tatjana Šimac-Bonačić te iznijela mišljenje da su zamišljeni ured, kao i savjetodavno tijelo tog ureda preglomazni.

Romantičarskim idejama smatrala je uvođenje hrvatske kartice, a nije vidjela ni posebni smisao Ureda dobrodošlice u Uredu za Hrvate izvan RH.

»Ako smo ozbiljni o ovome, onda stvarno ne možemo prihvatiti ni nekakve vremenske tjesnace za donošenje ovog zakona. Nemojmo se igrati s vrlo važnom stvari koja se odnosi u ovom zakonu. Prema tome, SDP je za donošenje zakona, ali za bolje strukturiranje, radi bolje učinkovitosti u našim nastojanjima i na kraju obvezama. Prema tome, vremenskog tjesnaca za donošenje ovog zakona ne prihvaćamo. Preozbiljna je tema. Počeli smo, i to je jako dobro. Prema tome, vrijedno ga je donijeti jer ima nacionalni interes pa i šire.«⁹

»Kakve su nomotehnički odredbe ovog Zakona?« upitala je Ingrid Antičević-Marinović. »One nemaju čak normu, one nisu norme zakona. One su više norme nekakve deklaracije, rezolucije. Sedamdeset i više posto normi koje se nalaze u ovom Zakonu nisu norme u smislu nomotehnike da su obvezujuće. Ono što je obvezujuće i što zaista ima snagu prije svega provedbe to je ova administracija. E tu smo maheri. To odmah znamo kako osnovati savjet, kako osnovati središnji državni ured za Hrvate. Dakle, jedinu će korist, materijalnu, od ovoga imati Hrvati u susjednim zemljama što ćemo mi ovdje u Hrvatskoj zaposliti neke ljude.«¹⁰

⁹ Fonogam rasprave o Prijedlogu Zakona o odnosu Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske

¹⁰ Isto

Da su zastupnice SDP-a bile u pravu, potvrđuju iseljenici koji se obraćaju našim konzulatima radi primitka u hrvatsko državljanstvo. U članku 36. Zakona o odnosima stoji: »Sukladno Zakonu o hrvatskom državljanstvu ubrzat će se primitak u hrvatsko državljanstvo Hrvata izvan Republike Hrvatske.« **Primitak u hrvatsko državljanstvo nije ubrzan, nego usporen**, a mnogim Hrvatima koji su se iselili iz republika bivše države primitak je onemogućen. Naime, u izmijenjenom Zakonu o hrvatskom državljanstvu u članku 16. stoji:

»Pripadnik hrvatskog naroda koji nema prebivalište u Republici Hrvatskoj, može steći hrvatsko državljanstvo ako udovoljava pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točke 5. ovoga Zakona.

Pripadnost hrvatskom narodu utvrđuje se ranijim deklariranjem te pripadnosti u pravnom prometu, navođenjem te pripadnosti u pojedinim javnim ispravama, zaštitom prava i promicanjem interesa hrvatskog naroda i aktivnim sudjelovanjem u hrvatskim kulturnim, znanstvenim i sportskim udrugama u inozemstvu.«

U nemalom broju zemalja u obrascima postoji samo rubrika nacionalnost/državljanstvo, a ne etnička, narodna pripadnost. Ni u javnim ispravama u BiH nije upisana narodna pripadnost, nego samo državljanstvo. Kako može dokazati da je netko sudjelovao u hrvatskim kulturnim, znanstvenim i športskim udrugama u inozemstvu, primjerice, sin Hrvata iz BiH rođen u nekom manjem njemačkom mjestu?

Da zakon o odnosima nema obvezujuće norme, osjetili su zastupnici u Hrvatskom saboru koji iz mandata u mandat podnose isti amandman na Zakon o strancima. Podnio ga je ove godine i Božo Ljubić, predsjednik saborskog Odbora za Hrvate izvan RH, da se »Hrvati sa stranim državljanstvom ili bez državljanstva ne smatraju strancima u smislu odredbi ovog zakona«. Svrha je amandmana da se naše ljude ne gnjavi s dozvolama za boravak i rad.¹¹

Međutim, umjesto te jednostavne odredbe, predlagatelj je amandman preformulirao pa u Zakonu o strancima, stavku 2. točki 2., stoji: »Osobe koje imaju

¹¹ Od 2003. zastupnici HDZ-a podnosili su navedeni amandman na Zakon o strancima. Svaki je taj amandman bio odbijen. Predsjednicima Odbora za useljeništvo MUP je odbijao dostaviti nacrt prijedloga zakona, iako su na to imali pravo na temelju Poslovnika Hrvatskog sabora. Do nacrta prijedloga došlo se okolnim putem, od nevladinih udruga. SDP-ova vladajuća koalicija nije uzela u obzir ni stajališta članova Odbora za useljeništvo čije su stranke bile koalicijski partneri SDP-a: Ivice Skarića (HSL) i Josipa Torbara (HSS)

utvrđen status Hrvata bez državljanstva ne smatraju se državljanima treće zemlje a u smislu ovog zakona te ostvaruju status i prava sukladno propisu o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske.«

Nije mi poznato je li do sada itko ostvario status Hrvata bez državljanstva.

Kako je zaduženi službenik bio prisiljen u vrlo kratkom roku napisati Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH, dosjetio se jadu i nešto prenio iz slovenskog zakona za Slovence izvan Slovenije, a mnogo više iz srbijanskog Zakona za Srbe u rasejanju (dijaspori) i regionu.

Nažalost, za uzor nije uzeo provedbu srbijanske politike i zakona. Srbijanska konzulica aktivno obilazi hrvatske gradove i nudi pripadnicima srpskog naroda srbijansko državljanstvo besplatno.¹²

Srbijanska vlada snosi troškove konzularnih pristojbi za Srbe koji hoće srbijansko državljanstvo ili se žele odjaviti iz državljanstva. Troškovi su iznosili i do 204 eura. Odluka srbijanske vlade odnosi se na državljane Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Makedonije, Rumunjske, Mađarske i Albanije. Razlozi su teška ekonomska situacija i interes Srbije za primitak Srba u srbijansko državljanstvo.

Kako se iz predstavki Hrvata iz inozemstva moglo vidjeti, Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske nije urodio željenim posljedicama. Hrvatska diplomatska predstavništva još uvijek iseljenike radije upućuju na to da statusna pitanja riješe kad budu na odmoru u Hrvatskoj. A kad su se obratili Središnjemu državnom uredu za Hrvate izvan RH, uputili su ih da nakon povratka npr. u Australiju od nekoga dobiju potvrdu da su igrali nogomet u nekom hrvatskom klubu, pohađani nastavu hrvatskog jezika i tomu slično, iz čega bi se moglo zaključiti da su ispunili uvjete iz članka 16. koji glasi:

»Pripadnik hrvatskog naroda koji nema prebivalište u Republici Hrvatskoj, može steći hrvatsko državljanstvo ako udovoljava pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točke 5. ovoga Zakona.

Pripadnost hrvatskom narodu utvrđuje se ranijim deklariranjem te pripadnosti u pravnom prometu, navođenjem te pripadnosti u pojedinim javnim ispravama, zaštitom prava i promicanjem interesa hrvatskog naroda i aktivnim sudjelovanjem u hrvatskim kulturnim, znanstvenim i sportskim udrugama u inozemstvu.«

¹² Građani, javite se konzulatu. Konzulica Mirjana Milenkoviću u Karlovcu, Novosti, 15. juni 2012., str. 28.

28 Novosti, petak 15. juni 2012.

Конзулица Србије Мирјана Миленковић у Карловцу

Мирјана Миленковић

Грађани, јавите се конзулату

Новост је да свака особа српске националности у регији може бесплатно остварити држављанство Републике Србије

Карловачки ВСНМ посетила је **Мирјана Миленковић**, конзулица Републике Србије у Ријеци. У склопу Конзуларних дана, особље Конзулата обилази подручје свог дјеловања и састаје се с припадницима српске националне мањине да размјене мишљења и дознају које су потребе људи који живе на подручју Приморско-горанске, Личко-сењске, Истарске и Карловачке жупаније.

Испред тридесетак окупљених грађана, конзулица Миленковић објаснила је сврху Конзулата РС у Ријеци те је најавила јачи ангажман на рјешавању проблема и јачању сарадње између грађана и Конзулата. Такођер, истакнула је да су србијански господарственици заинтересирани за улагања у Републику Хрватску, да се органи-

зирају састанци Привредне коморе Србије с локалним властима те да се могу очекивати конкретне инвестиције у циљу запошљавања локалног становништва.

Новост је да свака особа српске националности у регији може бесплатно остварити држављанство Републике Србије. Највише заинтересираних је у источној Славонији: вуковарски Конзулат дневно заприми двадесетак захтјева, а интерес остатка Хрватске за држављанство РС-а пуно је мањи.

- Из Карловачке се жупаније годину и по нитко није јавио Конзулату са неким проблемом. Ако нас се не обавештава о проблемима мањина, не можемо да реагујемо путем конзуларних контаката са Хрватском - напоменула је конзулица Мирјана Миленковић.

Ј. Мркаљ :

MUP i dalje donosi rješenja na temelju članka 16. Zakona o državljanstvu, a ne prema člancima 36. i 37. Zakona o odnosima RH s Hrvatima izvan RH.¹³

Zastupnici nisu osuđeni na impotentnost i kad su u oporbi

Potkraj listopada 2017. godine zastupnik Ilija Filipić (HDZ) uputio je Zoranu Milanoviću, predsjedniku Vlade, sljedeće zastupničko pitanje:

»Je li Vlada pokrenula proces usklađivanja relevantnih zakona sa Zakonom o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske? Koje zakone Vlada smatra nužnim uskladiti sa Zakonom o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske? U kojem roku će Vlada prijedloge izmjena i dopuna tih zakona uputiti Hrvatskom saboru?«

Na to pitanje zastupnik Filipović je u roku dobio odgovor koji glasi:

**»Vlada Republike Hrvatske sustavno vodi brigu o usklađivanju zakon-
skih propisa sa Zakonom o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske.**

Naime, **Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske kao novoo-
snovano središnje tijelo državne uprave nadležno za područje odnosa između
Republike Hrvatske i Hrvata izvan Republike Hrvatske sudjeluje u stručnim
i radnim tijelima Vlade Republike Hrvatske kod pripreme prijedloga propi-
sa vezanih za područja odnosa s Hrvatima izvan Republike Hrvatske, te na
taj način vodi računa o usklađenosti prijedloga propisa sa Zakonom o odnosima
Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske. Pored toga Državni**

¹³

Članak 37.

Sukladno Zakonu o hrvatskom državljanstvu, ubrzat će se primitak u hrvatsko državljanstvo Hrvata izvan Republike Hrvatske.

Status Hrvata bez hrvatskog državljanstva

Članak 37.

Uvodi se Status Hrvata bez hrvatskog državljanstva koji mogu dobiti Hrvati izvan Republike Hrvatske bez hrvatskog državljanstva, supružnici koji nemaju hrvatsko podrijetlo, njihova djeca (rođena i posvojena) te prijatelji hrvatskog naroda i Republike Hrvatske koji njeguju hrvatski identitet i promiču hrvatsko kulturno zajedništvo.

Priznavanje Statusa Hrvata bez hrvatskog državljanstva ne prejudicira pripadnost hrvatskom narodu u postupku primitka u hrvatsko državljanstvo.

ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske radi na usklađivanju propisa iz svoje nadležnosti.«

Središnji državni ured, koliko mi je poznato, nije do sada ništa radio na usklađivanju propisa iz svoje nadležnosti. A mogao je barem predložiti vladi dopune i izmjene Zakona o hrvatskom državljanstvu, Zakona o boravištu, Zakona o strancima i nekim drugim zakonima čije odredbe otežavaju i odbijaju iseljenike i useljenike, pripadnike hrvatskog naroda, od Hrvatske.

Zastupnice proročice ipak glasovale za ustrojstvo Državnog ureda za Hrvate izvan RH

»Ovaj zakon je jednostavno razglednica Hrvatima prije svega u Bosni i Hercegovini, a i Hrvatima diljem svijeta od Hrvata iz Hrvatske i to je sve. Puno, pregršt lijepih želja i pozdrava i puno emocija, a kako ćemo to ostvariti, pa zar vam to nije dovoljno jer kaže se u ocjeni sredstava potrebnih za provedbu ovog zakona, vlada kaže nije potrebno osigurati nikakva dodatna financijska sredstva u državnom proračunu Republike Hrvatske. Dakle, gospodo, ja vjerujem da vi želite pomoći, ali na takav način se ne pomaže«¹⁴, zaključila je Ingrid Antičević-Marinović.

No, kad se na vlast vratila SDP-ova koalicija, sve tri zastupnice SDP-a dignule su ruke za ustrojavanje Državnog ureda za Hrvate izvan RH na temelju Zakona o odnosu RH s Hrvatima izvan RH.

Koliko Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske može učiniti pod teretom usvojenog zakona i osoblja koje je zaposleno u Uredu, vidjet će se.

Zoran Milanović, bivši predsjednik Vlade, nije na zastupničko pitanje Ilije Filipovića odgovorio koje zakone smatra posebno relevantnima za Hrvate izvan RH koje bi trebalo uskladiti za Zakonom o odnosima RH s Hrvatima izvan RH.

Nije niti mogao odgovoriti jer bi izmjena nekih od tih zakona od SDP-a tražila veliki odmak od stranačke ideologije. Nije bilo realno od te vlade očekivati da bi izmijenila članak 45. stavak 2. Ustava koji određuje da »U izborima za Hrvatski sabor birači koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj imaju pravo izabrati tri zastupnika, u skladu sa zakonom«.

¹⁴ Fonogram rasprave o Prijedlogu Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske

SDP je iskoristio priliku izmjene Ustava koje su bile nužne i nenužne za ulazak u EU pa ubacio i tu odredbu koja nije bila nužna i koju nitko iz Europske unije nije tražio. To je priznao bivši ministar uprave Bauk, a potvrdila i Jadranka Kosor, bivša predsjednica vlade. Dapače, SDP, prema Baukovu priznanju, nije u Saboru htio nijednog zastupnika Hrvata koji imaju prebivalište izvan Republike Hrvatske.¹⁵

Nije se moglo očekivati ni to da bi SDP bio voljan izmijeniti Zakon o prebivalištu kojim je, prema izjavama bivšeg ministra Bauka, izbrisano prebivalište u Republici Hrvatskoj tristo ili čak četiristo tisuća državljana Republike Hrvatske koji su time prebačeni u 11. izbornu jedinicu. Time je njihovo sudjelovanje na izborima za Hrvatski sabor i zastupnika iz Hrvatske u EU parlament drastično smanjeno. U tom su smjeru išli i drugi izborni zakoni usvojeni za vlade SDP-ove koalicije.

Čini se da mnogi u Hrvatskoj nisu svjesni važnosti zakona. Toga su, naprotiv, itekako svjesni oni koji znaju i uspijevaju svojim vezama u hrvatske zakone unijeti odredbe u nečijem interesu. Hrvatska javnost o tim lobijima nije informirana. Tako je npr. od nekoliko udruga u Hrvatski sabor stiglo 12 stranca amandmana na Prijedlog zakona o azilu. Među ostalima, bio je amandman da se pripadnicima »određene skupine« daje pravo na spajanje obitelji do trećeg koljena ne samo izravne nego i pokrajnje linije. Takvom odredbom, koja je ubačena u španjolski zakon, u Španjolsku su pristigli tzv. seksualni useljenici.

Nerijetko se događalo i događa se da pojedini službenici zbog svoje ograničenosti ili sklonosti sadizmu opstruiraju primjenu zakona, držeći se slova zakona.

Dr. Zdravko Sančević, bivši predsjednik Odbora za useljeništvo, bio je prisiljen dogovoriti s ministrom MUP-a Penićem i njegovim pomoćnikom ministra Miljenkom Bukovcem slamanje otpora jednog načelnika MUP-ove uprave za administrativne poslove da se omogući ostanak u Hrvatskoj obitelji izbjeglih i protjeranih Hrvata iz Republike Srpske. Bile su to mahom tzv. mješovite obitelji.

Kad supruzi nisu htjeli u vojsku Republike Srpske, njihove bi supruge izubile posao te su odabrale sa supruzima i djecom doći u Hrvatsku. MUP je odbijao suprugama dati trajno nastanjenje jer nisu imale sredstva za uzdržavanje. Dosjetljivi pomoćnik ministra predložio je da supruzi jednostavno napišu jamstvo stambenog zbrinjavanja i uzdržavanja supruga, iako su i supruzi bili smješteni u tuđe kuće i stanove.

¹⁵ Usp. Fonogram rasprave zastupnika u Hrvatskom saboru o Zakonu o prebivalištu

Teško je sada procijeniti koliko su tzv. mješovitih obitelji, koje su imale statusne probleme, u prekomorske zemlje iz Hrvatske preselile međunarodne organizacije: IOM, ICMC, Raphael Werke i dr.

Zbog nemarnosti propadaju dobre inicijative

Jedan od zaključaka međunarodne konferencije koju je 2008. u Zagrebu organizirala Hrvatska gospodarska komora bio je davanje prioriteta povratku iseljenika i useljavanju njihovih potomaka. Useljenička politika u funkciji gospodarskog razvoja, usprkos velikom trudu i izvrsnoj organizaciji te konferencije, nije imala željeni slijed, ni u vladi ni u Saboru ni u institucijama koje su u svojem djelokrugu imale demografski razvoj Hrvatske. Iz Hrvatskog sabora nije došao ama baš nijedan zastupnik. Iz vlade samo Slobodan Uzelac, njezin potpredsjednik.

Koliko se u Hrvatsku vratilo pripadnika hrvatskog naroda do sada, ne znamo. Na izravno zastupničko pitanje MUP-u Odbor za useljeništvo dobio je odgovor da MUP na to pitanje ne može odgovoriti jer se, na temelju članka 1. Zakona o strancima, svakoga tko se na granici pojavi sa stranom putovnicom smatra strancem.

Ne znamo ni koliko je pripadnika hrvatskog naroda među strancima useljenicima, a ni koliko se povratnika i useljenika vratilo u zemlje iz kojih su se doselili. Demografi su prisiljeni preuzimati podatke Državnog zavoda za statistiku, a izvještajnim jedinicama tog zavoda nije moguće imati točne podatke zbog loših zakona.

No svima koji su htjeli znati poznato je da su prije više od 10 godina bivše kolonijalne sile planirale organizirati sabirne logore u rubnim zemljama, članicama EU-a, a u Hrvatskoj je bila u planu izgradnja prihvatnog centra za azilante u Trilju i Tovarniku. Hrvatska javnost nije nikako reagirala jer se govorilo o tome kako Hrvatska nije zemlja privlačna ni azilantima ni ekonomskim iseljenicima. Čak su se useljavanje stranaca i izgradnja sabirnih centara za izbjeglice i azilante promicali kao državni interes. Isticalo se koliko je novca dobiveno za izgradnju sabirnog centra u Trilju, a riječ je bila o sitnom novcu. Toga je bio svjestan svatko tko je pročitao Zakon o azilu i obveze koje iz njega proizlaze.

Odavno je već bio ukinut prihvatni centar za Hrvate povratnike i njihove potomke u Velikoj Gorici koji je bilo organiziralo bivše Ministarstvo useljeništva. Netko je zaključio da više nije potreban.

Prema svemu sudeći, na znatniji broj povratnika iz iseljeništva i useljavanja njihovih potomaka više nitko ne računa.

Pogođeni smo sindromom lažne nade da bi daljnje iseljavanje mogla zaustaviti vlada, ova ili neka druga, a ne želi se vidjeti niti se usudimo reći što su 1977. vidjeli Damir Petrić i njegov otac u Njemačkoj: »**Naši ljudi na radu u Njemačkoj gledaju samo novac, da zarade za sagraditi kuću, kupiti automobil i tako stvoriti sigurnost u koju bi se zakukuljili u domovini.**« »**Idu za dinarom da bi mnogo toga izgubili na drugoj strani...**«, vidio je Perislav Petrić 1977. Suradnik Službe državne sigurnosti (Udbe) koji je bio poslan pratiti Petriće što rade i govore u Njemačkoj, prenio je naredbodavcima njihove riječi kao pokazatelj njihova neprijateljstva prema bivšoj državi.

O iseljavanju iz Slavonije može se pročitati i u knjizi hrvatskog pisca Stjepana Tomaša *Snoviđenje* objavljenoj 1976.

»S pravom težimo da si život učinimo boljim, pa i odlaskom u inozemstvo, ali se uvijek trebamo pitati nije li možda naš odlazak pokrenut našom sebičnošću ili pohlepom jer je poznato da nije mali broj onih koji odlaze iz Slavonije – ne zato što u njoj ne bi imali radno mjesto – nego stoga što hoće viši životni standard«, usudio se reći požeški biskup Antun Škvorčević. Podsjetio je kako je na jednom požeškom festivalu potkraj sedamdesetih godina prošlog stoljeća pjevao Đani Šegina: »Pusta osta Slavonija, ravna polja napuštena, nema više tvoga sina, zemljo moja mila«. ¹⁶

U dosjeu »Službe državne sigurnosti« (Udbe) Đure Kokše, bivšeg rektora Hrvatskog zavoda u Rimu te kasnije pomoćnog biskupa zagrebačke nadbiskupije SDS (Udba) je zabilježila i njegove riječi: »Ako Hrvati žele upropastiti zemlju samo neka idu vani.« ¹⁷

Živimo u društvu koje se okreće što bržem zadovoljavanju potreba. Internet je stvorio dojam da ono što želimo možemo dobiti odmah.

Useljavanje većega broja stranaca bez ikakvih kriterija, bez ikakve useljeničke politike kao da više nikoga ne zabrinjava. Još uvijek se ne želi vidjeti da je Hrvatska postala useljenička zemlja. Oko azilanata vrzmaju se kojekakvi volonteri kao da to ne bi morala biti glavna briga suverene države.

Gotovo prije 10 godina, točnije, 18. prosinca 2007., u hrvatskom MUP-u obilježen je Dan migranata. MUP je u povodu toga izdao kratko izvješće pod naslovom »I Hrvatska se priprema za budućnost različnosti«. U tom je izvješću na-

¹⁶ Vodi li pohlepa one koji odlaze iz Slavonije?, Glas Koncila 10. rujna 2017., str. 20.

¹⁷ Hrvatski državni arhiv, 1561- RSUP SDS, 200447 Đuro Kokša, str. 995.

vedeno da »do 14. prosinca 2007. u Hrvatskoj je registrirano 33.763 stranaca, od kojih najviše onih iz BiH i zemalja regije, a zatim slijede oni iz zemalja članica EU-a. Tijekom 2007. u Hrvatskoj strancima ukupno izdano 4613 radnih dozvola.«

Vjerojatno potaknut navedenim izvješćem, jedan hrvatski tjednik na naslovnici je objavio razglednicu »Pozdravi iz Hrvatske« – Greetings from Croatia. Razglednica prikazuje Trg bana Jelačića u Zagrebu. Na slici ban vije zastavu Europske unije, a na trgu se nalaze osobe iz različitih nacija i tradicija. Jedna je žena odjevena u nikab, muškarac u dugoj haljini, duge brade, pod turbanom, poslovni čovjek pod turbanom... Najavljena »budućnost različnosti« trebala je početi 2016. Tko nije daltonist, može potvrditi da je »budućnost različnosti« već počela. A za nju Hrvatska još uvijek nije spremna.

Začudo, kad je bilo očima vidljivo da Hrvatska postaje useljenička zemlja, u Hrvatskom saboru bio je ukinut Odbor za useljeništvo. Taj odbor i nije bio ustrojen samo za useljenike pripadnike hrvatskog naroda, kako su to mislili neki službenici u MUP-u pa i neki zastupnici u Hrvatskom saboru.

A na važnost useljeničke politike upozorila je Francuska koja je tijekom svojega predsjedanja Europskom unijom 10. i 11. rujna 2008. u Bruxellesu organizirala zajednički sastanak Europskog parlamenta, Europske komisije i nacionalnih parlamenata zemalja članica i zemalja koje su kandidati za ulazak u EU na temu: **Migracija i integracija.**

Francuska je pitanje migracija i integracija stavila kao prioritet tijekom svojeg predsjedanja EU-om uvjerena da **o rješavanju tog pitanja ovisi budućnost EU-a: pozitivna ili tragična.**

Europski parlament pitanje migracije i integracije useljenika želi rješavati u suradnji s nacionalnim parlamentima radi stvaranja jedne globalne migracijske politike EU-a. Pri tome, naglasili su predsjednici francuske Nacionalne skupštine i Senata, **Europski parlament ne želi diktirati, nego, na načelu supsidijarnosti, očekuje suradnju nacionalnih parlamenata. Nacionalni parlamenti bolje poznaju potrebe useljavanja stranaca i mogućnosti njihove integracije i koji se stranci mogu najbrže i najlakše integrirati u društvo određene zemlje.**¹⁸

Izjava jednog od hrvatskih političara¹⁹ da su Hrvatskoj poželjniji useljenici kršćani ili kršćanskog podrijetla, izazvala je gotovo skandal u hrvatskoj javnosti, ali je činjenica da sve useljeničke zemlje radije uzimaju useljenike koji s vladajućom kulturom dijele najveći dio vrednota zemlje primateljice. I zemlje koje deklarativno promiču multikulturno društvo radije primaju useljenike koji lako prihvaćaju vladajuću kulturu zemlje primateljice. Francuska preferira *piedsnoirs* i useljenike iz svojih bivših kolonija. Francuski predsjednik nije naišao na otpor kad je Rome potrpao u zrakoplove i otpremio ih u Rumunjsku. Velika Britanija uvela je sustav bodovanja, selektivnu politiku, po uzoru na Australiju i Kanadu.

U Hrvatskoj sada imamo tek surogat useljeničke politike, Migracijsku politiku za 2013. –2015. godinu. Postoje i Središnji državni ured za Hrvate izvan Re-

¹⁸ Bilješka saborskog izaslanstva koje je sudjelovalo na Interparlamentarnom sastanku u Bruxellesu. Vidjeti i »Val useljenika valja se na Hrvatsku«, Fokus, 26. rujna 2008.

¹⁹ Radimir Čačić je tu svoju izjavu morao naknado objašnjavati i u emisiji »Nedjeljom u 2«, 17. rujna 2007.

publike Hrvatske i Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku te Hrvatska matica iseljenika.

U Hrvatskom saboru više nema odbora za useljeništvo. Umjesto tog odbora, sada postoji Odbor za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Čini se da je netko zaboravio da se obitelji iseljenika ne sastoje samo od članova obitelji koji su pripadnici hrvatskog naroda i da bi u Hrvatskom saboru trebalo ponovno imati matično radno tijelo za politike i zakone koji su relevantni i za useljenike strance koji dolaze s nakanom trajnog nastanjenja u Hrvatskoj ili namjeravaju ostati privremeno radi studija, poslova ili zbog nekih drugih razloga.

Pojava neobično odjevenih zagrebačkih frajli u Zagrebu na ulici blizu Trga bana Jelačića, nije izazvala vidljive reakcije prolaznika kao ni najava vraćanja u Hrvatsku 1500 azilanata koji su svojedobno došli u Hrvatsku da bi produžili put u neku od drugih članica EU-a.

Istrčale, istrčale zagrebačke frajle

Ni neobični kupaći kostimi (žene pod hidžabom) kakvi su se mogli vidjeti ove godine na hrvatskim plažama, nisu privlačili posebnu pozornost kupaća. Vjerojatno još uvijek mali broj lako uočljivih useljenika skriva stvarnost da je Hrvatska postala useljenička zemlja, zemlja bez useljeničke politike u interesu hrvatske nacije i očuvanja hrvatskog karaktera države.

Ne vjerujem da će ova ili neka buduća vlada moći zaustaviti val iseljavanja dok god u Hrvatskoj mediji budu idealizirali nove iseljenike i njihove poslodavce i dok postoje poduzetnici koji žive od iznajmljivanja radne snage iz Hrvatske. Iseljavanju vrlo mnogo pridonose mediji, ali i sami novi iseljenici koji ne vide da su dugoročno gubitnici. Mediji malokad prenose negativna iskustva iseljenika, a razočarani povratnici ne žele u javnost iznijeti ta svoja iskustva jer bi ih doživjeli kao nesposobne i lijene osobe.

Hoće li se novi iseljenici imati na što vratiti, pitanje je koje se već sada postavlja. Ostavljene kuće i stanovi već propadaju jer ih nema tko čuvati i održavati.

Hrvatska ima i znanja i iskustva te može učiti iz svojih neuspjeha

U predlaganju politika i zakona te ustrojstvu ministarstava i drugih središnjih tijela državne uprave Hrvatska već ima dosta iskustva, a ima i kvalificirane ljude koji su sposobni izraditi i provoditi hrvatsku useljeničku politiku. Ona nije nužno svakomu razumljiva jer njezin bitni dio počiva na temeljnim vrijednostima i interesima nacije.

Hrvatska nema rasne zakone. Tijekom cijele svoje povijesti primala je useljenike koji su dragovoljno postajali pripadnici hrvatskog naroda i nacije. Ostajući, međutim, otvorena useljavanju stranaca, Hrvatska, a ne neka druga država pa ni Europska unija, odlučuje prema svojim potrebama koliko useljenika može uspješno integrirati.

Potrebno je konačno temeljito raspraviti o Zakonu o ustrojstvu ministarstava i drugih središnjih tijela državne uprave da prestane ova stvarnost ministarstava čije se nadležnosti preklapaju, sudaraju ili nemaju dostatne ljudske potencijale za provedbu programa iz svojega djelokruga.

Treba napokon odbaciti mit o bogatim iseljenicima koji će se vratiti i ulagati u Hrvatsku.

Ne treba očekivati povratak bogatih iseljenika iz visoko razvijenih demokratskih zemalja. Ni u Izrael se ne vraćaju bogataši iz SAD-a, Kanade i njima sličnih zemalja. Useljavaju se Židovi iz siromašnijih zemalja, a, svjestan stvarnosti, Izrael ne otklanja ni tamnopute Židove iz Indije i Etiopije. Oni, međutim, drže do istih temeljnih vrijednosti do kojih drže ostali Židovi.

I za Hrvate povratnike iz iseljeništva i useljenike hrvatskih korijena potrebno je imati sredstva za njihovo integriranje u hrvatsko društvo.

Država nosi glavni teret integracije useljenika u svim odgovornim zemljama koje imaju uspješne useljeničke politike i zakone te institucije koje provode politike i primjenjuju zakone. Treba učiti na iskustvima drugih nacija, ali i na svojoj vlastitoj povijesti koja bilježi uspjehe integriranih stranaca čija imena nose svi veći hrvatski gradovi, a u Zagrebu Gornji grad još uvijek ima imena ulica i trgova na hrvatskom i njemačkom jeziku.

Dobro promišljena useljenička politika u interesu je cijele nacije i svih pridošlica koji zakonito dolaze živjeti u Hrvatskoj.

Branko Barbić

CROATIAN IMMIGRATION POLICIES, LEGAL ACTS AND INSTITUTIONS 1990–2017

S u m m a r y

Croatia has still got neither a comprehensive nor a clearly articulated immigration policy. Moreover, there is neither any immigratory legislation nor any institution that would encompass drafting and implementing immigration policy and immigratory legislation.

However, the Constitution includes the foundation of Croatian immigration policy and immigratory legislation. The content of Article 10 of the Constitution has been transferred into several acts of law in the best interest of Croatian people in the Republic of Croatia and in Bosnia and Herzegovina, as well as of Croatian emigration and Croatian nation formed by nationals of the Republic of Croatia regardless of their ethnic, religious or other affiliation.

Despite the fact that Article 10 of the Constitution has not changed, many acts of law, policies, programmes and institutions responsible for particular aspects of immigration policies kept changing in line with the ideology of the ruling parties or coalitions. The Ministry of Immigration and Returnees, several Departments for Migration and Immigration, and the Central State Office for the Croats Abroad are examples of those changes. One could call it a very slow progress.

In some particular situations, acts of law and policies that were not in line with the ideology of the ruling party were enacted and carried out; this for instance happened just before Croatia became a member of the European Union. On that occasion, the Citizenship Act and the Election Acts were changed to the disadvantage of Croatian people. Some Croatian and international organizations have successfully lobbied to incorporate elements of the so-called gender ideology into immigration acts of law and policies. This applies to the Asylum Act, the Foreigners Act, and immigration policies.

Assurances that the negative side thereof would be neutralised by the Strategy and the Act on Relations with Croats Abroad showed to be without foundation.

The Central Office for the Croats Abroad, which was in 2011 entrusted with harmonizing relevant migration and immigration acts of law with the Act on Relations Between the Republic of Croatia and the Croats Abroad, announced that Croatian Citizenship Act would be enacted this year.

Croatian immigration policy is presently *de facto* dictated by traffickers in humans and various religious organizations in line with their doctrines and/or interests of their communities. Back in 2007, the Ministry of the Interior of the Republic of Croatia and the UNHCR announced that Croatia would be facing a future of diversity. This future is happening today, without any immigration policy accountable for at hand.

Keywords: Croatian Constitution, Croatian emigration, legislation, Central Office for Croats Abroad

HRVATSKI MEDIJI I BRAČNO-OBITELJSKA PROBLEMATIKA – KAKAV UGOĐAJ I VRIJEDNOSNA STAJALIŠTA PROMIČU I STVARAJU?

Sažetak

U ovom radu, na primjeru hrvatskih medija i tretiranja bračno-obiteljske problematike u njima, na temelju analize i istraživanja nastoji se verificirati/falsificirati glavnu tezu studije Nassima Nikholasa Taleba pod naslovom »Skin in the Game« u kojoj tvrdi kako netolerantne manjine (financijske, svjetonazorske, spolne) konstruiraju sliku svijeta koja se potom čini većinskom, ide na štetu većine i njihovih vrijednosti, pa slijedom toga i tradicionalnog shvaćanja braka i obitelji. Za potvrdu ili opovrgavanje spomenute teze u RH glede braka i obitelji u radu se analizira koje portale financira država, pri čemu je iz podataka samoga resornog ministarstva vidljivo kako najviše novca dobivaju mediji koji ko poželjne promiču vrijednosti agresivnih manjinskih skupina, dočim se mediji koji promiču vrijednosti braka i obitelji kakvu zapadna judeokršćanska kultura gradi tisućljećima sustavno ignoriraju i odbijaju. U drugom dijelu donosimo istraživanje kako su tiskani mediji pratili inicijativu »U ime obitelji« vezano za definiciju braka kao zajednice muškarca iz žene. I jedno i drugo istraživanje i analiza potvrđuju, kada su vrijednosti braka i obitelji u pitanju u hrvatskim medijima, kako je Talebova teza točna. U zaključku se problematizira pojam političke korektnosti, kao i koncepcija ljudskih prava na matrici »principa želje«, što ima pogubne posljedice na vrijednosti braka i obitelji.

Ključne riječi: obitelj, granice, mediji, agresivne manjine, želja

Uvod

Govoriti o vrijednostima i atmosferi koje mediji promiču kada su u pitanju brak i obitelj, nemoguće je bez konteksta, a to je suvremena kultura definirana kao narcisistička, kojoj je esencija odbijanje granica. Zato, nakon što iznesemo radnu hipotezu o kretanju povijesti kroz prizmu agresivnih manjina na tragu Nassima Taleba, donosimo kulturološki kontekst u kojemu mediji dišu, kakav stvaraju. Po-

tom ćemo s pomoću činjenica i istraživanja vezanih za profitne i neprofitne medij ići prema zaključku koji potvrđuje Talebovu tezu.

1. Agresivne manjine kao princip kretanja povijesti

»The most Intolerant Wins.«¹ – »Najnetolerantniji pobjeđuju«, takvom snažnom tvrdnjom Nicholas Taleb započinje svoje poglavlje u knjizi »Koža u igri«, a glavna mu je teza kako tijekom povijesti ne određuje većina, već agresivne i(li) motivirane manjine. U mnoštvu primjera Taleb navodi jedan sa simpozija u Njemačkoj², kada su svi predavači, osim jednog, znali njemački pa se zbog toga cijeli skup održao na lošem engleskom. On to naziva »asimetričnim zakonom« jer je većina uvijek fleksibilna, dok je manjina nepopustljiva, posebno danas, kada je svako uskraćivanje manjine, s prvom ili ne, automatski diskriminacija.

Hanibal, čija je vojska bila mnogo slabija od rimske, dugo je bio noćna mora Rimljana, redovito ih je tukao, premda brojčano slabiji. Razlog se nalazio u izreci koja se pripisuje Aleksandru Velikom: »Bolje je imati vojsku ovaca koju vodi lav, nego vojsku lavova koju vodi ovca.«³ Dominantne vrijednosti i civilizacije stvaraju samo netolerantne, motivirane i hrabre manjine. U jednom, netolerantni »lavovi« manjine princip su kretanja povijesti, a ne pleme stada pitomih i tolerantnih ovaca. Tu on vidi propast Zapada ako ne postane netolerantan prema netolerantnima.

U mnoštvu primjera kako su se netolerantne manjine nametnule i osvajale svijet, Taleb rabi i povijesni uspjeh religija, poglavito islama i kršćanstva.

Islam, kao manjina, brzo je pokorio zemlje u kojima je kršćanstvo bilo većina zahvaljujući »zakonu asimetrije« koji je duša netolerancije. Napominje kako nadirući islam na početku nije imao namjeru obraćati kršćane jer su bili, kao i Židovi, ljudi knjige s istim praocem Abrahamom, a k tomu nije bilo ni pragmatično jer su nemuslimani plaćali mnogo veće poreze, a taj novac bio im je iznimno važan za troškove osvajачkih ratovanja. Dvije su asimetrične regule u ovom kontekstu u islamu ključne. Prva, ako se neki čovjek pod islamskom dominacijom oženi muslimankom, on mora prijeći na islam, kao i da je dijete, ako je jedan od roditelja musliman, automatski musliman. Nema tu konsenzusa, dijaloga, tolerancije. I drugo, jednom kada postanete musliman, to je nepovratno, nema više napuštanja islama, to i danas kažnjavaju i vrlo »tolerantno« – smrću. Navodi primjer pozna-

¹ Nassim Nicholas Taleb, *Skin in the Game*, New York 2018, str. 29.

² Isto, str. 33.

³ Isto, str. str. 35.

tog glumca Omara Sharifa, izvorno libanonskog kršćanina pravim imenom Mihael Demetri Shaloub, koji je, kada oženio muslimankom, također (egipatskom) glumicom, prešao je na islam i promijenio ime. Poslije se razveo, ali je ostao musliman. Ove dvije asimetrične regule, tvrdi Taleb, u Egiptu objašnjavaju kako su malo-pomalo kršćani postali manjina, a islam većina zbog – netolerancije. Islam je ondje pobijedio kršćanstvo zato što je bio netolerantniji Taleb tvrdi da je prije islama i kršćanstvo, kao manjina, na drukčiji način od islama, uspjelo osvojiti tada poznati svijet zbog netolerancije. On to razdoblje kršćanske povijesti gleda iz kuta druge strane, politeista, pogana. Oni na početku nisu imali ništa protiv kršćana, dapače. No za razliku od monoteista kršćana, njima, kao tolerantnima prema svim religijama u Carstvu, nikako nije bilo jasno zašto oni odbijaju svog Krista staviti u panteon ravnopravno među druge bogove, već tvrdoglavo i hrabro inzistiraju na tome da je samo njihov Bog jedini pravi. Iz toga su kuta progoni kršćana od pogana »razumljivi« jer su uzrokovani netolerancijom kršćana prema njima i njihovim bogovima, a ne obrnuto. I kada je car Julijan Apostata, nakon što su tvrdoglavi kršćani uspjeli kršćanstvo učiniti »službenom« religijom Carstva i od progonjenih postali progonitelji, pokušao vratiti poganstvo, to je bilo nemoguće, iako su mase, većina, još bile *de facto* pogani, zbog kršćanske netolerancije, zbog »ovaca« koje je vodio »lav«. Kršćani tako s pomoću netolerancije nisu samo politički pokorili Carstvo nego nametnuli i svoj moral, svoj vrijednosni univerzum.

Kako je bilo kroz povijest, tako je i danas. Agresivne, hrabre, motivirane, nepopustljive, čitaj: netolerantne manjine diktiraju povijesna kretanja, od spolnih, preko financijskih do religijskih i nacionalnih. Taleb je jasan: »Nemojmo imati iluzije kako oblikovanje moralnih normi u nekom društvu nastaje konsenzusom. Ne, netolerantniji su oni koji nameću (svoj) moral upravo na temelju svoje netolerancije. Tako je i s građanskim pravima.«⁴

Opće je mjesto da je već sada u mnogim zemljama homoseksualna manjina pobijedila heteroseksualnu i nametnula svoj sustav vrijednosti do te mjere da se iz matičnih listova brišu nazivi otac i majka, a uvode »roditelj 1« i »roditelj 2«, da je već sada u mnogim zemljama zbog šačice transeksualaca uveden, osim muškog i ženskog, neutralni spol. Jednako je ta manjina u odgojno-obrazovnom sustavu nametnula rodnu teoriju koja briše razlike između muškarca i žene, dječaka i djevojčice, koje su, po njima, obični socijalni konstrukt. Obitelj i moral većine ovdje je stoga snažno na udaru LGBTIQ manjine.

⁴ Isto

Tako se Taleb pita, promišljajući sudbinu Zapada, imajući u vidu i sve agresivnije manjine kojima zakon asimetrije ide naruku, trebamo li se prema netolerantnima ponašati tolerantno, nudeći im »dijalog, integraciju, toleranciju i europske vrijednosti«. Odgovara jasno – ne, ako želimo sačuvati demokraciju i upravo te vrijednosti u ime kojih toleriramo netolerantne, jer »društvo kroz povijest nije evoluiralo kroz konsenzuse, akademske rasprave, i voljom većine«, već s pomoću netolerancije. Ako je Zapad na putu samoubojstva, tvrdi Taleb, onda je to zato što je tolerantan prema netolerantnim i agresivnim manjinama. No agresivne (spolne) manjine koje idu redefinirati obitelj, svoj zamah ne bi imale bez relativističke kulture i medijski pristajanjem uz manjinske vrijednosti, točnije, stil života, koje im nitko ne poriče, no problematično je kada ih idu nametati drugima, ili redefinirati većinski etos prilagođujući ga sebi, nošeni »zakonom asimetričnosti«. Suvremena kultura sa nekim temeljnim svojim obilježjima umnogome je pogodna za primjenu »zakona simetričnosti« kada su manjine u pitanju.

2. Mediji i narcisistička kultura

Jedno od glavnih obilježja suvremene kulture jest gubitak limita, granica, pri čemu se sloboda, odvojena od realnosti, od istine, ne oslanja više na razum, nego na slijepu želju. Zato ono što karakterizira suvremenost koja egzaltira slobodu bez odnosa prema stvarnosti, istini, gdje se stvarnost i istina promatraju kao sociokulturalni konstrukt bez ikakve ontološke relacije i utemeljenja, jest relativizam, pri čemu ne mislimo na moralni, nego na antropološki, u smislu da se i ljudskost kao takva interpretira kao (auto)konstrukt. U ljudskoj naravi, osim toga što nema ništa zadano, negira se u ime slobode i sam pojam naravi. Filozof Ricardo Peter kulturu slobode bez limita i sukladnu antropologiju naziva dehumanizacijom i derealizacijom: »Stvarnost je drugo ime za limit. Limit je stvarnost. Egzistirati se može samo ako ste ograničeni. Ono što je neograničeno nije 'ens reale'... limiti daju konzistenciju realnosti. No limit kao temelj konzistencije fenomena nije samo puka danost već i dar. Danost i dar imaju isti korijen.«⁵ Čovjek današnje kulture, koju je Christopher Lash već sedamdesetih godina prošloga stoljeća definirao kao narcističku,⁶ ne voli ograničenja. Zabranjeno zabranjivati, dobro je poznata krilatica seksualne revolucije. Narcis ne razlikuje sebe i svijet, tu nema

⁵ Ricardo Peter, *Liberaci dalla perfezione*, Assisi, 1995., str. 15

⁶ Usp. Christopher Lash, *La cultura del narcisismo*, Milano, 1981. Lash analizira narcisizam kao »delirij individualizma« koji je prestao biti individualan fenomen i postao obilježje cijelog društva i kulture, pri čemu jedan narcisizam pothranjuje i jača drugi u začaranom krugu.

granice ako je svijet u takvoj paradigmi tek produžetak mojega ega dužan ispuniti njegove zahtjeve. Svaki limit u narcističkoj kulturi smatra se represijom, diskriminacijom, prijetnjom slobodi i mentalitetu beskonačnosti gomilanja građanskih i socijalnih prava i sloboda sa sukladnim sumrakom dužnosti. On limit ne doživljava više kao danost i dar, već kao zatvor, previđajući kako je cinično primijetio Peter, kako, istinabog, zatvor ima ogradu, no imaju je i dječje igralište, i nogometni teren, i plesni podij. Samo barbari ne vole granice i zato ih (nasilno) brišu. Pojava koja nema granice, limite, ne može postojati.

Govoreći o »sedam glavnih grijeha« današnjice⁷, Umberto Galimberti ističe kako svi oni nastaju zbog brisanja granica. Izbrisana je granica između privatnog i javnog pa je »publiciranje privatnosti«⁸ svakodnevni medijski fenomen u »kulturi javnog ispovijedanja«. Nema više granice između nutrine i vanjštine, što Galimberti definira kao »depsihizaciju«, obezduševljenja čovjeka. Brisanje granica i u političkom i ekonomskom smislu bit je globalizacijskoga procesa te sveopće kulturne homologizacije. Rodna teorija briše razliku između muškog i ženskog, pri čemu su biološki limiti nebitni, već »osjećaj« i »želja«. U moralnom smislu relativizam je brisanje granice između istinitog i lažnog, između vrijednog i nevrijednog. U tom, sveopćem brisanju granica narcističke kulture koja limit ne vidi kao dar, nego već kao represiju ili diskriminaciju i sami milenijski fenomeni braka i obitelji izgubili su limite pa se pojam braka i obitelji izbjegava definirati, kao i u prijedlogu hrvatskog Obiteljskog zakona, jer ograničiti brak i obitelj na muškarce i žene s potomstvom smatra se diskriminacijom homoseksualaca. Bizarnost ove »no limits« kulture i u Republici Hrvatskoj očitovala se, kada je obitelj u pitanju, na krajnje farsičan medijskom hajkom na učiteljicu koje je djetetu u zadaći ispravila pogrešku ispravno ga učeći da »pas nije dio obitelji«, na što su je izvrijeđali kako je ona »obična kućna ljubimica«, dakle, životinja.⁹ U kulturi bez limita sve je zamjenjivo svim, sve može biti sve pa, onda, logično i brak i obitelj. Kriza braka i obitelji, kao i proces »defamiliracije Zapada«, kako ga naziva Possenti¹⁰, posljedica je »antropološke revolucije« u kojoj se pravo odvojilo od dužnosti, a sloboda od istine, revolucije u kojoj je sve »fleksibilno«¹¹, od međuljudskih odnosa i veza, preko radnoga mjesta, a svaki jaki ili jasno definirani identitet smatra

⁷ Usp. Umberto Galimberti, *I vizi capitali e i nuovi vizi*, Milano, 2003, str. 67.-115.

⁸ Isto, 85.

⁹ <https://miss7.24sata.hr/stars/je-li-uciteljica-u-pravu-kada-kaze-da-pas-nije-clan-obitelji-19398>

¹⁰ Usp. Vittorio Possenti, *Diritti umani*, Rubbettino, 2017, str. 162.

¹¹ Richard Sennet, *L'uomo flessibile*, Milano, 2001.

se opasnim, natražnim, pa i brak i obitelj tu nisu iznimka. Vjernost, ideji, osobi ili tvrtki, svejedno, postaje nemoguće i nepoželjno jer svaka »fiksacija« ide protiv »fleksibilnosti« tržišta koje ne trpi definitivnost, što se pretočilo na antropološku i međuljudsku dimenziju.

Mediji kao dio »no limits« fleksibilne kulture egzaltiranog individualizma istodobno su odraz i kreator tog duha vremena. Kada su obitelj i obiteljske vrijednosti u pitanju, oni jasno stoje iza projekta redefiniranja obitelji. U tom smislu redefinirani su i etički kodeksi novinara. Tako je Etički kodeks profesionalnih novinara, na koji se oslanjaju i kodeksi nacionalnih udruženja, 1996. unio nove riječi kada je u pitanju diskriminacija, pa je izbačen pojam spola, pa novi Kodeks govori kako »treba izbjegavati stereotipe u pogledu rase, roda, etničke pripadnosti, seksualne orijentacije«¹² Ne spominjući »spol«, već samo »rod«, Kodeks je eksplicitno dao smjernice novinarskoj struci kako tretirati obitelj u novinskim izvještavanjima i komentarima.

Hrvatski mediji, ili, bolje reći, mediji u Hrvatskoj jer je većina u stranom vlasništvu, dio su ove »no limits« kulture i etičkih smjernica kada je obitelj u pitanju, što je vidljivo iz sljedećih činjenica i istraživanja kako profitnih, tako i neprofitnih medija koje financira Republika Hrvatska.

Što se neprofitnih medija tiče, bez velike razlike u tome koja je opcija na vlasti, Ministarstvo kulture je, gotovo u pravilu, najviše novca dodjeljivalo medijima koji podupiru LGBTIQ prava i promicanja i nametanja njihova stila života.¹³

Tako, sredstva u visini 250.000,00 kn godišnje (maksimalni iznos), pet najbolje plasiranih medija uglavnom su – Forum.tm, H-alter.org, Lupiga.com, Treći sektor – Civilno društvo na malom ekranu (televizija), i Kulturpunkt.hr; za srednji iznos od 170.000,00 kn, pet medija – RAD., Bilten.org, VoxFeminae.net, Crol.hr i Tris.com.hr, Sredstva u visini 70.000,00 kn odabralo sedam medija – Slobodni Filozofski, Portal Stav, Nepokoreni grad/Radio borba, TV emisiju Cenzura, Radio Student, Libela.org i Muf.com.hr.

Nikada na ovom natječaju država nije dodijelila novac portalima poput narod.hr, a koji promiču većinski etos, brak kao zajednicu muškarca i žene, što su, kao udruga »U ime obitelji«, uspjeli unijeti u Ustav. Ne samo u kontekstu vrednota braka i obitelji već i u sveprisutnom političkom govoru o demografskoj

¹² Dale Jacutte, *Novinarska etika. Moralna odgovornost u medijima*, Beograd, 2007, str. 390.

¹³ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=11043>

katastrofi, država se ponaša suprotno od proklamiranog, jer navedeni neprofitni mediji temu demografije, ako je se uopće i dotaknu, nerijetko tretiraju s ironijom. Samim obilatim financiranjem medija koji promiču »brak za sve« država nas nuka na zaključak da i sama stoji iza alternativnih životnih zajednica koje u svemu želi izjednačiti s brakom i obitelji kakve je ova kultura gradila tisućljećima, kao zajednicu muškarca i žene okrenuta rađanju novog života. Financirajući i preferirajući neprofitne medije koji promiču alternative oblike zajednica suprotne braku i obitelji kao zajednici muškarca i žene otvorene potomstvu, razložno proizlazi da je to službena državna politika.

Kako bismo još zornije predložili problematiku vezanu z naslov ovog rada, kao i klimu u društvu kada su brak i obitelj u pitanju, donosimo istraživanje o medijskom izvještavanju dvaju glavnih tiskanih medija, *Jutarnji* i *Večernji list*, tijekom referenduma udruge »U ime obitelji« o tome da se definicija braka kao zajednice muškarca i žene unese u ustav. I bez znanstvenog istraživanja, svatko tko se sjeća tog nedalekog vremena imao je uvid da su cijela medijska scena i politička vlast bile protiv inicijative »U ime obitelji« koja je, unatoč svemu, premoćno pobijedila na referendumu.¹⁴ To smo istražili na temelju dvaju tiskanih medija.

3. Izvještavanje *Jutarnjeg* i *Večernjeg lista* o inicijativi »U ime obitelji« za unošenje definicije braka u Ustav RH

3.1. METODOLOŠKI OKVIR

Istraživanje se temelji na metodi analize sadržaja ukupno 237 naslovnica i 151 novinskog članka objavljenog u *Jutarnjem* i *Večernjem listu* od svibnja do prosinca 2013. godine. Odabrane jedinice analize jesu naslovnice i novinski članci koji su izravno ili neizravno povezani s navedenom kampanjom, odnosno s temom raspisivanja referenduma kojim se u Ustavu Republike Hrvatske želi brak definirati jedino kao životna zajednica žene i muškarca, pitanjem homoseksualnosti općenito ili člancima čija je glavna tema bila građanska inicijativa »U ime obitelji«.

Za kvantifikaciju analize medijskog sadržaja u okviru istraživanja primijenjeno je binarno određivanje kojim se utvrđivalo pojavljivanje ili nepojavljivanje određene kategorije. Zatim učestalost pojavljivanja kategorije kojim se odredio

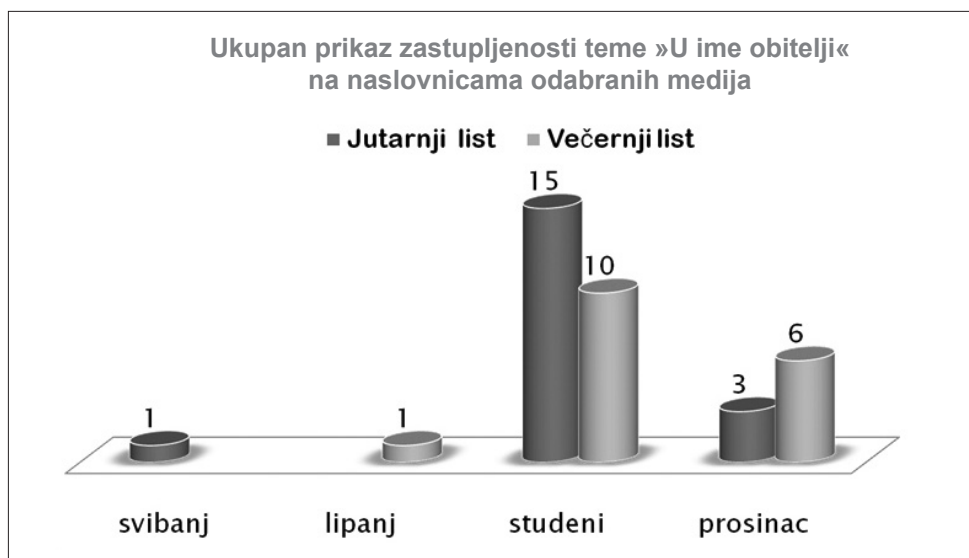
¹⁴ Ovo je dio istraživanja, prilagođen našoj temi, koje smo objavili u »Crkvi u svijetu«: Ivica Šola, Marina Đukić, Večernji i Jutarnji list. Analiza medijskog praćenja inicijative »U ime obitelji«: zašto je David pobijedio Golijata, u: *Crkva u svijetu* 2 (2014.) str. 223.- 247.

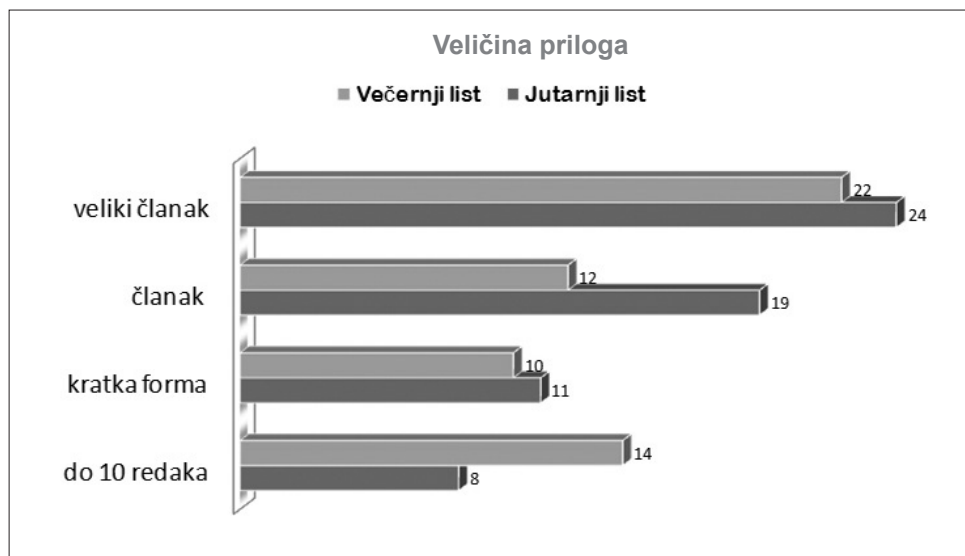
broj pojavljivanja unutar jedinice analize. Sljedeći način kvantifikacije jest količina prostora posvećena kategoriji, što podrazumijeva određivanje fizičke količine koja je posvećena određenoj kategoriji te na kraju mjerenje snage ili intenziteta zastupljene kategorije, čime se utvrđuje intenzitet stajališta koje je izneseno u komunikaciji. Dakle, naslovnice su analizirane s pomoću količine (broja pojavljivanja) i veličine samog naslova na naslovnici te oblika i grafičke opreme članka, dok su se novinski članci analizirali kroz njihovu poziciju, strukturu te sadržaj koji podrazumijeva i sam interpretativni okvir, odnosno tzv. *framing* koncept.

Za indikatore neovisnosti masmedijskog podsustava uzet će se: 1) tretman istraživane teme (žanrovi, »tajming«, pozicioniranje); 2) pozadina izvora faktografskih i interpretativnih poruka 3) eksplicitnost stajališta koja zauzimaju mediji i mjera disonantnosti ili sklada sa službenim stajalištima, a na kraju i javnim mnijenjem. Vremenski je okvir istraživanja od svibnja do prosinca iste godine, koliko su trajali prikupljanje potpisa i kampanja.

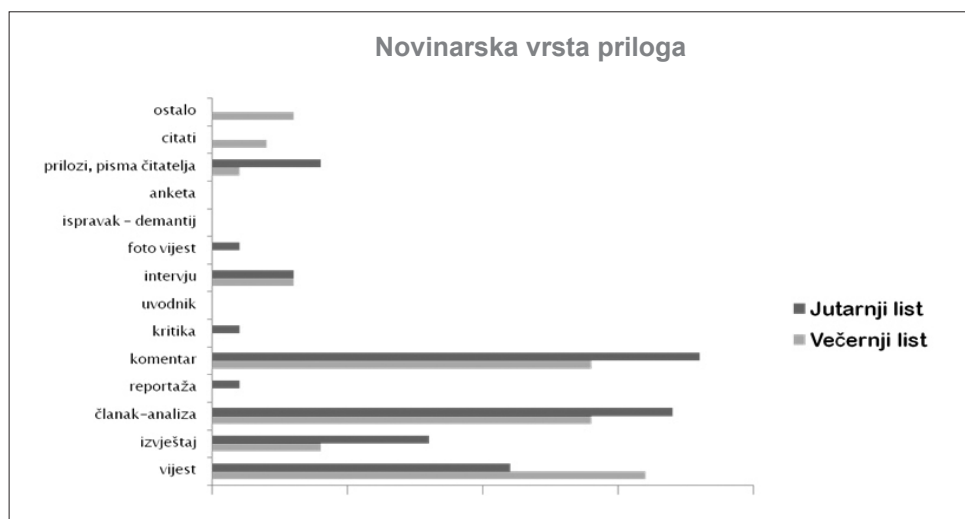
3.2. REZULTATI

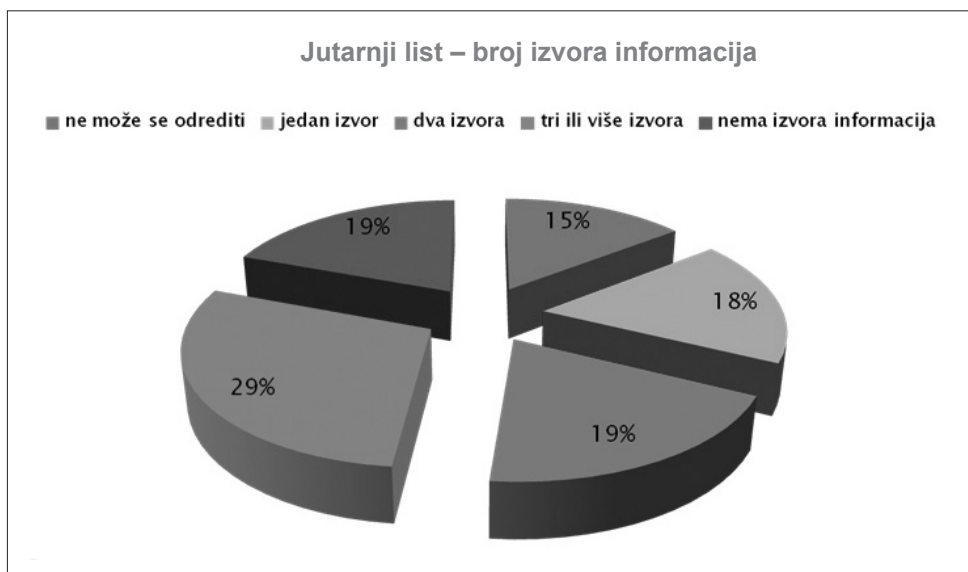
Kako je vidljivo iz grafikona, i jedan i drugi list na vrhu kampanje (studeni) pokazali su iznimno zanimanje za ovu problematiku, tako da su teme referendum o braku svaki drugi (*Večernji*) ili treći (*Jutarnji*), nosili naslovnice novina. U to vrijeme *Jutarnji list* pokreće akciju »Naprijed« u kojoj se zajedno s cijelim tadašnjim državnim vrhom (predsjednik Josipović, premijer Milanović) smješta na stranu

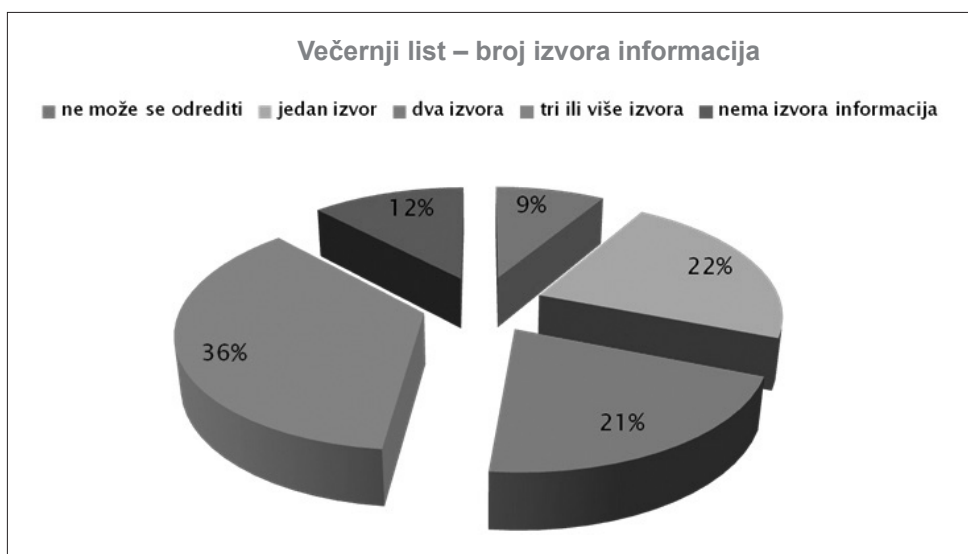

protivnika referenduma da se brak u Ustavu definira kao zajednica muškarca i žene, dočim *Večernji list* čini isto, ali ne kazavši to izrijekom. Jednako tako, kada je veličina priloga u pitanju, u natpolovičnom postotku o referendumu se pisalo u formi velikih članaka ili članaka, a umnogome manje u kratkoj formi ili nekoliko redaka, što je također svjedočilo o iznimnoj zainteresiranosti ovih dvaju medija za ovu problematiku. I jedan i drugi list bili su protiv toga da se brak kao zajednica muškarca i žene uvrsti u Ustav.

Rezultati koji govore o novinarskoj vrsti priloga jasno pokazuju da, gledajući kroz medijske žanrove, u najvećem broju prevladavaju komentari i analize. Drugim riječima, od medija se očekuje da donose informacije o tome što govore akteri ovog referenduma, a ne da daju svoja urednička stajališta. Tako smo dobili paradoksalnu situaciju da konzument, čitatelj, u značajnom dijelu nije mogao sa-

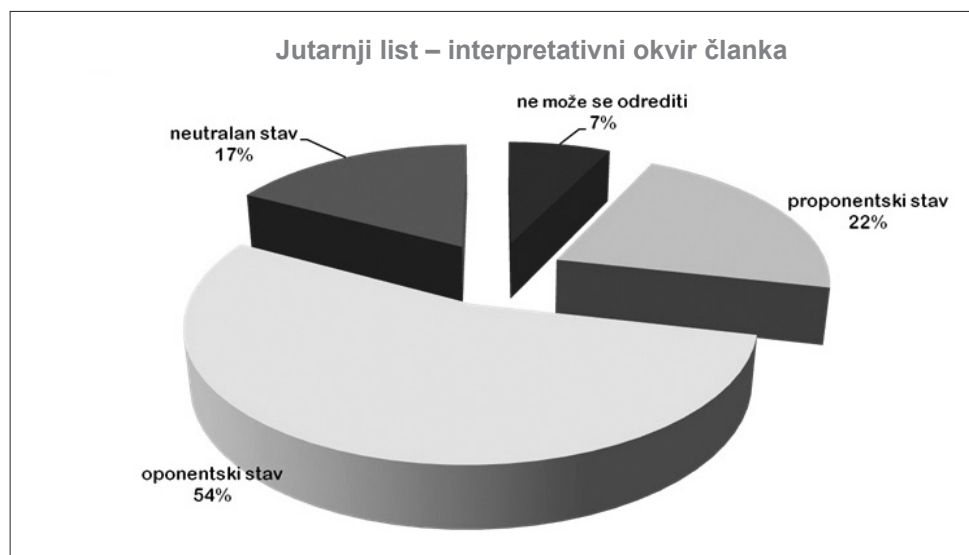

znati što kaže, primjerice, Željka Markić, već što o tome što je ona rekla misli netko od komentatora. To nije izvješćivanje, to je propaganda, indoktrinacija. Tomu u prilog ide činjenica da tijekom svih tih mjeseci spomenuta dva medija nisu objavila nijedan ispravak, demanti, iako su pisali netočnosti kako dr. Markić surađuje s farmaceutima koji proizvode kontracepcijska sredstva kako bi je prikazali kao licemjernu katolkinju.

I broj izvora informacija također govori o novinarskoj neprofesionalnosti, kao i u slučaju vrste novinskog priloga. Premda »zlatno pravilo« novinarske struke kaže kako pri izvještavanju treba čuti obje strane i imati što više (provjerenih) izvora, grafikoni kažu da je Jutarnji list u 18 % slučajeva izvještavao na temelju samo jednog izvora, u zabrinjavajućih 19 % slučajeva uopće nema izvora informacija, a u 15 % izvor se ne može odrediti. Dakle, više od pedeset posto publiciranog sadržaja pri izvještavanju bilo je suprotno pravilima struke i Kodeksu Hrvatskoga novinarskog društva. *Večernji list* je nešto bolji, ali opet ponavlja istu praksu u 42 % slučajeva.

U propagandističkoj atmosferi, kako je vidljivo iz sljedećeg prikaza koji se odnosi na interpretativni okvir članka, prednjačio je *Jutarnji list*.

Iako je zadaća novina objasniti kontekst kao dodanu vrijednost činjenicama, sudeći po načinu izvještavanja *Jutarnjeg lista*, u kojemu su se većinom koristili jednostranim izvorima informacija ili izvora nije bilo i s obzirom na jasno

zauzeto stajalište »protiv« koje se isticalo i u autorskim gledištima novinara u za to predviđenim novinarskim formama, uočilo se da su novinari svoje vlastito opponentsko stajalište prema Inicijativi iznosili i u formama koje bi trebale biti oslobođene mišljenja. Drugim riječima, *Jutarnji list* je eksplicitno iznosio svoje stajalište koje se u ovom slučaju u velikoj mjeri slagalo sa službenim stajalištima (vladajuća garnitura i Predsjednik), no na kraju se završetkom referenduma ipak pokazalo da je takvo stajalište disonantno onomu javnoga mnijenja. Oponentsko stajalište medija, konkretno, *Jutarnjeg lista*, nije se očitovao samo eksplicitnim zalaganjem za stajalište službene politike i *gay*-lobija, već i u uredničkoj politici gdje se o obitelji govorilo ponajviše kroz crnu kroniku, obiteljsko nasilje, razvode i slično, dok se o homoseksualnim parovima izvještavalo u rubrikama »život i stil« koje kroz govor o autentičnoj ljubavi, sretnom usvajanju ili dobivanju djeteta putem surrogatnih majki (Elton John) postavljaju kao antipod nasilnoj tradicionalnoj obitelji, što je sasvim jasna subliminalna poruka.

Unatoč svemu tomu, kako je znano, prema rezultatima Državnog izbornog povjerenstva za unošenje navedene definicije glasovalo je 65,87 % glasača, dok je protiv bilo 33,51%, a izlaznost na referendum bila je 37,90 %. Jedini gradovi koji su glasovali protiv jesu Pula sa 63 %, Rijeka (59 %), Čakovec (58 %) i Varaždin (56 %), dok je županija s najvećim postotkom glasova za uvođenje definicije u Ustav bila Vukovarsko-srijemska županija s 80,79 %.

Zaključak: agresivne manjine, mediji i dekadencija (ljudskih) prava

Premda rezultati referenduma u kojemu je većina građana Republike Hrvatske odlučila da se brak definira kao zajednica muškarca i žene mogu govoriti protiv Talebove teze kako agresivne i motivirane manjine jesu princip kretanja povijesti, medijska slika obitelji i što je to obitelj tijekom kampanje ipak govori Talebu u prilog. Mediji kao dio »no limits« kulture brisanja granica obitelji i obiteljske vrijednosti gledaju ekstenzivno, polazeći od koncepta ljudskih prava shvaćenih ne prema principu ontološkog personalizma i pojma ljudske naravi, nego pojma želje i samoodređujuće slobode¹⁵ u kojoj se svaka želja automatski želi pretočiti u pravo. Istina o čovjeku, pa onda i antropologija koja određuje normativnost, ako postane stvar društvenog konsenzusa na paradigmi jake autonomije i samoodređenja¹⁶, kako zagovara Habermas, dovodi do toga da su antropološke

¹⁵ Vittorio Possenti, *Nav. dj.*, str. 28.

¹⁶ Juergen Habermas, *Fatti e norme*, Milano, 1996., str. 6.

danosti, pa onda i obitelj, odvojene od ontologije i naravnog zakona te postaju pitanje puke moći, dakle, manipulativne kategorije u kojima jači određuje. Što je to obitelj, što je to muško ili žensko, smije li se pobaciti nerođeno ljudsko biće nije stvar istine (o čovjeku), nego stvar dogovora, društvenog konsenzusa. Onaj koji je moćniji odredit će što je istina, a što laž, što je obitelj, a što nije. Romano Guardini, još u prvoj polovici prošlog stoljeća, vidjevši da fundamentalne istine o čovjeku bivaju odvojene od naravi i prepuštene autonomnoj slobodi oslonjenoj na želju, u kontekstu dominantne habermasovske konsenzualističke paradigme, a ne na razumnu ljudsku narav, rekao je kako će primarno pitanje budućnosti postati »urediti moć kako bi čovjek, koristeći se njome, mogao ostati čovjek«. ¹⁷

Mediji su po svojoj definiciji moć, kolokvijalno »sedma sila«, kako se nazivaju još od Francuske revolucije, koja umnogome, pa i presudno utječe na etos naše kulture, pa i Hrvatske. Oni su (i) u nas, zajedno s državnom politikom financiranja neprofitnih medija, jasno stali na stranu i svjetonazor agresivne, netolerantne i motivirane LGBTIQ manjine i njihovih prava koja, osnažena političkom korektnošću u kojoj nije bitno što je istina ili laž, već što je primjereno ili neprimjereno reći i misliti u kontekstu eksplozije prava bez limita pod krinkom manjinske zaštite i antidiskriminacije. Glavno oružanje političke korektnosti jest orvelovski novogovor sadržan u pojmovima poput homofobije, transfobije, ksenofobije..., kojima se ide ugušiti kritičko mišljenje i uvesti (auto)cenzura, a sve pod egidom borbe za jednakost i jednakopravnost, pri čemu, paradoksalno, različito želi biti isto, sve je brak, sve je obitelj. Ovaj globalni proces koji vodi agresivna i motivirana manjina potpomognuta medijima nije u svojoj srži borba za homoseksualna prava, kako je upozorio irski novinar John Waters¹⁸ koji se usprotivio gej-brakovima i usvajanju djece pa poslije završio na ulici etiketiran i izvrijeđan. Ovdje u biti zapravo nije riječ o borbi za homoseksualna prava, nego o promjeni cijele društveno-kulturalne paradigme, o kulturkampfu koji želi »prevrednovati sve vrijednosti«, pa onda i obiteljske. Budućnost i (medijska) moć, o kojoj je pisao Guardini, jamačno će ići na štetu svijeta, čovjeka i obitelji kakve smo do sada imali i poznavali.

Odgovor na pitanje naslova ovoga rada nameće se samo od sebe: mediji promiču vrijednosti manjinskih agresivnih skupina i alternativnih zajednica u kontekstu gesla »Obitelj za sve«.

¹⁷ Romano Guardini, *Il potere*, Brescia, 1954., str. 9.

¹⁸ <https://www.ilfoglio.it/bioetica-e-diritti/2017/03/06/news/john-waters-panti-bliss-ireland-gay-marriage-123723/>

Ivica Šola

CROATIAN MEDIA AND THE ISSUE OF MATRIMONY AND FAMILY – ATMOSPHERE AND STANDPOINTS PROMOTED AND CREATED

S u m m a r y

The objective of this paper is to either verify or falsify – on the example of Croatian media and the issue of matrimony and family as tackled therein, and based on analysis and research – the focal thesis of the study entitled *Skin in the Game* by Nassim Nicholas Taleb, in which the author claims that intolerant minorities (financial, world-view, gender-oriented) construct an image of the world that, though first considered mainstream, consequently harms the majority and the values they respect, including the traditional notion of matrimony and family. In order to either confirm or contradict this thesis in the Republic of Croatia regarding the issue of matrimony and family, the paper analyses which portals are state-financed, whereby it is evident from the data collected by the competent ministry that best financed are the media that promote values of aggressive minority groups as desirable, whereas the media that promote matrimonial and family values, built by Western Judeo-Christian culture for millennia, are systematically ignored and rejected. The second part of the paper presents the study of the manner in which printed media had been covering the initiative called *In the name of family* related to the definition of matrimony as bond between man and woman. Research, study and analysis have confirmed – in the context of the issue of matrimonial and family values in Croatian media – that Taleb's thesis is correct. The conclusion of the paper tackles the term political correctness and the human rights concept on the matrix of the *principle of the wish*, which have had fatal effects on matrimonial and family values.

Keywords: family; borders; media; aggressive minorities; wish.

PROGRAMSKI I OPERATIVNI RASKORAK U PROVOĐENJU DEMOGRAFSKE REVITALIZACIJE

Sažetak

Demografska je stvarnost u Hrvatskoj obilježena i opterećena svom silinom demografske destrukcije, svim negativnim demografskim parametrima, ubrzavajućim negativnim kretanjima i nepojmljivim raskorakom između retoričkog i formalnog prihvatanja nužnosti demografske revitalizacije Hrvatske i objektivno potrebnih odluka i postupaka koji se ne donose. Gotovo je cijela akademska, znanstvena, kulturna, gospodarska i općenito javna scena u suglasju oko značenja demografske revitalizacije za ukupni razvoj zemlje, ali u konačnici ipak sve ostaje na prosudbu političkom sustavu i čekanju njegovih strateških odluka. Vjerovanje u vlastitu budućnost temelj je svega, a tu budućnost donose samo djeca i mladi. Civilizacijsko je to nasljeđe tijekom cijele povijesti, kao i poimanje primarnog značenja ljudske populacije u svakom napretku na dugom hodu kroz vrijeme. Nitko nikad nije prihvatio dekadenciju i mirno prihvatio vlastiti nestanak kao očekivan i logičan povijesni tijek.

Ključne riječi: demografija, program, operativna provedba, odstupanja, obnova

Uvod

Hrvatska je na tom civilizacijskom putu prolazila kroz burna i teška povijesna razdoblja, odolijevajući okruženju koje se uvijek željelo domoći istočne jadranske obale i prisvojiti krški otočni i obalni biser. Uspijevala je uz velike žrtve očuvati i prostor i identitet, ostavljajući ih naraštajima koji su dolazile za nastavak puta i borbi. Slično kao i jedna druga zemlja na istočnim mediteranskim obalama čija su nastojanja sažeta u knjizi jednom rečenicom: »Cijela Biblija nas uči da su se stari Židovi ponosili svojim predcima te da su uporno čuvali narod, vjeru i zemlju koju su im ostavili« (Slavić: 2015). Hrvatska je u burnom razdoblju tijekom 20. stoljeća demografski opstala nakon dvaju svjetskih ratova s velikim demografskim izravnim i neizravnim gubitcima, nakon Domovinskog tijekom kojeg se oslobodila izravne vojne agresije i izborila samostalnost također uz velike demografske

gubitke i nakon nekoliko intenzivnih iseljeničkih valova. Opstala je usprkos depopulaciji ukupnog stanovništva zabilježenoj u prvim popisima stanovništva nakon navedenih ratova, smanjivanju rodnošći i intenzivnom iseljavanju. Nema nijedne zemlje u užem i širem okruženju s istim demografskim obilježjima, nijedna zemlja nije imala poslijeratne depopulacije i nijedna zemlja u okruženju nema više stanovnika u iseljeništvu nego u matičnoj državi. Ipak, sve je to jako ubrzalo ulazak Hrvatske u klasični demografski slom sa svim negativnim pokazateljima i kretanjima, kakve nema nijedna problematika ili djelatnost u zemlji.

Prirodni je pad stanovništva u 2017. Godini dosegao gotovo 18 000 osoba, a razina je iseljavanja, prema statistikama useljeničkih zemalja, posebno Njemačke, Austrije i Irske, gotovo 80 000 osoba godišnje! Ukupna je depopulacija nevjerojatnih gotovo 90 000 osoba godišnje, a hrvatske je populacije brojem svakim danom sve više u iseljeništvu. Procjenjuje se kako je u klasičnom iseljeništvu oko 3 350 000 Hrvata, u susjednoj matičnoj Bosni i Hercegovini nešto manje od 400 000, a u susjednim zemljama kao manjinske populacije oko 250 000 (Šterc, Miličević, Herceg: 2016). Prema svemu navedenom, demografska problematika postaje ključno pitanje hrvatske budućnosti pa i opstanka hrvatskog naroda, prema kojoj je potrebno reagirati strateškim revitalizacijskim poticajnim mjerama te znanstvenim upozoravanjima i javnim eksplikacijama, sve dok politički akteri i ekonomski i financijski stručnjaci ne shvate izravnu uvjetovanost stanovništva i gospodarstva.

Dosadašnja razmatranja

Selektivnim pristupom izbora relevantnih radova koji u temelju imaju razmatranje ključnih demografskih pokazatelja, procesa, struktura, različitih uvjetovanosti, prostornih i povijesnih posebnosti, projekcijskih vjerojatnosti i napose posljedičnih utjecaja na osnovne sustave u zemlji, moguće je grupirati radove prema prethodnim spoznajama. Granska je pak selekcija moguća i bitna radi upoznavanja različitosti znanstvenih pristupa problematici stanovništva u okviru njihovih teorijsko-metodoloških koncepcija, iako su u popisu kriterijski izdvojene literature uglavnom navedeni ekonomisti i geografi, uz poneki rad povjesničara (Stipetić, V. i Vekarić: 2004) i kroatologa (Slavić: 2015). Njihovi su pristupi demografskoj problematici s povijesnog i književnog aspekta bitne pretpostavke za razumijevanje ukupnosti i složenosti problematike.

Autorska razmatranja demografskih procesa s ekonomskog i geografskog aspekta uglavnom su uspostava ključnih zakonitosti vezanih za demografske pro-

mjene i malo se razlikuju u potvrđivanju ukupne depopulacije, negativnosti prirodnoga kretanja (pojava prirodnog pada), budućih kretanja te uzročno-posljedičnih uvjetovanosti: Akrap, A., 1995., 1999.; Akrap, A., i ostali, Gelo, J., 1987.; Gelo, J., i ostali, 2005.; Lajić, I., 1995.; Nejašmić, I. i Mišetić, R., 2004.; Šterc, S., 1991.; Wertheimer-Baletić, A., 1989., 1992., 2004. i Živić, D., 2005. Povezivanje pak demografskih čimbenika i ekonomskih razvojnih koncepcija potvrđuju ekonomisti kroz razmatranje demografskog razvoja kao komplementarnog ekonomskom: Gelo, J., 2003. i Šterc, S., Komušanac, M., 2015., dok upitnost hrvatske demografske budućnosti postavlja kao zakonitost niz ostalih autora: Grizelj, M., 2005.; Nejašmić, I., Mišetić, R., 2004.; Šterc, S., Komušanac, M., 2012.; Šterc, S. i ostali 2016. i Živić, D. i ostali 2005.

Općim obilježjima i tipizacijom bavili su se Lajić, I., Šterc, S., 1990.; Šterc, S., 1984., 1991. 1992. i Šterc, S. i Crkvenčić, I., 1996., potvrđujući ukupnu i regionalnu negativnost gotovo svakog parametra i trenda, što vrijedi i za autore koji su razmatrali ratnu uvjetovanost na hrvatsku demografsku sliku: Gelo, J., 1999. i Šterc, S. i Pokos, N., 1993. Posebno su bitni radovi vezani za populacijsku politiku, čiju su potrebu potvrđivali već tih godina uglavnom svi nabrojeni radovi, a eksplicitno predlagali autori: Friganović, M., 1984.; Friganović, M.A. i Šterc, S., 1993. i Wertheimer-Baletić, 2005. i 2007. Teorijska propitkivanja demografske problematike i identitetskih vrijednosti vezanih za prostor i stanovništvo u funkciji razumijevanja suvremene i buduće hrvatske stvarnosti i ključnog raskoraka između donesenih dokumenata i operativnih odluka i postupaka postavili su autori: Šterc, S., 2015. i Šterc, S. i Komušanac, M., 2014.

Osnovno je obilježje uglavnom svih autorskih pristupa i njihovih radova negativnost demografske slike Hrvatske, nastavak i intenziviranje depopulacije, prirodnog pada i iseljavanja, funkcionalni odnos stanovništva i gospodarstva, potreba provođenja populacijske politike i postavljanje problematike stanovništva u fokus političkog razumijevanja i djelovanja. Bez toga će u doglednoj, i to kratkoj budućnosti, demografska kretanja ugroziti i razvojnu budućnost Hrvatske.

Tri ključna dokumenta prijašnjih vlada Republike Hrvatske

Pojava prirodnog pada u Hrvatskoj početkom devedesetih prošloga stoljeća konačno je potvrdila sve najave demografa i demogeografa u znanstvenim radovima i na brojnim predavanjima na znanstvenim skupovima prije toga, a kasniji su događaji vezani za agresiju na Hrvatsku sve demografske negativnosti dodatno intenzivirali. Ubrzo nakon oslobođanja velikog dijela Hrvatske vojno-policijskim

akcijama *Bljesak* i *Oluja* u svibnju i kolovozu 1995. godine formirano je Ministarstvo razvitka i obnove i u njemu Uprava za regionalni razvitak s Odjelom za migracije¹. Demografska je problematika postavljena na razini Uprave s pomoćnikom ministra na čelu i prihvaćena je kao jedno od ključnih političkih i vladinih pitanja, a formirano je i Vijeće za demografski razvitak sa svim relevantnim stručnjacima iz različitih djelatnosti i političkih opcija, zaduženo za izradu strategije demografskog razvoja Hrvatske². Strateški dokument pod nazivom *Nacionalni program demografskog razvitka* izrađen je već 1996. godine i iste je godine prihvaćen u Vladi RH i u Saboru. Aklamacijsko prihvaćanje programa u Saboru od svih političkih opcija i svih zastupnika bila je potvrda njegove važnosti, stručnosti i nužnosti za Hrvatsku. Razrada i predlaganje klasičnih mjera populacijske politike, oslanjanje na hrvatsko iseljništvo i selektivna imigracijska politika bili su ključni sadržaji dokumenta, a posebno treba naglasiti predloženu selektivnu imigracijsku politiku 22 godine prije velike suvremene demografske krize u Hrvatskoj. Dokument je više bio strateške, nego operativne razine i tome mu je bila velika prednost za kasnija postupanja. Međutim, usprkos aklamacijskom usvajanju, javnom podržavanju, najavi velikih demografskih problema kasnije i objektivne potrebe njegove primjene, malo je toga provedeno ili, bolje rečeno, gotovo ništa do promjene vlasti u Hrvatskoj već na početku 2000. godine. Dokument je nakon te promjene potpuno zaboravljen kao da ga nikad i nije bilo, a cijelu su demografsku problematiku usmjerili ili, još bolje, vratili u okvire isključivo obiteljske i socijalne politike, napuštajući ekonomsko-demografsko modeliranje razvoja i strateški pristup stanovništvu.

Lijeva je koalicijska Vlada 2003. godine izašla s novim dokumentom pod nazivom *Nacionalna obiteljska politika* i s pretpostavkom kako je obiteljska i socijalna politika važnija nego populacijska (demografska, revitalizacijska), što je sukladno političkom pristupu i selektivnom izboru autora samog dokumenta³, inače

¹ Pod srbijanskom je okupacijom ostala još istočna Slavonija (hrvatsko Podunavlje), ali i pod prijelaznom upravom UNTAES-a (United Nations Transitional Authority in Eastern Slavonia) na čijem je čelu bio američki general Jacques Paul Klein, u razdoblju od 15. siječnja 1996. do 15. siječnja 1998. Smatra se najuspješnijom mirovnim operacijom UN-a.

² Ministar razvitka i obnove sve do početka 2000. godine bio je prof. dr. sc. Jure Radić (danas pokojni), a pomoćnik ministra za demografsku problematiku doc. dr. sc. Stjepan Šterc.

³ *Nacionalna obiteljska politika* povjerena je Državnom zavodu za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži preko Radne skupine, sastavljene iz redova zaposlenika Zavoda i politički selektiranih vanjskih suradnika, uglavnom sa sveučilišta, a voditelj je bio prof. dr. sc. Vlado Puljiz s Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

objavljenog pod istim naslovom i s uvodnim tekstom tadašnjeg ministra rada i socijalne skrbi D. Vidovića već u prosincu 2002. godine. Politizacija cijelog koncepta odvaja demografsku problematiku od gospodarske, migracije se i ne spominju, a reemigracija i oslanjanje na hrvatsko iseljništvo kao revitalizacijski model sasvim se izostavljaju. Rezultati su njegove primjene mali, demografska se destrukcija nastavlja i Hrvatska sigurnim putem kreće prema demografskom slomu, dok se raskorak između donesenih dokumenata i njihove primjene sve više pojačava na štetu ukupnog razvoja Hrvatske.

Nakon promjene vlasti potkraj 2003. godine ponovo se formira radna skupina u okviru Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti za izradu ovaj put populacijske politike, u kojoj su bili uglavnom svi hrvatski demografi, ali, naravno, opet uz političku selekciju ovaj put unutar vladajuće političke opcije. Prema tom kriteriju, u radnu skupinu nisu pozvani nositelji (znanstvenici i suradnici) koncepcije i izrade prvoga strateškog dokumenta niti su bili u prilici na novi utjecati⁴. Navodimo zato primjer razrade jedne od aktivnosti predviđene dokumentom iz kojeg se zorno oslikava selektivan pristup i usmjerivanje aktivnosti prema institucijama, izostavljajući pritom npr. Institut Ivo Pilar, Geografski odsjek PMF-a, Hrvatske studije i slično⁵. Primjer je ovdje vezan za »senzibiliziranje

⁴ Ministrica Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti i potpredsjednica Vlade RH tada je bila Jadranka Kosor.

⁵ **Senzibilizirati javnost za probleme demografije**

Nositelji: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Katedra za demografiju, Državni zavod za statistiku, Institut za migracije

Rok provedbe:

Aktivnost 1. – 2007. godine

Aktivnost 2. – kontinuirano

Aktivnosti:

1. izraditi plan i program za uvođenje demografije, kao obveznog kolegija, na fakultetima društvenih/humanističkih znanosti
2. poticati održavanje predavanja o demografiji u srednjim školama

Indikatori provedbe:

1. izrađen i usvojen plan i program fakulteta društvenih/humanističkih znanosti s uvedenim kolegijem demografije
2. održana predavanja o demografiji i broj srednjoškolskih ustanova i održanih sati iz područja demografije

Financijska sredstva: iz sredstava državnog proračuna

2. Osnovati Institut za demografska istraživanja

javnosti« nakon tog dokumenta, iako se vrlo brzo potvrdilo tko su bili nositelji problematike na javnoj sceni, a osobito se to vidi danas. Razradbeni i provedbeni pristup, programirane obveze, usmjerivanje demografske problematike u temelj ekonomskog razvoja i brojni poticaji velika su vrijednost dokumenta i svakako ključni iskorak prema prethodnom, međutim, zbog komplementarnosti s prvim trebalo je u novi dokument uključiti hrvatsko bogatstvo u iseljeništvu, povratak iseljenih, selektivnu imigraciju i unutar hrvatsku redistribuciju. Najveći je problem provedbe *Nacionalne populacijske politike* bio u zaduženjima po brojnim resorima koja nisu mogla biti koordinirana s iste razine pa se posebno u provedbi pokazala potreba formiranja vladine institucije za demografsku problematiku iznad razine pojedinih resora.

Uglavnom, nakon tih triju ključnih dokumenata pokazalo se kako je programski demografsku problematiku moguće usmjerivati u interesu ukupnoga hrvatskog razvoja, ali je njezina provedba s vladine razine nemoguća u uvjetima ekonomske i političke determinacije svih djelatnosti bitnih za hrvatsko društvo i prostor. Kako sva tri dokumenta nisu shvaćena kao strateška niti je na taj način shvaćena demografska problematika, demografsko se nazadovanje Hrvatske nastavilo velikom brzinom sve do danas. Pravu sliku dokumentacijskog i programskog raskoraka s provedbenim postupcima posebno potvrđuju brojni dokumenti i brojne strategije dosad donesene, a hrvatski se razvojni se put doima kao na početku samostalnosti ili pak na početku izlaska iz rata.

Nositelji: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Katedra za demografiju

Rok provedbe:

Aktivnost 1. – 2007. godine

Aktivnost 2., 3. i 4. – 2007. godine

Aktivnosti:

1. održati osnivačku skupštinu
2. donijeti akt o osnivanju Instituta
3. donijeti akt o osnivanju Hrvatskoga demografskog društva
4. utemeljiti znanstveni demografski časopis

Indikatori provedbe:

1. održana osnivačka skupština
2. donesen akt o osnivanju Instituta
3. donesen akt o osnivanju Hrvatskoga demografskog društva
4. izdan znanstveni demografski časopis

Financijska sredstva: iz sredstava državnog proračuna (Narodne novine 132, Zagreb, 2006.).

Strateški dokumenti Republike Hrvatske 2014. – 2020.

Dovoljno je samo pogledati dolje navedeni popis i shvatiti kakvu šumu dokumenata Hrvatska proizvodi i javno prezentira kao neupitan doprinos razvoju, iako se njihova provedba gotovo i ne osjeća u podizanju standarda i sigurnosti građana. Zato nimalo ne iznenađuje usputni odnos prema demografskim dokumentima (politikama, programima, strategijama i slično) i njihovim autorima uglavnom sa sveučilišta, a posljedično i prema demografskom slomu. Čak i djelomičnim uvidom u navedene dokumente ili slične pobrojene po vladinim resorima, moguće je razumjeti problem i uvidjeti, s jedne strane, veliku i skupo plaćenu programsku aktivnost, a, s druge, njihovu neprovedivost zbog limitiranosti političkoga izbornog sustava, načina njegova usmjerivanja i napose politički selektiranih aktera. Nesklad između bezbrojnih strategija, akcijskih i razvojnih planova, operativnih programa i sličnih formalnih pokrića političkoga djelovanja i konačnih rezultata u interesu ukupne hrvatske populacije posebno se oslikava na suvremeno hrvatsko demografsko nazadovanje.

1. Akcijski plan provedbe Strategije razvoja javne uprave za razdoblje od 2017. do 2020. godine
2. Digitalna agenda za Europu
3. EUROPA 2020. – Europska strategija za pametan, održiv i uključiv rast
4. Industrijska strategija Republike Hrvatske 2014. – 2020.
5. Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2007. do 2015. godine
6. Nacionalna strategija razvoja zdravstva 2012. – 2020.
7. Nacionalna strategija stvaranja poticajnog okruženja za razvoj civilnog društva od 2012. do 2016. godine
8. Nacionalni akcijski plan za obnovljive izvore energije do 2020. godine (prijedlog)
9. Nacionalni plan razvoja kliničkih bolničkih centara, kliničkih bolnica, klinika i općih bolnica u RH 2014. – 2016. (prijedlog)
10. Nacrt konačnog prijedloga Strategije regionalnoga razvoja RH za razdoblje do kraja 2020. godine
11. Operativni plan deinstitucionalizacije i transformacije domova socijalne skrbi i drugih pravnih osoba koje obavljaju djelatnost
12. Operativni program Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020. (eng.)

13. Operativni program Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020. (hrv.)
14. Operativni program Učinkoviti ljudski potencijali 2014. – 2020. (eng.)
15. Operativni program Učinkoviti ljudski potencijali 2014. – 2020. (hrv.)
16. Operativni program za pomorstvo i ribarstvo Republike Hrvatske za programsko razdoblje 2014. – 2020.
17. Plan gospodarenja otpadom Republike Hrvatske za razdoblje 2017. – 2022. godine (link is external)
18. Plan implementacije Garancija za mlade
19. Plan razvoja istraživačke i inovacijske infrastrukture u Republici Hrvatskoj
20. Pravilnik o prihvatljivosti izdataka za projekte financirane iz strukturnih fondova EU
21. Prilozi Sporazuma o partnerstvu
22. Program prekogranične suradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora 2014. – 2020. (neslužbeni sažetak)
23. Program prekogranične suradnje Hrvatska – Srbija 2014. – 2020. (neslužbeni sažetak)
24. Program prekogranične suradnje Mađarska – Hrvatska 2014. – 2020. (neslužbeni sažetak)
25. Program prekogranične suradnje Slovenija – Hrvatska 2014. – 2020. (neslužbeni sažetak)
26. Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2014. – 2020. (eng.)
27. Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske 2014. – 2020. (hrv.)
28. Sažetak Sporazuma o partnerstvu za Hrvatsku za razdoblje 2014. – 2020.
29. Sporazum o partnerstvu između RH i EK za korištenje ESI fondova 2014. – 2020.
30. Strategija Vladinih programa za razdoblje 2015. – 2017.
31. Strategija borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti u RH 2014. – 2020.
32. Strategija e-Hrvatska 2020
33. Strategija energetskog razvoja Republike Hrvatske do 2020. godine
34. Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije
35. Strategija pametne specijalizacije Republike Hrvatske (prezentacija)
36. Strategija pametne specijalizacije Republike Hrvatske za razdoblje 2016. – 2020. i Akcijski plan provedbe 2016. – 2017.

37. Strategija poticanja inovacija Republike Hrvatske 2014. – 2020.
38. Strategija prometnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje od 2014. do 2030. godine
39. Strategija razvoja javne uprave za razdoblje od 2015 do 2020 godine (link is external)
40. Strategija razvoja klastera u Republici Hrvatskoj 2011. – 2020.
41. Strategija razvoja poduzetništva u Republici Hrvatskoj 2013. – 2020.
42. Strategija razvoja poduzetništva žena u Republici Hrvatskoj 2014. – 2020.
43. Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine
44. Strateški plan Ministarstva rada i mirovinskog sustava 2015. – 2017.
45. Strateški plan Ministarstva vanjskih i europskih poslova 2016. – 2018. izmjene i dopune
46. Strateški plan Ministarstva vanjskih i europskih poslova 2016. – 2018. izmjene i dopune
47. Uvjeti za pripremu i provedbu EU projekata.⁶

Banaliziranje pak reda veličine značenja strategija s obzirom na operativne planove i programe poništava svrhu njihova donošenja i sve svodi prije svega na političke zadatke kojima se opravdava resorno izdvajanje i postojanje, a pokrivanje ovakvih brojnih dokumenata suradništvom sa sveučilištima i drugim znanstvenim institucijama, uvjetno rečeno, podiže stručnost i znanstvenost pristupa unutrašnjim resornim političkim stručnjacima. Formiranjem takvoga zatvorenog kruga sve je moguće opravdavati pa i pisanja i predlaganja novih dokumenata, bez obzira na to kako ih nazivali: strategije, koncepcije, programi itd. Mnogo je to jednostavnije nego zapisano provoditi, a još je jednostavnije razjašnjavati potrebu za novim strategijama i radnim skupinama koje će opet pisati neki stručnjaci u suradnji s velikim vladinim. Uostalom, uvijek ih ima spremnih, bez obzira na formalni znanstveni status, na pokrivanje političkog postupanja uz osobni interes.

Programski dokumenti političkih stranaka i koalicija

Pozicioniranje demografske problematike u programskim dokumentima različite vrste (programima, deklaracijama, platformama i slično) nikad nije bilo prijeporno od početka devedesetih godina prošloga stoljeća, a napose je postalo važno nakon oslobađanja Hrvatske od agresije. Potvrđuju to i tri razmotrena

⁶ <http://www.europski-fondovi.eu/strateski-dokumenti-republike-hrvatske-2014-2020>

ključna dokumenta, iako svaki ima različit pristup ovisno o političkoj opciji kojoj je bila povjerena vlast na izborima i koja je dokumente sa svojim stručnjacima i pisala. Sadržaji vezani za demografsku problematiku bili su posebno važni i neizostavni u predizbornim i izbornim vremenima, u javnim nastupima, političkim obećanjima i sličnim prigodama, a danas su na javnoj političkoj sceni, rekli bismo, gotovo dominantna tema koju nijedna politička opcija ne može negirati. Prelazeći sa svjetonazorskih, religijskih, socijalnih, obiteljskih i inih demografskih pitanja na razvojne, gospodarske i egzistencijalne napravljen je ključni korak prema konačnoj odluci o strateškoj važnosti problematike za hrvatsku razvojnu budućnost. Naravno, bilo bi to očekivano i sukladno s dolje navedenim postojećim stranačkim programskim načelima, potpisanim deklaracijama, platformama i izjavama čelnih ljudi hrvatskoga političkog sustava.

PROGRAM HDZ-A 2016.⁷

1. *Poslovno okruženje, poduzetništvo i investicije*
2. *Obrazovanje, znanost i sport*
3. *Gospodarstvo, poljoprivreda i ruralni razvoj*
4. *Kreiranje radnih mjesta i zapošljavanje*
5. *Demografska obnova, obitelj i mladi*
6. *Javna uprava, pravna sigurnost i borba protiv korupcije*
7. *Javne financije i monetarna politika*
8. *Ravnomjeran razvoj svih krajeva Hrvatske*
9. *Zaštita socijalno najugroženijih, zdravstvo, solidarnost i partnerstva*
10. *Bogatstvo hrvatskog društva u Europi*
11. *Nacionalna sigurnost i obrana*
12. *Europska Hrvatska i vanjska politika*

»Najvrjedniji hrvatski potencijal oduvijek su bili ljudi i njihove vrijednosti. Demografsku revitalizaciju postaviti ćemo u temelje gospodarskog, regionalnog, ruralnog i ukupnog razvitka Hrvatske, a zasnivat ćemo je na revitalizaciji domicilne populacije, zaustavljanju iseljavanja i povratku iseljenih.«⁸

⁷ Gospodarski rast, nova radna mjesta i društvena pravednost, Hrvatska demokratska zajednica, Izborni program 2016., Vjerodostojno, Zagreb, 2016., 15. str.

⁸ Programski dio teksta o demografskoj obnovi napisao autor kao član Radne grupe za izradu Programa stranke za izbore 2016. godine.

Značenje demografske obnove u Programu i izdvojeni sadržaj slijed su općeg razmišljanja struke i politike, nastavak programskog koncepta iz 1996. godine i u konačnici ključna su pretpostavka donošenja operativnih planova u funkciji demografske revitalizacije i hrvatske razvojne budućnosti. Postavljeni temelji u programu i pristupi problematici itekako su bili važni za pobjedu na nacionalnim izborima 2016. godine pa je nastavak postupanja prema tim osnovama bio logičan i očekivan. Dodatna potvrda takvomu općem razmišljanju bila je i Deklaracija, kao programska nadgradnja i politički okvir postupanja u koalicijskim odnosima pri formiranju Vlade Republike Hrvatske.

DEKLARACIJA O DEMOGRAFSKOM OPSTANKU HRVATSKE I HRVATSKOG NARODA HDZ-A I MOST-A 2016.⁹

Dogovori oko Sporazuma između dviju stranaka uključivali su i potpisivanje Deklaracije o demografskom opstanku Hrvatske i hrvatskog naroda prije konačnih dogovora oko formiranja prve Vlade RH ovih dviju stranaka 2016. godine. Deklaracija je potpisana početkom 2016. godine i bila je važan dio Sporazuma dviju stranaka, međutim, osim potpisivanja, aklamacijskoga prihvatanja i javnog ekspliciranja sve je ostalo kasnije bilo nevažno i brzo zaboravljeno, a pogotovo je zaboravljena obveza provođenja i logičkog postupanja u sebičnoj političkoj podjeli vlasti, resora i postavljanja pojedinaca iz bliskoga političkog okruženja kasnije. Izdvojimo dio Deklaracije kojim su preuzete obveze provođenja demografske obnove na najvišoj razini.

Obraćamo se hrvatskom narodu i ukupnoj hrvatskoj populaciji u prijelomnim trenucima spoznaje kako je revitalizacija hrvatske populacije nužnost i temelj ukupnog razvoja naše domovine. Prihvaćamo pritom odgovornost donošenja i provođenja programa i modela demografskog razvoja kao osnove gospodarskog i društvenog napretka naše zemlje.

Iako zaboravljena u političkim i napose komunikacijskim postupanjima, Deklaracija je objavljena kao još jedan dokaz neodgovornog i nepromišljenog odnosa prema, vjerojatno danas i ubuduće, najvažnijoj problematici u zemlji oko

⁹ Deklaracija je također autorski rad, zasnovan na znanstveno-stručnim principima i predložen političkim akterima u pregovoranjima i dogovoranjima HDZ-a i MOST-a potkraj 2015. i početkom 2016. godine. Prihvaćen je aklamacijom kao dio Sporazuma dviju stranaka, ali je poslije zaboravljen u novim interesnim i pozicijskim unutarstranačkim preslagivanjima.

koje ne bi smjelo biti nikakvih međustranačkih prijemora niti bi je se trebalo pretvarati primarno u svjetonazorske, religijske i slične rasprave¹⁰.

PLATFORMA ZA SURADNJU HDZ-A I HNS-A
U VLADI REPUBLIKE HRVATSKE 2017.¹¹

Ništa se bitno prema demografskoj problematici nije programski promijenilo ni u kasnijim dogovorima i preslagivanjima oko formiranja Vlade RH, a njezinu važnost potvrđuje i dogovor dviju stranaka iz 2017. godine. Njezino pozicioniranje na treće mjesto od ukupno sedam točaka zajedničkoga djelovanja stvarna je i objektivna potvrda značenja kojom se najavljivalo i kasnije postupanje. Pogled na Platformu po osnovnim točkama mogao nas je uvjeriti u to kakvo će značenje demografske obnove biti, a priloženi tekst u to koliko će se »energije, vremena i resursa uložiti u sveobuhvatno rješavanje demografskih izazova«.

1. *Politička stabilnost kao preduvjet razvoja*
2. *Snažno gospodarstvo i poduzetništvo*
3. *Demografska revitalizacija Hrvatske*
4. *Decentralizacija, regionalni i ruralni razvoj kao preduvjet ujednačenog razvoja Hrvatske*
5. *Obrazovanje temeljeno na znanju*
6. *Orijentiranost na budućnost i očuvanje vrijednosti*
7. *Učinkovito pravosuđe i sigurnost*

Hrvatska se suočava s iznimno negativnim demografskim trendovima koji imaju ozbiljne posljedice za razvoj hrvatskog društva. Stoga smo odlučni uložiti energiju, vrijeme i resurse u sveobuhvatno rješavanje demografskih izazova. Prepoznajemo da je gospodarski rast iznimno važan faktor demografske revitalizacije i zaustavljanja iseljavanja mladih. Demografska strategija mora se temeljiti na dugoročnim i sveobuhvatnim mjerama u svim sferama društvenog života, od porezne politike u službi demografske obnove, preko odgojno-obrazovnog sustava koji daje jednake šanse na cjelokupnom teritoriju Hrvatske do gospodarskih politika kojima je cilj nastavak gospodarskog rasta koji osigurava povećanje zapošljavanja. Razvijat ćemo pronatali-

¹⁰ Stjepan Šterc, 2017: Deklaracija o demografskom opstanku Hrvatske i hrvatskog naroda, *Dnevno.hr*, 20. prosinca 2017., Zagreb.

¹¹ Platforma za suradnju HDZ-a i HNS-a u Vladi Republike Hrvatske 2017., *Dnevnik.hr*, 9. lipnja 2017., Zagreb

tetnu populacijsku politiku, osnaživati obitelj i poduprijeti usklađivanje poslovnog i obiteljskog života.

Uspoređujući ovaj dokument i dio priloženog teksta iz njega sa svim prethodnim dokumentima vezanim za istu problematiku, odmah je po osnovnoj terminologiji vidljivo kako autori ovog teksta nisu demografi (stručnjaci, znanstvenici...), nego političari u službi javne komunikacije, ranije vrlo malo vezani za demografski razvoj, zakonitosti u njemu i osnovne uvjetovanosti stanovništva u društvu i prostoru. Ponovni izostanak iseljeništva u funkciji revitalizacije Hrvatske u dokumentu-platformi (gospodarske, demografske i svake druge), samo potvrđuje ukupno razumijevanje, a poslije će potvrditi i postupanje u organizacijskom, tehničkom i provedbenom smislu. Međutim, bez obzira na razinu razumijevanja opće uvjetovanosti bio je to dokument na osnovi kojeg se cijela problematika mogla postaviti na stratešku razinu u Vladi RH, sukladno njezinu pozicioniranju u Platformi ispred regionalnog i ruralnog razvoja, obrazovanja, pravosuđa i sigurnosti, a odmah iza gospodarstva i poduzetništva. No nije, nego se postavila u okvirima socijalne i obiteljske politike slijedeći time politički pragmatizam upravljanja državom i ostavljajući najvažniju problematiku današnje Hrvatske isključivo i jedino političkim djelatnicima.

Političke izjave

Opća je slika upravljanja demografskim sadržajima, vezama, procesima i odnosima, a bez projekcija i modela, poprimila političku atribuciju pa su i rezultati bili takvi. Ništa nas zato nisu iznenadili ni kasniji izričaji samoga političkog vrha koji su gotovo svakodnevno dolazili, pokazujući, ovisno o poziciji, različitost stajališta. Istodobno je Hrvatska ulazila u sve veći prirodni pad stanovništva, a iseljavanje je iz Hrvatske, uglavnom mladog i obrazovanog stanovništva, poprimilo obilježja pravog egzodusa. Oglasio se i sam kardinal Josip Bozanić s četvrtim postulatom od njih ukupno deset, dok je državni tajnik za demografiju u Ministarstvu za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku podnio neopozivu ostavku 20. veljače 2018., jasno rekavši: *Hrvatska izumire i ovo je najgore stanje u Hrvatskoj od kad postoji.*¹²

¹² Državni tajnik doc.dr.sc. Marin Strmota ostavku je podnio na konferenciji za tisak 20. veljače 2018. godine riječima: »*Točno, slažem se s vama, i ovo je jedan veliki folklor. Nakon godinu i 4 mjeseca u Vladi kao demografi mladi čovjek smatram da ovo nije dovoljno ozbiljno i s današnjim danom podnosim ostavku na mjesto državnog tajnika jer država izumire. Ovo je najgore stanje u Hrvatskoj otkad postoji država i pričati ovako o ovome je neozbiljno*« (<https://www.logicno.com/politika/ostavka-marina-strmote>)

Predsjednica RH K. Grabar-Kitarović: *Demografska obnova je zadaća svih zadaća! (24 sata, 20. ožujka 2017., Zagreb)*

Predsjednica RH K. Grabar-Kitarović: *Mi smo u izvanrednom stanju i traže se izvanredne mjere! (Večernji list, 10. studenoga 2017., Zagreb)*

Predsjednik Vlade RH A. Plenković: *Demografija-strateško pitanje za budućnost Hrvatske! (HRT Vijesti, 28. veljače 2017., Zagreb)*

Ministrica N. Murganić: *Demografija je nadstranačko pitanje, svi alarmi svijetle, izumiremo i iseljavamo se! (Narod.hr, 14. ožujka 2017., Zagreb).*

Kardinal J. Bozanić: *Četvrti postulat je demografija koja je pokretana nadom, a narod koji ne prepoznaje vrijednost života, obitelji i svoje povijesti ostaje bez nade! (Dnevnik.hr, 25. lipnja 2017., Zagreb)*

Ministrica N. Murganić: *Strmota je dao ostavku pod pritiskom, između ostalih i struke, odnosno demografa. Oni su negativno raspoloženi prema onome što radi Vlada... to je bilo samo kritiziranje, ali nismo nikada čuli što bi konkretno trebali učiniti (Večernji list, 20. veljače, 2018., Zagreb).*

Četrdeset dana nakon odlaska i velikog upozorenja hrvatskoj javnosti gotovo se nije ništa promijenilo, osim najave izrade nove strategije demografskog razvoja iz Ministarstva. Ponovno novi dokument, ponovno selektivno okupljanje preostalih vanjskih suradnika, ponovno isti politički pristup i ponovno potvrđivanje raskoraka između programskih dokumenata i operativnog provođenja. Vrijeme svuda oko nas i dalje teče, mladi odlaze, a stariji nas napuštaju potihom. Slika Hrvatske koja stoji na mjestu vezana političkim prosudbama i odlukama samo pojačava unutrašnji osjećaj nemira i potrebu upozoravanja na objektivnu stvarnost oko nas.

Obrazac postupanja i zaključak

Iako u Ministarstvu nikad nisu čuli što bi trebali poduzeti, vjerojatno nisu niti pročitali redom gore navedene dokumente, a vjerojatno ne žele niti slijediti vlastiti stranački ili koalicijski program (platformu) kako bi poništili ili barem ublažili jasno vidljiv raskorak između političkog programiranja i operativnog postupanja, ipak valja po stoti put ponoviti ključne zaključke struke. Iste one koja je napisala dosad najveći broj dokumenata, sudjelovala u brojnim radnim skupinama, uglavnom pisala stranačka programska načela iz demografske problematike, držala predavanja na stranačkim klauzurama, okruglim stolovima, javnim

predavanjima i skupovima, sudjelovala u radu Ministarstva i Vlade, one koja je »negativno raspoložena prema Vladi«, »kritizira« i daje ostavke itd., itd., dok Hrvatska naočigled demografski nestaje, prazni se i izumire.

1. Prihvatite demografsko pitanje kao ključno, strateško i razvojno pitanje hrvatske sadašnjosti i budućnosti.
2. Vjerovanje u vlastitu budućnost civilizacijski je put kroz vrijeme, a budućnost jedino donose djeca i mladi.
3. Proglasite ljudsku populaciju najvrjednijim potencijalom u hrvatskom društvu i prostoru (kao što je uostalom u svakom), a djecu u njima osnovom razvojne budućnosti.
4. Postavite unutar Vlade, sukladno značenju problematike, institucijsku razinu s koje će biti moguće usmjerivati demografsku revitalizaciju prema pojedinim relevantnim resorima.
5. Slijedite irski ili izraelski model i postavite na čelo strateškog ureda za demografiju stručnog i odlučnog potpredsjednika Vlade, odgovornog izravno premijeru, a iznad resornih ministara.
6. Pročešljajte državni proračun stavku po stavku i jasno razdvojite brojne stavke manje važne od demografske revitalizacije i nećete trebati čekati dugi niz godina razinu gospodarskog razvoja pogodnu za demografsku obnovu.
7. Maknite demografsku problematiku iz socijalne i obiteljske politike i postavite je u temelj gospodarskog i ukupnog razvoja zemlje.
8. Prihvatite demografsku politiku kao ključni čimbenik gospodarskog razvoja i pomaknite je iz samo političkih, svjetonazorskih, religijskih, nacionalnih, etničkih i sličnih rasprava.
9. Apsolutno zaštitite djecu i žene od svih oblika nasilja, a ne samo rodno uvjetovanih. Kao uostalom i mušku populaciju.
10. Zaustavite rasprave koje razaraju hrvatski vrijednosni sustav i vrijednosne kriterije u hrvatskome društvu i prostoru i stalno, plansko i sustavno rastakanje hrvatskog identiteta.
11. Promijenite i demokratizirajte izborni sustav na razini države i u strankama i krenite prema najboljem što Hrvatska ima.

12. Učvrstite temelje hrvatskoga društva i prostora po univerzalnim vrijednosnim kriterijima, zasnovanima na obrazovanju, znanosti, kulturi, zdravstvu i pravnom sustavu.
13. Decentralizirajte, racionalizirajte i uskladite s gornjim kriterijima državnu, regionalnu i lokalnu upravu.
14. Približite iseljenu Hrvatsku sa svim njezinim bogatstvima političkom, društvenom i gospodarskom životu u Hrvatskoj.
15. Uzmite iz svih triju ključnih dosad donesenih dokumenata o demografskom razvoju na razini prethodnih vlada osnovne sadržaje, pristupe i prijedloge i sastavite strateški dokument.
16. Sazovite vodeće hrvatske demografe na čelu s akademkinjom Alicom Wertheimer-Baletić i prihvatite njihove prijedloge.
17. Skupite na jednom mjestu sve dosad provedbene mjere demografske revitalizacije na regionalnim (županije i Grad Zagreb) i lokalnim (općine i gradovi) razinama kako biste postavili komplementarni nacionalni model.
18. Napravite konačno socijalnu kartu Hrvatske i uvedite registar stanovništva i teritorijalnih jedinica.
19. Odmah krenite s ključnim mjerama u koje se mogu uključiti dolje navedene.
 - 19.1. Osigurajte pravnu, radnu i financijsku sigurnost ženama (roditeljima i djeci) u porodiljnom razdoblju i kroz zakonodavni okvir uključite u to i poslodavce preko poreza, poticaja i slično.
 - 19.2. Uskladite radno zakonodavstvo na način apsolutne zaštite od otkaza, premještaja i prijma na novo radno mjesto trudnicama i rodiljama.
 - 19.3. Osigurajte trudnicama i rodiljama fleksibilno i skraćeno radno vrijeme bez mogućnosti otkaza, premještaja na drugo radno mjesto i smanjenja plaće.
 - 19.4. Osigurajte zaposlenim ženama u vrijeme porodiljnog istu plaću koju su imale ako im je plaća prelazila prosječnu plaću u Hrvatskoj; iz proračuna, ali uključujte u to i poslodavce.
 - 19.5. Osigurajte zaposlenim ženama prosječnu plaću u Hrvatskoj u vrijeme porodiljnog ako su prije toga imale manju; iz proračuna, ali uključujte u to i poslodavce.

- 19.6. Osigurajte nezaposlenim ženama u vrijeme porodičnog primanja u visini sadašnje naknade za porodični; iz proračuna.
- 19.7. Razlikujte porezne stope prema broju članova u obitelji, kao i porezne stope po područjima.
- 19.8. Razradite razrede komunalnih davanja po broju članova u obitelji.
- 19.9. Testirajte model roditelja odgajatelja po zagrebačkom modelu na cijeloj Hrvatskoj.
- 19.10. Uvedite stimulativni model prostorne redistribucije kako biste zaustavili veliku polarizaciju zemlje.
- 19.11. Itd., itd.

Nikad čuli? Već je mnogo od toga dosad napisano i izgovoreno, samo nam je za provedbu potrebna volja, razumijevanje i oslanjanje na obrazovanje i znanost. Pritom će veliki ekonomski i financijski stručnjaci odmah reći kako za sve to Hrvatska nema novca, kako je gospodarsko stanje u zemlji nepovoljno, kako su prethodno potrebne investicije i profit, kako proračun to ne može podnijeti i slično. Naravno, uvijek ista priča kad su u pitanju prioritete za koje je potrebna snaga odlučivanja i razumijevanje općih potreba Hrvatske.

Literatura

- Akrap, A., (1995), Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor, *Revija za socijalnu politiku*, 2 (1): 37-50.
- Akrap, A., (1999), Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6):793-815.
- Akrap, A., Čipin, I., Pokos, N., Ridzak, T. i Živić, D., (2003.), *Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj*, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb.
- Friganović, M., (1984.), Egzodusna područja (ne) razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, *Radovi*, 19: 29- 38.
- Friganović, M. A. i Šterc, S., (1993.), Demogeografski razvoj i populacijska politika Republike Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 1: 151-163.
- Gelo, J., (1987), *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1857-1981.*, Globus, Zagreb.
- Gelo, J., (1999.), Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 735-749.

- Gelo, J., (2003.), Stanovništvo i gospodarski razvoj, U: *Hrvatski gospodarski razvoj*, ur. Družić, I., Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Politička kultura, Zagreb, 23-55.
- Gelo, J., Akrap, A. i Čipin, I., (2005.), *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20. stoljeća)*, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb.
- Grizelj, M., (2005.), Projekcije stanovništva RH do kraja stoljeća. U: *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (str.331-352), Zagreb, Institut Društvenih Znanosti Ivo Pilar.
- Lajić, I., (1995.), Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991.- 1995., *Revija za sociologiju*, 1-2: 56- 64.
- Lajić, I. i Šterc, S., (1990.), Migracijska bilanca općina Hrvatske u razdoblju 1971. do 1981., *Sociologija sela*, 107/108:19- 33.
- *Nacionalna obiteljska politika*, (2003.), Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mlade, Zagreb, 350 str.
- *Nacionalna populacijska politika*, (2006.), Narodne novine 132, Zagreb,
- *Nacionalni program demografskog razvitka*. (1997.), Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb, 118 str.
- Nejašmić, I. i Mišetić, R., (2004.), Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske. Projekcije 2001.-2031., *Društvena istraživanja*, 13, 4-5: 751-776.
- Slavić, D., *Biblija kao književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.
- Stipetić, V. i Vekarić, N., (2004.), *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb-Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Šterc, S., (1984.), Tipovi općeg kretanja stanovništva nedovoljno razvijenih općina SR Hrvatske, *Ekonomski pregled*, 11-12: 547- 564.
- Šterc, S., (1991.), The general demographic cross section of the Republic of Croatia, *Geographical Papers*, 8:1-38.
- Šterc, S., (1992.), Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 1:127- 157.
- Šterc, S., 2015: *Geografski i demogeografski identitet*, Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna tiskara, Zagreb, 198 +9.
- Šterc, S. i Crkvenčić, I., (1996.), The population of Croatia, *GeoJournal*, 38, (4): 417-424.
- Šterc, S. i Komušanac, M., (2012.), Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske-izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija?, *Društvena istraživanja*, 21 (3): 693-712.

- Šterc, S. i Komušanac, M., (2014), Strateška promišljanja hrvatskih demografa, *Zbornik radova znanstvenog skupa »Demografija u Hrvatskoj« povodom 75. obljetnice života i 50 godina rada akademkinje Alice Wertheimer-Baletić*, redovite profesorice demografije Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10.12.2012. godine, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za demografiju, Ekonomski fakultet, Zagreb, 143-162.
- Šterc, S., i Komušanac, M., (2014.), Prostor kao temelj identiteta u nadgradnji, *Mostariensia*, 18/1-2, 9-28.
- Šterc, S., Miličević, M. i Herceg, N., (2016), Revitalizacijski potencijal hrvatskog naroda, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa »Demografska kriza hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini«, *Motrišta*, 93-94, Mostar, 7-25.
- Šterc, S. i Pokos, N., (1993.), Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 4-5: 305-333.
- Wertheimer-Baletić, A., (1989.), Tendencije u razvitku stanovništva SR Hrvatske, *Ekonomski pregled*, 6-7: 231-256.
- Wertheimer-Baletić, A., (1992.), Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, *Encyclopedia moderna*, god.13, 2 (38): 238- 251.
- Wertheimer-Baletić, A. (2004.), Depopulacija i starenje stanovništva – temeljni demografski procesi u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 13 (72- 73): 631-651.
- Wertheimer-Baletić, A. (2005.), Starting points for pronatal population policy in Croatia, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 23 (2): 217-236.
- Wertheimer-Baletić, A. (2007.), Depopulacija, starenje stanovništva i populacijska politika u Hrvatskoj, Rad HAZU, 45: 73-120.
- Živić, D., Pokos, N. i Turk, I., (2005.), Basic demographic processes in Croatia, *Hrvatski geografski glasnik*, 67: 27-44.
- Živić, D., Pokos, N. i Mišetić, A., (ur.) (2005.), *Stanovništvo Hrvatske-dosadašnji razvoj i perspektive*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Biblioteka Zbornici, knjiga 28, Zagreb.

Stjepan Šterc

PROGRAMME-RELATED AND OPERATIVE DISCREPANCY IN THE IMPLEMENTATION OF DEMOGRAPHIC REVITALIZATION

S u m m a r y

Demographic reality in Croatia is marked and burdened with demographic destruction in its highest extent, negative demographic parameters, increasingly frequent negative trends and enormous discrepancy between rhetorical and formal acceptance of the necessity of demographic revitalization of Croatia, as well as objectively needed decisions and procedures, which are however not materialized. Almost the entire academic, scientific, cultural, economic, and – generally taken – public scene stands in harmony with the importance of demographic revitalization for the overall development of the state. Nevertheless, in the end everything depends on the evaluation made by the political system and on awaiting its strategic decisions. Belief in one's own future – which will exist only if there are children and young people – is the foundation for everything. This has been the legacy of civilization throughout history, as well as the notion of the primary meaning of human population in any progress on the long journey through time. No one has ever accepted decadence or calmly embraced one's own disappearance as expected and logical in the historical flow of time.

Keywords: demography; programme; operative implementation; derivations, restoration.

ZNANSTVENI SKUP

»KAMO IDE ISTOČNA HRVATSKA?«

ĐAKOVO (TU) – Pod visokim pokroviteljstvom predsjednice Republike Hrvatske Kolinde Grabar-Kitarović, uz pokroviteljstvo Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku, Đakovačko-osječke nadbiskupije, Požeške biskupije te supokroviteljstvo županija: Osječko-baranjske, Vukovarsko-srijemske, Brodsko-posavske, Požeško-slavonske te Virovitičko-podravske, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu, organizirao je 1. prosinca 2017. znanstveni skup na temu »Kamo ide istočna Hrvatska?« – Demografsko stanje, prognoze i traženje izlaska iz krize Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema.

Skup je održan u Dvorani biskupa A. Mandića u Središnjoj biskupijskoj i fakultetskoj knjižnici, gdje je dobrodošlicu i pozdrav okupljenima uputio prof. dr. Pero Aračić, upravitelj Zavoda HAZU-a u Đakovu. »Ovo je skup koji pokazuje da imamo osjećaj za teren. Situacija u cijeloj RH, a posebno u istočnoj, vrlo je dramatična što se tiče iseljavanja i demografskih kretanja, procesa, potrebe nove radne snage. Ne znam tko se će se prihvatiti rada i ozbiljnog posla u istočnoj Hrvatskoj. Mi iz istočne Hrvatske moramo pričati, vikati, mora se napraviti Zakon koji motivira ljude da budu ovdje. Koliko god je teško, volio bih da širimo optimizam, a ne pesimizam. Mi imamo zdravoga tkiva, ali, nažalost, ono ne može izdržati sve kolapse koje smo doživjeli u posljednjih 50 godina. Vrijeme je da ostavimo 'vatrogasne mjere', nego poduzmemo nešto što nas sve obvezuje, i to na dužinu od bar 50 godina«, rekao je, među ostalim, prof. dr. Aračić.

Okupljene je pozdravio i zamjenik gradonačelnika Grada Đakova Robert Francem, koji je također istaknuo kako je potrebno pronaći rješenje za ovaj gorući problem, a nakon njega na isto je, pozdravljajući okupljene, upozorio župan vukovarsko-srijemski Božo Galić. »Stanje je alarmantno! Kuće se prodaju za 5.000 eura! Bilo nam je teško '91. Mladost se za Hrvatsku borila u tenisicama, s krunicama oko vrata. Trebalo je imati petlju! I danas se trebamo boriti, ali znanjem,

Pozdravna riječ Pere Aračića, upravitelja Zavoda HAZU u Đakovu

Pozdravna riječ župana vukovarsko-srijemskoga Bože Galića

Pozdravna riječ rektora Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Pozdravna riječ nadbiskupa đakovačko-osječkoga mons. Đure Hranića

radnim mjestima i ostankom!«, istaknuo je župan Galić, dodajući kako je ovo sigurnosno pitanje.

Skupu je nazočio i rektor Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku prof. dr. Vlado Guberac. »Na našem je sveučilištu gotovo 18 tisuća studenata, koji su nas s razlogom pitali koja je uloga Sveučilišta i kako ono može pomoći u popravljaju demografske slike istočne Hrvatske. Nova uprava Sveučilišta uzela si je tu ulogu kao misijsku. Od tih 18 tisuća studenata većina njih ne da treba, nego mora ostati u Hrvatskoj. Hoće li, to ne ovisi samo o Sveučilištu nego i o povezanosti s gospodarstvom, jedinicama lokalne samouprave, s načinom kako ćemo te studente pripremati za tržište rada«, upozorio je rektor Guberac.

Izaslanik Predsjednice RH prof. dr. Anđelko Akrap podsjetio je kako je Predsjednica u svojoj predizbornoj kampanji upozoravala na demografske probleme, a i sada, rekao je, aktivno promovira demografsku politiku, što nije napadanje na vlast, već suočavanje sa stvarnošću. Podsjetio je i kako Slavonija nikad nije mogla svojim biološkim potencijalima osigurati obnavljanje stanovništva, ali i kako se đakovačko svećenstvo još od polovice 19. stoljeća bori s ovom problematikom, kada je 1930. godine svećenik Ivan Berti skovao pojam 'bijela kuga'. »Upravo u

Đakovu je počelo i danas se opet u Đakovu raspravlja o teškoj demografskoj situaciji«, rekao je prof. dr. Akrap.

U svoje i u ime požeškog biskupa Antuna Škvorčevića okupljene je pozdravio nadbiskup đakovačko-osječki mons. dr. Đuro Hranić, koji je istaknuo da je demografska opstojnost hrvatskoga naroda pitanje svih pitanja. »O dosljednoj vjernosti Isusu Kristu i njegovu evanđelju te o sustavnoj pronatalitetnoj politici, koja će pridonijeti nadilaženju vitalne ugroženosti našega naroda i Slavonije, ovisi budućnost ne samo naših dviju biskupija nego čitavog društva i domovine«, rekao je nadbiskup Hranić te dodao kako demografska revitalizacija Slavonije i Hrvatske kao pretpostavku zahtijeva, među ostalim, promjenu mentaliteta, obraćanje, odustajanje od ideoloških podjela i suradnju svih, i to na duge staze.

Skupu su, uz ostale, nazočili i Dragan Jelić, pomoćnik ministrice regionalnog razvoja i fondova EU, zamjenik župana Osječko-baranjske županije Petar Lagator te drugi predstavnici pet slavonskih županija. Sudjelovali su i gradonačelnik grada Otoka te dogradonačelnici Slav. Broda, Đakova i nekoliko načelnika općina.

Na skupu su uz ostale bili i akademik Slavko Matić, voditelj Zavoda HAZU u Vinkovcima i prof. dr. sc. Slobodan Kaštela, voditelj Zavoda HAZU u Bjelovaru.

ADRESE AUTORA

Izv. prof. dr. sc. Nenad Pokos

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb
nenad.pokos@pilar.hr

Izv. prof. dr. sc. Roko Mišetić

Hrvatsko katoličko sveučilište
Zagreb
roko.misetich@unicath.hr

Izv. prof. dr. sc. Šola Ivica

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku,
Odjel za kulturologiju, Katedra za medijsku kulturu
ivica.sola@inet.hr

Doc. dr. sc. Stjepan Šterc

Geografski odsjek PMF-a Sveučilišta u Zagrebu
sterc@geog.pmf.hr

Prof. dr. sc. Gordan Črpić

Hrvatsko katoličko sveučilište
gordan.crpich@unicath.hr

Mr. sc. Branko Barbić

Zagreb
bbarbic64@gmail.com

Izv. prof. dr. sc. Vladimir Dugalić

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
vladimir.dugalic1@os.t-com.hr

Prof. dr. sc. Anđelko Akrap

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb
aakrap@efzg.hr

Mr. sc. Krešimir Ivanda

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb
kivanda@efzg.hr

Akad. Alica Wertheimer Baletić

HAZU
Zagreb

Prof. dr. sc. Dražen Živić

Institut »Ivo Pilar« Zagreb,
Vukovar
drazen.zivic@pilar.hr

Prof. dr. sc. Josip Jurčević

Zagreb
jurjosip@gmail.com

Prof. dr. sc. Pero Aračić

Upravitelj Zavoda HAZU u Đakovu
Strossmayerov trg 4
pero.aracic@os.t-com.hr

NAKLADNIK
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, HR – 10000 Zagreb

ZA NAKLADNIKA
Akademik Pavao Rudan, glavni tajnik

LEKTURA:
Tomislav Salopek

PRIJEVOD SAŽETAKA NA ENGLLESKI JEZIK:
Gorka Radočaj

ADRESA UREDNIŠTVA:
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,
Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu
Petra Preradovića 17, 31400 Đakovo
upravitelj: +385(0)(31)802427
tajništvo: +385(0)(31)802428
E-mail: djakovozavod@hazu.hr

GRAFIČKO UREĐENJE:
»Glas Slavonije« d.d., Osijek

TISAK:
Tiskara Zelina

NAKLADA:
400 primjeraka

Objavljeno u studenome 2018.

